

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

Фіть Людмила Володимирівна

УДК 007:304:655:808.2:075.8

**ВИДАВНИЦТВО «СІЯЧ» В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ
СПРАВИ (1917–1920 РР.)**

Спеціальність 27.00.05 – теорія та історія видавничої справи та редагування

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата наук із соціальних комунікацій

Науковий керівник
Тимошик Микола Степанович,
доктор філологічних наук, професор

Київ–2011

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Історіографія та джерельна база дослідження	
1.1. Стан наукової розробки питання	14
1.2. Джерельна база	23
Висновки до першого розділу	34
РОЗДІЛ 2. Становлення та основні етапи розвитку видавництва «Сіяч»	
2.1. Передумови заснування в м. Черкаси видавничого осередку загальнонаціонального рівня	37
2.2. Організаційні засади роботи видавництва	56
2.3. Етапи діяльності	67
2.4. Особливості редакційно-видавничого процесу	79
2.5. Рецензування авторських рукописів та опублікованих видань	92
Висновки до другого розділу	103
РОЗДІЛ 3. Характеристика видавничого репертуару	
3.1. Тематичні особливості книжкової продукції	110
3.2. Типологічний аспект видань	133
3.3. Авторський актив	140
3.4. Змістова структура видань	148
3.5. Архітектонічна структура видавничої продукції	167
Висновки до третього розділу	176
ВИСНОВКИ	179

ДОДАТКИ

Додаток А. Каталог книжкової продукції видавництва «Сіяч» № 1	212
Додаток Б. Каталог книжкової продукції видавництва «Сіяч» № 2	214
Додаток В. Правила внутрішнього розпорядку друкарні Ш. Гоніодського	217
Додаток Д. 1. Каталог видавничої продукції друкарні Ш. Гоніодського	220
Додаток Д. 2. Каталог видавничої продукції друкарні В. Колодочки	223
Додаток Д. 3. Каталог видавничої продукції друкарні Х. Раздольського	224
Додаток Д. 4. Каталог видавничої продукції друкарні А. Богоновського	226
Додаток Д. 5. Каталог видавничої продукції друкарні М. Зисіна і Я. Золотаревського	226
Додаток Д. 6. Каталог видавничої продукції друкарні Х. Скловського	227
Додаток Д. 7. Каталог видавничої продукції друкарні І. Слуцького	227
Додаток Д. 8. Каталог видавничої продукції друкарні М. Юдицького	227
Додаток Д. 9. Каталог видавничої продукції не встановлених черкаських друкарень	228
Додаток Е. Логотип друкарні В. Колодочки	229
Додаток Ж. Остання сторінка обкладинки видання І. Карпенка-Карого «Понад Дніпром»	230
Додаток З. Повний каталог книжкової продукції видавництва «Сіяч»	231
Додаток К. 1. Договір між М. Грінченко і видавництвом «Сіяч» від 20.07.1918 р.	236
Додаток К. 2. Умова між М. Грінченко і видавництвом «Сіяч» від 15.09.1918 р.	237
Додаток Л. Обкладинка підручника Г. Коваленка «Оповідання з української історії»	240

Додаток М. Обкладинка видання І. Франка «Поеми»	241
Додаток Н. Обкладинка видання І. Франка «Великий шум»	242
Додаток П. Каталог нереалізованих планів видавництва «Сіяч»	243
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	184

ВСТУП

Тривалий час, власне, все останнє двадцятиріччя, відбувається посутнє доосмислення й переосмислення різнорідних явищ історичного буття України. Протягом століть утворилося надто багато «білих плям» практично в усіх сферах, особливо в галузі гуманітаристики. Основна причина відома – тривала бездержавність України, її колоніальний статус тощо. Протягом останніх десятиліть лише формується правдива, повносіла історія цілих напрямків гуманітарного простору України «від» і «до», відкриваються забуті явища, персоналії, події. Не виняток у цьому контексті – видавнича справа в Україні, весь семантичний спектр цього поняття.

Одним із ключових періодів у тисячолітній історії України є рубіж ХІХ–ХХ століть (точніші межі – 1890–1920-ті роки), коли наша держава переживала етап національно-духовного відродження, активізації політично-культурного життя, плідного інтегрування модерних європейських віянь.

Українській видавничій справі означеної пори властиві суперечливі тенденції: посутнє гальмування книговидання внаслідок руйнівної політики імперської Росії до 1917 року і небувалий поступ національного друкарства в роки Української революції 1917–1920 років. На цей час припадає створення видавничих осередків не лише у великих містах, а й на периферії, яка особливо потерпала від нестачі видавничої продукції. Книговидання в Черкаському краї, доволі кволе на початку віку, зримо активізується саме в цей непростий і надзвичайний період, коли відбувається становлення нової України, бурхливо розвиваються національна освіта, культура, духовна сфера, формується національно свідома особистість – українець.

Протягом багатьох десятиліть радянської історії було багато що зроблено задля забуття Української революції. Нині ж відбувається процес нових відкриттів, повернення й переосмислення здобутків попередніх

поколінь, неупереджене вивчення так званих «білих плям» у розвитку вітчизняної видавничої справи. Повернення до наукового обігу інформації про видавничу діяльність на периферії, зокрема в Черкасах, є на сьогодні присутньою складовою для формування правдивої, повної, неспотвореної історії розвитку видавничої справи в Україні.

Природно, що аналіз розвитку видавничої справи на окремій території слід проводити з урахуванням не тільки загальноукраїнської ситуації у видавничій справі, а й широкого суспільно-політичного контексту в Україні кінця XIX – перших десятиліть XX століть. Різні заборони українського друкованого слова царським режимом, жорсткі цензурні обмеження, війна й соціальні збурення середини 1910-х років, політична реакція, початок Першої світової війни 1914 року, нестабільна політична ситуація й часті зміни влади після 1917 року не могли не позначитись на становищі українського друкованого слова, всієї видавничої справи.

Однак період українських національно-визвольних змагань 1917–1920 років у книговидавничій сфері характеризується небувалою активізацією друкарства, виникненням значної кількості суб'єктів видавничої справи, їхньою активною громадською позицією і спрямованістю на піднесення освітньо-культурного рівня в Україні, наближення до європейських стандартів. У цей період розробляються нові видавничі форми, систематизуються теоретичні напрацювання щодо типологічного складу видавничої продукції тощо.

У Черкаському краї створенню нового інформаційного поля, поширенню й популяризації книговидавань українського письменства – класичного й сучасного для того періоду – сприяла діяльність місцевих друкарень, які функціонували в означені роки, і зокрема – робота видавництва «Сіяч». Його працівники змогли за відносно короткий час підготувати й видрукувати значну кількість художніх творів різних авторів, чим помітно збагатили українську видавничу справу доби визвольних змагань. Реєстр видавничих планів, здійснених «Сіячем», відбиває характерні

тенденції діяльності тогочасних видавництв, у тому числі й загальнонаціонального масштабу. Робота видавництва «Сіяч» безсумнівно сприяла розробці та формуванню підходів до книговидання як професійної сфери із власними закономірностями розвитку, механізмами діяльності, особливостями функціонування. Поглиблене осмислення різнобічної діяльності вказаного черкаського видавництва в 1917–1920 роках дасть можливість, перш за все, розширити досліджене видавниче поле, ввести до наукового обігу новий, інформаційно багатий, матеріал, відстежити особливості функціонування видавничої справи на периферії тощо, а по друге, через дослідження особливостей регіонального друкарства («часткового») означити загальнонаціональні (універсальні) тенденції й особливості видавничої справи в Україні. Ці завдання й обґрунтовують **актуальність** нашої дисертації, тим паче що становлення й розвиток видавничої справи в Черкаському краї, зокрема й видавництва «Сіяч», майже не досліджені. Щодо «Сіяча», то потребують ґрунтовного аналізу різні аспекти: склад і структура осередку, особливості здійснення редакційно-видавничої роботи, типолого-тематична палітра видавничої продукції тощо. Отже, вибір теми пов'язаний із відсутністю комплексного дослідження видавничої справи Черкаського краю, аналізу видавничої продукції місцевих друкарів. Виникає потреба в науковому аналізі здобутків і осмисленні негативних, гальмівних чинників, що впливали на розвиток видавничої діяльності.

Цю роботу варто розглядати в контексті ґрунтовних наукових досліджень діяльності інших видавничих осередків. Ідеться, зокрема, про дослідження видавничої діяльності Київського університету (1834–1999) М. Тимошиком [254; 259], «Українсько-руської видавничої спілки» (1899–1932) Н. Благовірною [61], київського товариства «Просвіта» (1906–1920 рр.) С. Зворським [122], видавничого товариства «Вік» (1894–1919 рр.) В. Хоню [281], видавництва «Карпати» (1945–1991 рр.) Г. Біланич [57], часопису «Книгарь» (1917–1920 рр.) Т. Гринівським [88] та ін. За територіальним

принципом, властивим і нашій роботі, проведені дослідження книговидавничої справи в Києві (1861–1917) С. Петровим [214], на Поділлі (друга половина XIX перша половина 30-х років XX ст.) Т. Кароєвою [137], у Коломиї (друга половина XIX – XX ст.) М. Васильчук [68], на Тернопіллі (кінець XIX – перша третина XX ст.) Т. Решетухою [222] тощо.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація «Видавництво «Сіяч» (м. Черкаси) в історії української видавничої справи (1917–1920 рр.)» є частиною наукової теми Інституту журналістики КНУ імені Тараса Шевченка «Український медійний контент у соціальному вимірі» (№ 11БФ045-01) та програми наукових досліджень кафедри видавничої справи та редагування «Історія видавничої справи та редагування». Наукова проблематика дисертаційної праці безпосередньо пов'язана з лекційними курсами «Історія української видавничої справи» та «Історія української журналістики».

Метою дисертації є системний аналіз процесу виникнення й становлення трьох ланок видавничої справи м. Черкаси, а саме: видавців, виготівників та розповсюджувачів видавничої продукції; дослідження діяльності місцевого видавництва «Сіяч» як показового в аналізованому сенсі; всебічна характеристика книжкових видань «Сіяча» з позицій жанрового розмаїття, тематики, архітектоніки.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- проаналізувати стан розробки питання та визначити повноту й об'єктивність його осмислення в науковій літературі;
- розглянути тенденції розвитку книговидання у м. Черкаси й проаналізувати діяльність місцевих друкарень в окреслений час;
- дослідити етапи становлення та періоди роботи видавництва «Сіяч»;
- простежити особливості редакційно-видавничого процесу товариства;
- схарактеризувати видавничий репертуар осередку;

- проаналізувати змістову структуру видавничої продукції «Сіяча» та її архітектонічні особливості.

Об'єктом дослідження є черкаське видавництво «Сіяч» (1917–1920 рр.) та його діяльність у контексті загальноукраїнської книговидавничої справи.

Предмет дослідження – особливості функціонування видавництва «Сіяч» на всіх етапах редакційно-видавничого процесу, зокрема: співпраця з авторами, специфіка добору матеріалів для друку, рецензування авторських рукописів, робота над зовнішнім і внутрішнім наповненням видань, заходи щодо розповсюдження видавничої продукції.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від першого вересня 1917 року – часу створення видавництва «Сіяч», до початку 1920 року, коли побачило світ його останнє видання – збірка М. Вороного «Поезії».

Методологічні засади і методи дослідження. Методологічна основа дисертації ґрунтується на принципах історизму, достовірності, наукової об'єктивності та комплексності. Для досягнення окреслених завдань при роботі з архівними документами застосовувались *історичний, порівняльно-історичний* методи, за допомогою яких нами зібрано значну за обсягом інформацію з досліджуваної теми. Під час аналізу епістолярної спадщини, вивчення біографічних аспектів діяльності працівників видавництва «Сіяч» застосовано *біографічний* метод. Поділ видавничої продукції на типолого-тематичні групи й аналіз особливостей їхньої внутрішньої та зовнішньої структур реалізовано шляхом застосування *порівняльно-типологічного і структурно-функціонального методів відповідно*. *Бібліографічно-описовий* метод задіяний при укладанні каталогів видань черкаських видавництв.

Джерельною базою дослідження є архівні документи (матеріали Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (м. Київ), Державного архіву Черкаської області, матеріали Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського і Відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка),

наукові праці (роботи теоретиків і практиків з видавничої справи), офіційні відомості (статистичні збірники). Основою емпіричного дослідження послужила видавнича продукція черкаських друкарень і видавництва «Сіяч».

Наукова новизна дослідження зумовлена відсутністю праць щодо книговидавничої справи в м. Черкаси кінця XIX – початку XX століть. До найвагоміших результатів дослідження, що містять наукову новизну, варто зарахувати такі:

- уперше здійснено комплексний аналіз видавничої справи в м. Черкаси в кінці XIX – на початку XX століть;
- усебічно проаналізовано друковані видання місцевих видавців окресленого періоду та укладено каталог видавничої продукції кожної черкаської друкарні;
- відтворено діяльність видавничого товариства «Сіяч», окреслено період його становлення, основні етапи розвитку, причини припинення діяльності;
- особлива увага зосереджена на роботі редакції з авторами, на співпраці з київськими часописами стосовно популяризації діяльності товариства; детально проаналізовано видавничі договори з точки зору співпраці між авторами й видавництвом;
- багатоаспектно схарактеризовано видавничу продукцію «Сіяча»: її видові ознаки, жанрові особливості, архітектонічні елементи, змістова та матеріальна структури;
- на основі ґрунтовного аналізу джерельної бази та епістолярної спадщини уперше укладено систематизований реєстр друкованої продукції видавництва «Сіяч» та нереалізованих планів товариства;
- подано значний масив архівних рукописних матеріалів, уведених у науковий обіг уперше: зокрема, звіти фабричних інспекторів стосовно функціонування в Черкасах видавничих закладів, листування членів правління видавництва «Сіяч» із Панасом Мирним, М. Грінченко, Н. Романович-Ткаченко про умови випуску

їхніх творів, окремі листи зазначених авторів до інших адресатів, де йдеться про їхню співпрацю з черкаським видавництвом.

Практичне значення одержаних результатів. Проведений аналіз та висновки уможливають твердження про значний вплив діяльності видавництва «Сіяч» на поступ українського друкарства періоду національно-визвольних змагань. Усебічно досліджена редакційно-видавнича робота осередку, тематична палітра видавничої продукції знадобляться при створенні повної картини розвитку видавничої справи окресленого періоду. Крім того, основні положення дисертації можуть бути використані всіма, хто вивчає науку, культуру й освіту України загалом, і Черкаського регіону зокрема, а також при викладанні дисциплін «Історія української видавничої справи», «Режисура та архітектоніка видань», відповідних спецкурсів і спецсеминарів тощо. Укладений реєстр видавничої продукції може бути використаний при формуванні повної національної видавничої бібліографії.

Особистий внесок дисертанта. Дисертацію, автореферат, публікації, що репрезентують основні положення дослідження, дисертантка виконала самостійно.

Апробація результатів дослідження. Окремі результати дисертації були апробовані на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Наукова школа Романа Іванченка» (2009 р.) у Видавничо-поліграфічному інституті НТУУ «КПІ» (м. Київ), Всеукраїнській науковій конференції «Іван Нечуй-Левицький: постать і творчість» (2008 р.) у Черкаському національному університеті, Всеукраїнській науково-практичній конференції, присвяченій ювілею заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка, професора кафедри радіомовлення і телебачення, академіка Академії наук вищої школи України О. А. Сербенської (м. Львів, 5 – 6 березня 2009 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Світові стандарти сучасної журналістики» (2010 р.), Науково-краєзнавчій конференції «Черкащина в контексті історії України» (2011 р.) в Черкаському національному університеті, а також на звітних

науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу Черкаського національного університету.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Статті у фахових виданнях

1. Фіть Л. Змістова структура книжкової продукції видавництва «Сіяч» / Л. Фіть // Наукові записки Інституту журналістики : науковий збірник. – К., 2009. – т. 37. – С. 138–143.
2. Фіть Л. Розвиток книговидавничої справи м. Черкаси кінця ХІХ – початку ХХ століття / Л. Фіть // Теле- та радіожурналістика : збірник наукових праць. – Львів, 2010. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 111–118.
3. Фіть Л. Видання черкаського видавництва «Сіяч» на історичну тематику / Л. Фіть // Діалог : Медіа-студії : збірник наукових праць / ред. кол. : відп. ред. Александров О. В. [та ін.]. – Одеса, 2010. – Вип. 11. – С. 316–324.
4. Фіть Л. Передумови заснування черкаського видавництва «Сіяч» (1917 р.) / Л. Фіть // Наукові записки Інституту журналістики : науковий збірник. – К., 2011. – т. 42. – С. 28–32.

Статті у нефахових виданнях

5. Фіть Л. В. Помилки у змістовій структурі видавничої продукції видавництва «Сіяч» (м. Черкаси) / Л. В. Фіть // Типологія мовних помилок : збірник наукових праць. – Черкаси, 2011. – С. 93–101.

Матеріали конференцій

6. Фіть Л. До історії видань творів Івана Нечуя-Левицького (з історії видавничої справи на Черкащині) / Л. Фіть // Іван Нечуй-Левицький : постать і творчість : збірник праць Всеукраїнської наукової конференції. – Черкаси, 2008. – С. 541–545.
7. Фіть Л. Тематичний діапазон видавничої продукції черкаського видавництва «Сіяч» / Л. Фіть // Основні стандарти сучасної

журналістики : збірник наукових праць / МОН України. Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького; Інститут Медіа Права; Могилянська школа журналістики НАУКМА; відп. ред. Т. Г. Бондаренко, С. М. Квіт. – Черкаси, 2010. – С. 515–518.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Обсяг основного тексту дисертації – 183 сторінки, список використаних джерел становить 329 позицій, обсяг додатків – 34 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки питання

Останнім часом з'явилося багато наукових праць, які стосуються розвитку української видавничої справи доби визвольних змагань (1917–1920 рр.), але комплексного дослідження розвитку друкарства Черкаського краю того часу не існує. Вивчення цих історичних реалій досить важливе й посідає окреме місце при створенні єдиної цілісної картини функціонування суб'єктів книговидавничого ринку України загалом, оскільки в кожній нації час від часу виникає потреба підсумувати, по-новому осмислити, а то й дослідити спочатку ті чи ті аспекти культурного поступу.

Вивчення становлення та розвитку друкарства в м. Черкаси здійснювалось на основі введених уперше в науковий обіг різноманітних архівних джерел із залученням попередніх досягнень науковців, праці яких становлять неоціненний матеріал для роботи.

Це питання розглядалося багатьма дослідниками в різних ракурсах та під певними кутами зору. Науковці зосереджували увагу на особливостях становлення видавничої справи в Україні загалом і в окремих областях, функціонуванні видавництв, книготорговельних організацій протягом того чи іншого періоду, асортиментно-типологічному ряду видавничої продукції та інших складових видавничо-поліграфічного комплексу.

У різні періоди розвитку нашої держави до окресленого питання зверталось чимало науковців. Радянська влада наклала певний відбиток на сприйняття досліджень дореволюційного періоду і скеровувала та контролювала пошуки вчених аж до кінця ХХ століття. Ідеологічне

нашарування, викривлення, замовчування фактів, подання інформації під потрібним для правлячої партії кутом зору значно спотворили реальну картину розвитку видавничої справи кінця XIX – початку XX століть.

Дослідження українського книговидання за змістовим наповненням поділяємо на дві групи. До першої належать наукові розвідки, у яких подано інформацію щодо розвитку друкарства загалом в Україні. До другої – публікації, присвячені окремим аспектам становлення видавничої справи в Черкаському регіоні.

Загальна характеристика функціонування української книги в окреслений період в Україні представлена у доробках І. Огієнка, Д. Антоновича, Д. Дорошенка, О. Лотоцького та інших науковців того часу. Офіційна книгознавча наука радянської України оминула ці праці увагою, викресливши їх із наукового обігу, або ж узагальнено констатувала про «методологічну хибність позицій» і їхню помилковість [290, с. 10].

Теоретичні узагальнення на основі багатого джерельного матеріалу подані в книзі «Історія українського друкарства» І. Огієнка. Переконливо обґрунтовуючи свої думки, автор неупереджено розкриває особливості розвитку видавничої справи окремо за регіонами. У поле зору дослідника потрапили зародження друкарства на українських землях та поза етнічними територіями, розвиток книговидання в Галичині, Волині, Київщині, Чернігівщині, Поділлі та на інших землях Східної України, починаючи від XV до XIX століть [228].

О. Лотоцький, подаючи статистичні відомості щодо друку кінця XIX – початку XX століть в Україні (певною мірою Польщі, Румунії та Чехословаччини), зосереджує увагу на цензурних утисках українського друкованого слова, репресіях російського уряду проти вітчизняного книговидання. Дослідник розкриває причини такої політики та її наслідки. Окрім того, О. Лотоцький звернув увагу на діяльність черкаського друкаря В. Колодочки, який активно співпрацював із київським видавництвом «Вік», надрукувавши йому за найнижчими цінами кілька видань [197]. Матеріалами

про авторів, друкарів та меценатів доби гуманізму, козаччини, українофільства, революції, котрі активно сприяли розвиткові книгарства в Україні, доповнює статистичну інформацію попереднього науковця Д. Антонович [76]. Побіжно згадує про співпрацю «Віку» із В. Колодочкою й О. Дей у праці «Книга і друкарство в Україні» [125].

Є. Грицак у праці «З історії книжкового руху на Великій Україні (1917–1922)» серед низки нових провінційних видавництв виділяє «рухливе» видавництво «Сіяч» у Черкасах [115].

Багато розвідок, де всебічно висвітлені проблеми книговидання, міститься на сторінках часописів «Книгарь» та «Літературно-науковий вісник». Інформація, що розкриває особливості розвитку видавничої справи на українських землях кінця XIX – початку XX століть, представлена в статтях С. Єфремова, С. Паночіні, М. Шаповала, В. Міяковського, М. Зерова, А. Ніковського, М. Євшана та інших авторів [141–142; 144–145; 157; 206; 235–236; 323]. З одного боку, дописувачі часописів відзначали широкий розвиток видавничої діяльності, розповсюдження видавничої продукції, а з іншого висловлювали занепокоєння допоки недостатнім наповненням книгарського ринку навчальною та художньою літературою, як письменників-класиків, так і сучасних митців, низьким рівнем оформлення видань, їхніми структурними недоліками, недосконалою композиційною побудовою тощо.

Так, С. Єфремов у статті «Голод на книжку», розміщеній у перших номерах журналу «Книгарь», наголосив на основних проблемах книговидавничої сфери. Дослідник звернув увагу на справжню й глибоку кризу в цій галузі, нестачу книжкової продукції, відсутність її популяризації. Серед причин такої ситуації автор виокремив «безглузду» цензуру над українським словом, що «примусила наших авторів і видавців закинути всяку видавницьку роботу» [141, с. 52]. Також із книжкового ринку через важкий загальний стан у країні зник покупець.

Після революційних змін ситуація почала покращуватись, але виникли нові труднощі: «занепала» друкарська техніка, «друкарні попсувались, не стало паперу, бракує робітників. До того ж дорожнеча така запанувала, що нашим видавництвам з їхнім, здебільшого досить скромним капіталом просто вже не під силу стало відновити видавницьку діяльність на такий масштаб, якого вимагали широкі потреби часу» [141, с. 53].

У своїй наступній статті С. Єфремов звертає увагу на інший бік справи – рівень матеріальної структури новонадрукованих видань, адже переважна більшість тогочасної книжкової продукції «нечепурна, періста, заялозена». «Надзвичайно вбогий, безнадійно сірий образ уявляє з себе наша теперішня книга своїм зверхнім виглядом. Сірий, часто в одній книзі неоднаковий папір, брудний друк збитим шрифтом, нечепурний вигляд» – саме такою є більшість видавничої продукції того часу. Автор закликає уважніше, більш професійно підходити до створення видань, бо саме через книжки віддзеркалюється рівень розвитку культури нації [145, с. 251–253].

Через рік на сторінках «Літературно-наукового вісника» С. Єфремов знову повертається до проблем у книговидавничій сфері як однієї із складових національного питання, розглядаючи її становище крізь призму тогочасних історичних подій [142]. Автор підкріплює свої невтішні думки стосовно ситуації в Україні, публікуючи «епізод з найновішої історії української книги», де розповідається про карну чорносотенну експедицію на українську книгу, внаслідок чого були заборонені, вилучені з книгарні Книгоспілки й спалені агентами Добровольчої армії близько ста назв української видавничої продукції, серед якої були й видання черкаського видавництва «Сіяч». Зокрема, це два примірники брошури Д. Донцова «Культура примітивізму» (Черкаси, 1918), 49 книг оповідання А. Кашенка «За що?» (Черкаси, 1917) і чотири підручники Г. Коваленка «Оповідання з української історії» (Черкаси, 1918) [144].

Г. Дмитренко у статті «Ціна на книгу», надрукованій у часопису «Книгарь», зупиняється на одній із причин недостатнього наповнення ринку

видавничої продукції. Це значне підвищення собівартості видань за рахунок збільшення видатків по друкарнях, підвищення цін на витратні матеріали та інше [129, с. 239–243].

Думки С. Єфремова та Г. Дмитренка підтримує редакція «Літературно-наукового вісника» в останніх числах 1919 року, розширюючи межі проблем видавничого й літературного життя України в статті «Літературний огляд». Окрім власне матеріалу, який загалом зосереджений на періодичних засобах масової інформації, колектив розмістив на сторінках часопису відозву до населення, де йшлося про скрутні для друкарства часи, коли реквізують папір, націоналізують друкарні, а комуністична влада припиняє «майже всяке приватне видавництво в Києві» [190, с. 195].

Один із рецептів виходу з кризової ситуації на шпальтах журналу «Книгарь» дає громадський діяч і видавець В. Королів-Старий. На думку автора, налагодити ситуацію в книговидаванні допоможе розбудова мережі розповсюдження видавничої продукції. Зокрема, особливу увагу потрібно звернути на утворення кількома видавництвами союзу чи спілки для координації книготоргівлі [268, с. 939–942].

Крізь літературну призму торкається діяльності українських видавництв М. Зеров, наголошуючи на тому, що «великі видавничі заклади засновуються не тільки в Харкові (видавництво кредитового союзу кооперативів), Катеринославі, Полтаві, а і в таких невеликих містах, як, скажімо, Черкаси, де широко розгорнуло свою роботу товариство «Сіяч». Окрім того, літературознавець детальніше зупиняється на видавничій продукції товариства з точки зору підбору авторів [158, с. 331, 332, 337]. Це одна з низки згадок про видавниче товариство «Сіяч» на сторінках тогочасних українських часописів.

Чимало відомостей щодо назв видавничої продукції та частково накладів протягом 1917–1918 років у окремих видавничих осередках знаходимо в оглядах С. Паночіні, складених за офіційними даними канцелярії комісара м. Києва та на основі інформації, зібраної редакцією

часопису «Книгарь». Структурований реєстр дає змогу дізнатися про тогочасну ситуацію з художньою літературою, оригінальною і перекладною (окремо проза, поезія, драматургія), навчальними, науково-популярними, довідковими виданнями, книжками для дітей та іншими різновидами видавничої продукції [235; 236].

Окремий сегмент матеріалів становлять статті про різні види видавничої продукції за цільовим призначенням, читацькою адресою та тематичною спрямованістю. Особлива увага приділялася стану навчальної літератури, оскільки саме її найбільше потребувала нація, котра починала будувати нову державу [209]. Видавнича продукція для молодого покоління та історична література також були на часі, тому що актуальність історичної тематики починала зростати саме в періоди становлення країни, визначення й усвідомлення народом своєї значимості, а молодь – рушійна сила майбутнього, і саме від її громадської позиції й освіченості в цілому залежить розвиток держави [215; 257].

На основних рисах книговидання в Україні в період революцій і переворотів зупиняється у своїй монографії «Українська книжка часів великої революції» Ю. Меженко. Дослідник зауважує, що розвиток тогочасної видавничої справи характеризується випадковістю, безплановістю, недоцільністю й повною анархією («доба анархічного продукування»). Ю. Меженко неоднозначно ставиться до діяльності українських новостворених видавництв загалом та черкаського видавничого товариства «Сіяч» зокрема. З одного боку, науковець відзначає, що вони орієнтувалися на споживача й з огляду на це планували свою роботу. А з іншого, – нарікає на «повільну провінціальної продукції різних «Атось», «Сіяч» та інших. Розподіливши функціонування видавничої справи до утвердження радянської влади на три періоди (Центральна Рада, Гетьманат і Директорія), автор аналізує характерні особливості кожного з них, зупиняючись на окремих групах українських видавництв, видо-типологічному асортиментові

видавничої продукції, проблемах книгорозповсюдження та інших питаннях видавничої справи [202].

У монографіях, які побачили світ після утвердження радянської влади, простежується виразно упереджений характер щодо розвитку української книги. Дослідники на перший план виводять класові інтереси у видавничій справі, наголошуючи на тому, що «все більш розвивалася книга українського національно-буржуазного напрямку», який «виявляв нахил піти на угоду з російським царатом перед загрозою робітничого руху» [182, с. 75–77].

Особливу увагу приділяють більшовицьким соціалістичним виданням, замовчуючи, а то й перекручуючи відомості щодо реального розвитку книговидання: «книжка була бідна за змістом, [...] для розвитку класової свідомості українського робітника чи селянина ця книга загалом не давала нічого, а навпаки, збивала його на шовінізм» [182, с. 85]. Приватні видавництва й видавців називали не інакше, як «купкою легальних і мудрих визискувачів людського розуму і психіки», які тільки й чекали нагоди, щоб отримати побільше наживи й зиску, гарячково збільшуючи свої капітали.

Якщо ж видавнича продукція товариства, що існувало до утвердження радянської влади, нарікань не викликала, то здобутки цього товариства приписувалися переможному поступу ленінської партії. Так, у статті М. Пшеничного «Боротьба за владу Рад у Черкасах» помилково наголошується на тому, що видавництво «Сіяч» почало працювати саме завдяки утвердженню в місті радянської влади [248].

Науковці радянського періоду відверто жалкують про те, що від самого початку радянська влада не обмежила можливості видавців, не поставила їх у вузькі рамки, а зробила це лише згодом [246], таким чином, давши можливість працювати саме на свого українського читача, будити свіжий національний дух, усвідомлювати себе великим народом.

Для широкого кола читачів діяльність «Сіяча» відкрили загальноукраїнські та черкаські газети «Серп і молот», «Друг читача», «Черкаський край», «Черкаська правда» [159–161; 187; 258]. Так, у статті

П. Семененка «Видавництво «Сіяч» у Черкасах» увагу зосереджено на видавничій продукції товариства, його досягненнях у популяризації творів класиків української літератури – Л. Боровиковського, Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького. Роком припинення роботи осередку помилково названий 1918-й [258]. Г. Зленко також намагається проаналізувати діяльність «Сіяча» крізь призму випущеної ним видавничої продукції у статтях «Книги розповідають», «Сіяч» у Черкасах», «Ужинок «Сіяча», але відсутність відомостей ставить перед літературознавцем і читачами більше запитань, ніж відповідей [159–161].

Коротку інформацію про «Сіяч», зокрема деякі його видання, уміщено в Енциклопедії Українознавства [135, с. 975–976; 263, с. 2851].

Серед сучасних праць, які подають узагальнену інформацію про видавничу справу в Україні, виділяємо книгу М. Тимошика «Історія видавничої справи» [291] та численні наукові статті дослідника з цієї теми [286–290; 294–295], доробок Т. Ківшар «Український книжковий рух як історичне явище» [174–175], Я. Ісаєвича «Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми» [165], М. Лозняка «Українська-науково популярна книга кінця ХІХ – початку ХХ століть як соціокультурний феномен: з історії виникнення та становлення» [195] та ін. Зокрема, видання М. Тимошика «Історія видавничої справи» охоплює період від початку українського друкарства до ХХІ століття. В окремому розділі «Видавничий рух доби визвольних змагань українського народу (1917–1920)» автор згадує про видавництво «Сіяч» у контексті формування нової видавничої мережі, благодійної діяльності українських видавництв [291, с. 297, 308].

При характеристиці видавничого руху доби Української Центральної Ради неодноразово виділяє товариство «Сіяч» і Т. Ківшар у дослідженні «Український книжковий рух як історичне явище». Зокрема, у контексті розширення географії українського книгодрукування, високих прибутків видавців, їхньої підтримки культурно-освітніх установ, аналізу тогочасного видавничого репертуару тощо [175, с. 19, 25, 78, 80].

Я. Ісаєвич у праці «Українське книговидання: витoki, розвиток, проблеми» дав загальну характеристику друкарству ХІХ–ХХ століття, згадавши серед найбільших видавництв, які придбали власні друкарні, черкаське товариство «Сіяч» [165, с. 408]. Г. Рудий у монографії «Преса України 1917–1920 рр. як об’єкт дослідження української культури» згадує про видавництво «Сіяч» при аналізі матеріалів української періодики щодо діяльності видавництв та у контексті розвитку друкарства у провінції [254, с. 332, 334, 338, 359].

Інформацію про видавничий знак «Сіяча» знаходимо у статті П. Нестеренка «Видавничий і друкарський знак» [212], а зразки художнього оформлення деякої видавничої продукції товариства подає у монографії «Українська книжкова обкладинка першої третини ХХ століття» О. Лагутенко. Зокрема, науковець звертає увагу на участь художників Г. Нарбута, М. Бойчука і його учнів в оформленні низки обкладинок для черкаського видавництва [185, с. 32, 34, 56]. На співпраці М. Бойчука і черкаського видавничого осередку наголошено на сторінках енциклопедичного довідника «Митці України» [88, с. 78–79].

Аналізуючи розвиток книговидання періоду визвольних змагань, реформування освіти, стан із навчальною літературою та інше, побіжно згадують про черкаське видавництво «Сіяч» у монографіях і наукових статтях В. Ляхоцький [199, с. 343], О. Янковська [329, с. 111], А. Трембіцький [297, с. 34] та інші дослідники. Помилково називає видавництво «Сіяч» катеринославським науковець В. Черкаський [318, с. 370].

Часто посилаються на видавничу продукцію «Сіяча» при дослідженні творчості І. Нечуя-Левицького [320, с. 392], Б. Грінченка [79, с. 264, 265], Л. Боровиковського [157, с. 159; 303, с. 315], Панаса Мирного [143, с. 568], І. Франка [157, с. 216], Н. Романович-Ткаченко [157, с. 251; 169, с. 210], М. Вороного [157, с. 255], М. Сумцова [230, с. 172], Д. Донцова [266, с. 399; 132, с. 340, 341] тощо.

Дисертації В. Хоню [311], Н. Малиновської [200], Н. Благовірної [83], О. Левчук [188], Т. Решетухи [25], Т. Гринівського [114] та інших репрезентують становлення окремих видавничих товариств та розвиток книговидання у різних містах України.

Історіографічний огляд наукової літератури з теми дає підстави твердити, що дослідниками проведена значна робота по вивченню книговидання кінця XIX початку XX століть. Проте комплексне дослідження, яке б репрезентувало стан видавничої справи зазначеного періоду у м. Черкаси, не існує. Тому постало завдання детального вивчення зародження і становлення книговидання у м. Черкаси, зокрема, створення і функціонування місцевого видавничого товариства «Сіяч».

1.2. Джерельна база

До джерельної бази дослідження належать документальні матеріали з архівних установ м. Києва та м. Черкас, рукописні та друковані джерела із київських та черкаських бібліотечних фондів, документи, що зберігаються в краєзнавчих музеях регіону. Також істотним джерелом інформації є друковані бібліографічні покажчики до репертуару української книги в наукових та універсальних бібліотеках України, книготорговельні каталоги видавництв початку XX століття, критичні матеріали тогочасної преси, рецензії, публікації преси Київського округу та інші бібліографічні матеріали, уміщені в періодичних виданнях. Окремим джерелом є епістолярна спадщина громадських та літературних діячів того часу, їхні спогади.

Значний масив матеріалів, на яких ґрунтується наше дослідження, зберігається в численних архівних установах м. Києва, оскільки м. Черкаси до 1954 року входило до складу спочатку Київського округу, а потім

Київської області. І лише з 1954 року місто стало обласним центром із власними органами управління й окремими архівами.

Передовсім, ми зверталися до документів, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ).

Питання розвитку суб'єктів видавничої справи (бібліотек, друкарень, друколітографій), а також міських клубів висвітлені в документах секретної та господарської частин окремого фонду «Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора» (Ф. 442). У документах фонду подається інформація про розвиток промисловості Черкаського краю, архітектурні особливості міста, майнове становище окремих підприємств тощо. Рапорти інспектора друкарень і книжкової торгівлі М. Нікольського містять статистичні відомості стосовно друкарень м. Черкаси, їхню продуктивність, кількість працівників. Із відомостей про міські пригоди, ми дізнаємося про пожежі в черкаських друкарнях та інші перипетії їхньої роботи. Важлива інформація про оснащення друкарень машинами подається у повідомленнях, що входять до цього фонду [43–44; 67].

Підтверджують викладену вище інформацію документи, канцелярії старшого фабричного інспектора Київської губернії (Ф. 574), що містять звіти фабричного інспектора про підприємства Київської губернії з 1894 по 1919 роки. Джерела фонду надають відомості про кількість машин, використовуваних у друкарнях і літографіях Київської губернії, статистичні відомості про кадровий склад друкарень, списки видавничих підприємств, що обкладались котельним збором. Із листування власників друкарень із старшим фабричним інспектором дізнаємося про правила внутрішнього розпорядку для робітників у друкарнях м. Черкаси, стягнення штрафів та їхній розмір, скарги робітників друкарень на фабрикантів за невиплачені кошти та інше [12; 45–46; 62–63; 71].

Цінні матеріали для дослідження роботи друкарень м. Черкаси протягом 1899 року містить фонд «Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу» (Ф. 575). Документи фонду, дорожні журнали

інспектора Київського округу, котрий опікувався Черкаським повітом, що належав разом із Чигиринським до сьомої дільниці, інформують про технічний стан фабрик і заводів м. Черкаси, зокрема використання жіночої та дитячої праці в друкарнях, стан нормативних і позаурочних робіт у них, кількість робітників, оплату праці, години роботи тощо [52–57; 61].

У фонді «Київського тимчасового комітету в справах друку Міністерства внутрішніх справ» (Ф. 295) містяться документи, що стосуються діяльності утвореного рішенням міністра внутрішніх справ від 12 травня 1906 року Київського тимчасового комітету в справах друку й Головного управління в справах друку. Однією з функцій Комітету був нагляд за періодичними виданнями м. Києва і за неперіодичною видавничою продукцією, друкованою на території Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній. Місто Черкаси на той час входило до складу Київської губернії й діяльність черкаських видавництв підлягала під юрисдикцію цього Комітету. В основу його роботи були покладені цензурний статут і тимчасові правила про періодичний і неперіодичний друк, видані 1905–1906 років. Комітет проіснував до 1917 року, коли постановою Тимчасового уряду від 27 квітня, разом і Головним управлінням у справах преси, він був ліквідований.

Матеріали фонду становлять документи про листування співробітників комітету, звіти про роботу за 1909–1913, 1914–1916 роки, журнали вхідної та вихідної документації, вимоги стосовно арешту деяких видань (1915 р.), списки видань, поданих у комітет, матеріали про переписку стосовно можливості друку різних видань (1917 р.), питання цензурування видавничої продукції, що побачила світ у друкарнях м. Черкаси та інші важливі для дослідження ситуації в українському книговиданні початку ХХ століття матеріали.

Також цей фонд містить прохання до київського окремого цензора дозволити друк звітів від черкаських навчальних закладів і довідки

інспектора друкарень та інших подібних закладів і книжкової торгівлі стосовно стану окремих суб'єктів видавничої справи [9; 51; 64].

Питання цензури творів, запропонованих до друку, висвітлені у документах фонду «Канцелярия Киевского Отдельного Цензора (1865–1906 pp.)» (Ф. 294). В основу роботи канцелярії покладений тимчасовий закон про друк 1865 року, відповідно до якого усі нестоличні видання, крім урядових постанов, книг університетів та відомств, мають проходити попередню цензуру.

Значний масив інформації, важливий для дослідження видавничої справи м. Черкаси, міститься у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). У фондах Головного управління мистецтва та національної культури УНР (1918–1921pp.) (Ф. 3689), Генерального Секретарства освіти, 1917 р. (Ф. 2581), Управління у справах друку (Ф. 1184), ВУЦВК (Ф. 1), Раднаркому УСРР (Ф. 2), Управління мистецтв та національної культури (Ф. 2457), Міністерства преси і пропаганди УНР (1919–1921 pp.) (Ф. 1113), Видавничого бюро при Народному комісаріаті освіти УРСР (1919 р.) (Ф. 4035) та інших зберігаються документи про стан освіти, культури й науки того періоду, розвиток видавничої справи у нестабільні часи 20-ті роки тощо.

Декрети й постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду України і Наркомосу щодо постачання і розповсюдження творів друку, постанови Наросвіти УСРР про співпрацю суб'єктів видавничої справи і Книжкової палати (документи про надання обов'язкового примірника), плани видання підручників, протоколи засідань редакційної комісії Відділу позашкільної освіти та інше містяться в документах, що входять до фонду Міністерства народної освіти (Ф. 166). Матеріали про централізацію видавничої діяльності подані у фонді 1738; про фінансові операції деяких видавництв, постанову РНК УРСР «Про приватні видавництва», протоколи засідань Комісії по націоналізації книжкової торгівлі, книжкового ринку

дізнаємося з документів фонду Державного видавничого об'єднання України (Ф. 177).

Законопроекти, інструкції Міністерства освіти УНР, Ради Міністрів УНР, Директорії про підтримку видавничої справи, асигнування коштів навчальним закладам, листування з авторами й видавництвами стосовно створення й рецензування підручників, що містяться у фонді «УНР народна освіта» (Ф. 2582), дають цікаву інформацію про стан видання навчальної літератури того періоду і загалом ставлення до світи. Також у цьому фонді зберігається заклики Міністерства Народної Освіти до губернських повітових народних управ, учительських спілок, Просвіт, українських видавництв та кооперативів активізувати роботу з навчальною літературою, яка особливо необхідна країні в період становлення самостійної української держави.

Важливі відомості про зародження становлення й розвиток друкарства в м. Черкаси містять документи Державного архіву Черкаської області, утвореного у квітні 1919 року. Спочатку установа мала назву «Центральний народний архів», а з 1925 року перейменована у Черкаський окружний архів. Реорганізація архіву проходила в кілька етапів: у жовтні 1930 року він перетворився на Черкаський державний історичний архів, а з 1941 року на філію Державного архіву Київської області. Лише з 1954 року, коли утворилася Черкаська область, архів став самостійною установою – Державним архівом Черкаської області. На жаль, під час Великої вітчизняної війни із 289 тисяч архівних документів були втрачені 277 тисяч справ, що стало на заваді дослідницькій роботі.

Із фондів дорадянського періоду Черкаське повітове поліцейне управління (Ф. 1), Черкаська повітова земська управа (Ф. 6), Черкаська міська публічна бібліотека (Ф. 7), Черкаська міська дума й підпорядкована їй управа (Ф. 8), Черкаська міщанська управа (Ф. 9), Черкаське жіноче вище початкове училище Київського навчального округу Міністерства народної освіти (Ф. 104), Черкаське духовне училище Київської єпархії (Ф. 106), Черкаська чоловіча учительська семінарія Київського навчального округу

(Ф. 114), Черкаська повітова земська управа (Ф. 915) тощо ми отримали відомості про розвиток міста, діяльність навчальних закладів та установ культури, стан підприємництва у Черкасах та інше [1–5; 8; 10–11; 13–15; 37–38; 40; 47–50; 58–59; 66].

Історію діяльності черкаських видавничих підприємств до 1917 року висвітлюють матеріали фонду «Черкаська міська управа і підпорядкована їй дума» (Ф. 8), що складається із 2135 справ і охоплює період із 1801 по 1918 роки. Збережені документи загальної канцелярії, укази Київського губерньського правління, циркулярні розпорядження про недільні школи, списки учителів, відомості про народну освіту міста, утримання приходського училища, відкриття жіночої школи, реорганізацію закладів створюють цілісну картину розвитку культури й науки у місті Черкаси, мікроклімату, у якому розвивалися місцеві друкарні. Також у цьому фонді зібрані рахунки за друк бланків, актів, гербових квитанцій та іншої канцелярської продукції із зазначенням номеру замовлення, строків виконання, гатунку паперу та кількості, представлені в Черкаську міську управу власником літодрукарні В. Колодочкою та відомості щодо друку рахунків Ш. Гоніодським [4; 8; 10–11; 13–14; 38; 58–59; 66]. Фонд містить матеріали Черкаської міської управи від магазину канцелярського приладдя А. Богоновського, який також володів і друкарнею, про що ми дізнаємось із фонду «Черкаський земський комісар Тимчасового уряду м. Черкаси Київської губернії» (Ф. Р–504). Окрім того, у документах цього фонду серед циркулярів канцелярії комісара Тимчасового уряду та матеріалів черкаського повітового комісару фігурує черкаське видавництво «Сіяч» й інші суб'єкти видавничої справи Черкаського повіту, як-от: Х. Раздольський, І. Слуцький, М. Юдицький [5].

Фонд «Черкаська повітова земська управа» (Ф. 6) складається із 188 справ, хронологічні рамки яких 1890–1919 роки. Документи цього фонду доповнюють інформацію попереднього і зосереджують більше уваги на циркулярних розпорядженнях Київського губернатора й губерньської земської

управи, Міністерства освіти, Департаменту народної освіти й Київського навчального округу, шкільному будівництві, сільських культурно-освітніх установах і проведенні позашкільних освітніх та культурно-освітніх заходів. Для нашого дослідження особливу цінність представляють звіти, доклади, протоколи, журнали, описи, проекти Черкаського повітового земства за 1890–1919 роки, які дають уявлення про стан шкільної освіти на Черкащині, статистичні відомості про кількість навчальних закладів різних типів, інформацію про діяльність місцевих бібліотек, їхнє наповнення видавничою продукцією, роботу місцевої організації «Просвіта» тощо.

У Державному архіві Черкаської області зберігається окремий фонд, де зібрані відбитки печаток різних місцевих підприємств та організацій – фонд «Майстерня по виготовленню штампів і печаток П. Халевського, м. Черкаси» (Ф. Р–390). Зокрема, у ньому ми знайшли відбитки печаток редактора-видавця довідкової книги «Адреса-календар» М. Ольшанського, видавництва довідкової та адресної книги «Все м. Черкаси», палітурної майстерні А. Тучинського, парової літодрукарні Ш. Гоніодського, зразки шрифтів скородрукарні П. Халевського та ін. Окрім того, у цьому фонді наявна інформація стосовно становлення перших періодичних газетних видань міста «Черкаські вісті», «Наше слово», «Черкаська воля» [1–3; 15; 47–50]. Розширюють відомості попереднього фонду щодо окресленого питання фонди «Черкаський земський комісар Тимчасового уряду» (Ф. Р–504), «Храбан Григорій Єфимович (1902–1990) – краєзнавець с. Великий Молодьків Пищевської губернії Новоград-Волинського повіту Волинської губернії» (Ф. Р–5624) [5].

Суттєвим джерелом дослідження стали бібліотечні фонди Києва та Черкас. Найбільше видавничої продукції, надрукованої наприкінці XIX на початку XX століть черкаськими друкарнями, зберігається у книжковому фонді Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. Ми мали безпосередній доступ до переважної більшості друкованої продукції видавництва «Сіяч» та інших місцевих друкарень. Аналіз тематичного

спрямування текстів, їхнього типологічного ряду, архітектонічних особливостей кожного видання, змістової та матеріальної структур дав змогу відтворити детальну картину роботи суб'єктів видавничої справи в місті, виокремити етапи їхнього становлення, простежити динаміку діяльності підприємств як у творчому, так і в технічному аспектах.

Краєзнавчий відділ Черкаської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Т. Шевченка містить цікаві матеріали, які дають змогу простежити стан розвитку культури та освіти в краї, вивчити дореволюційні українські книги, якими послуговувалися тодішні черкасці. Цінні краєзнавчі видання кінця XIX – початку XX століть має наукова бібліотека Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Серед них довідник «Адресь-Календарь гор. Черкассь. Справочная книга на 1913 годъ / Подъ ред. М. А. Ольшанскаго», надрукований друкарнею Х. Раздольського у 1913 році, що дає важливу інформацію про культурно-просвітницьку діяльність у місті, ситуацію з навчальними закладами, підприємствами, зокрема й видавничими та ін. [73].

Джерелом вивчення книжкової продукції є дореволюційні каталоги видавництв та книгарень. У зазначений період створили свої каталоги київські видавництва «Час», «Вік», Є. Череповського, Б. Грінченка у Чернігові та ін. Також власні каталоги друкували київські книгарні, між ними й Українська книгарня та «Літературно-наукового вісника». У процесі роботи проаналізовано друковані дореволюційні каталоги, що відображають тогочасний асортимент черкаської бібліотеки («Каталог Черкаської городської публічної бібліотеки за 1915 год») та два каталоги черкаського видавництва «Сіяч», розміщені окремими додатками у власних виданнях («Катальог книг кооперативного видавничого товариства «Сіяч» і «Катальог книжок видавничого кооперативного товариства «Сіяч» № 2) (див. Дод. А, Б).

На обкладинці обох каталогів подається найважливіша для просування продукції інформація: по-перше, адреса, за якою можна придбати книжки,

по-друге, логотип видавництва, уміщений на кожному виданні «Сіяча». Таким чином, читачі відразу отримують необхідну інформацію для ідентифікації каталогів. Спочатку книги можна було придбати за адресою м. Черкаси, вулиця Олександрійська, 104, а згодом, коли видавництво розширило свою діяльність і створило філію у Києві, – через черкаський головний склад і київський відділ на вулиці Володимирській, 34.

Перший каталог складається з трьох розділів, кожен із яких має своє наповнення. У ньому йдеться про книжки надруковані, ті, що незабаром вийдуть із друку, і ті, що лише готуються до друку. Готова книжкова продукція відповідно до першого каталогу становить 18 назв творів класиків української літератури, таких як Б. Грінченко, П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, І. Франко та інші. Крім доробку вітчизняних авторів, видавництво випустило у світ поему польської письменниці Е. Ожешко (див. Дод. А). Другий каталог інформує читачів про 41 надруковану книжку власне видавництва «Сіяч», 37 видань, які перебувають на різних етапах редакційно-видавничої роботи, а також продукцію інших видавництв, розповсюджену «Сіячем» за домовленістю (див. Дод. Б).

Окрім того, черкаська друкарня Ш. Гоніодського випустила такі довідкові видання: «Алфавитный доп. каталог книг Черк. гор. публ. б-ки за 1910 и 1913 гг.», «Алфавитный доп. каталог книг Черк. гор. публ. б-ки за 1912 г.», «Каталог Черкасской городской публичной библиотеки, 1915 годъ», «Каталог книг библиотеки 126-го Пехотного Рыльского полка: 24 июня 1886 г.», «Каталог Библиотеки 174-го пехотного Роменского полка» (1901 р.), «Каталог Библиотеки 173-го пехотного Каменецкого полка» (1910 р.) (див. Дод. Д.1).

Цінним джерелом для вивчення асортиментно-типологічного ряду друкованої видавничої продукції є сучасні бібліографічні покажчики видань кінця XIX – початку XX століть й друковані каталоги бібліотек, за допомогою яких ми склали перелік книг, надрукованих кожною друкарнею м. Черкаси (див. Дод. Д.1–Д.9). Проаналізовані також покажчики

Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького, Національної парламентської бібліотеки України, на основі яких дисертантом були систематизовані відомості щодо усієї видавничої продукції, надрукованої черкаськими друкарнями. Не зважаючи на те, що це довідкові видання вторинного рівня, вони дають цінний матеріал для дослідження історії книги та культури й освіти загалом [176; 250; 300–302; 304].

Проаналізований матеріал покажчиків ми зіставили з анонсами, поданими у часописах кінця XIX – початку XX століть і власне друкованими каталогами видавництва «Сіяч», що стало підґрунтям як для теоретичних, так і для практичних узагальнень.

Просуванню видавничої продукції до читача, крім власних каталогів, також сприяли численні анонси і рецензії, розміщені в загальноукраїнських та місцевих часописах кінця XIX – початку XX століть. Нами опрацьовані газетні фонди Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Державної наукової архівної бібліотеки (м. Київ) і газетні примірники Черкаського державного обласного архіву.

Значний обсяг інформації, використаної дисертантом для дослідження, містять загальноукраїнські друковані органи, такі як «Книгарь», «Літературно-науковий вісник» та ін. Майже в кожному номері цих часописів представлені книговидавничі списки творів, що готувалися до друку, а також рецензії на вже випущені видання, авторами яких були авторитетні представники української спільноти.

Відгуки на видання «Сіяча» не завжди були позитивними, але усі виконували рекламну функцію, популяризуючи черкаське видавництво та формуючи інтерес до його продукції. Відомості про видавництво періодично з'являлися у рубриці цих часописів – «Видавнича хроніка», де подавалася інформація про редакційні плани, видавничі заходи тощо. Аналізуючи ці відомості, ми простежили появу на ринку різноманітних видань, склали

певну картину про маркетингові заходи видавництва і додали інформацію до загальної картини роботи «Сіяча».

Перших черкаських газет у бібліотечних фондах збереглося небагато. Найбільше черкаської періодики містять фонди Державної наукової архівної бібліотеки (м. Київ). Тут зберігаються близько двадцяти чисел часопису «Нова рада», виданих у м. Черкаси протягом 1917 року, кілька примірників газети «Наше слово», друкованої за участю членів Рад робітничих і солдатських депутатів і соціалістичних організацій. Із публікацій, уміщених на сторінках цих періодичних видань, дізнаємося про загальну ситуацію в місті, конфлікти, які виникали між різними політичними силами, загальні настрої черкасців, а також стан культури, науки, освіти.

Об'єктивному дослідженню становлення і розвитку видавничої справи м. Черкаси сприяє аналіз епістолярної спадщини авторів, котрі друкувалися в черкаських друкарнях та співпрацювали із місцевим видавництвом «Сіяч». Цінним джерелом інформації про склад осередку, особливості його роботи в різні періоди є листи Н. Романович-Ткаченко, дружини Б. Грінченка М. Грінченка, В. Біднова, М. Левицького, які адресовані працівникам видавництва й іншим авторам «Сіяча» і зберігаються у рукописних фондах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського [6–7; 16–25; 68–70].

Доповнюють інформацію про роботу осередку та розкривають нездійсненні плани видавництва матеріали листування Панаса Мирного із членами родини та Н. Романович-Ткаченко. Кореспонденція цього класика української літератури віднайдена дисертантом у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України [26–36]. Також тут зберігається опрацьована нами епістолярна спадщина І. Нечуй-Левицького, де знаходимо відомості про співпрацю автора із «Сіячем».

Повною мірою розкривають історію створення та розвитку видавничої справи у м. Черкаси і спогади українських громадських діячів, які працювали у видавничій галузі. У процесі роботи ми зверталися до мемуарів С. Єфремова, О. Лотоцького та ін.

Висновки до першого розділу

1. У період незалежності з'явилося багато досліджень із питань розвитку українського книговидання періоду національно-визвольних змагань 1917–1919 років. Але комплексного дослідження роботи видавництва «Сіяч» не існує. Побіжні згадки про існування «рухливого» видавництва у м. Черкаси знаходимо у працях Є. Грицака «З історії книжкового руху на Великій Україні (1917–1922)», С. Єфремова, М. Зерова та ін. На основних рисах книговидання в Україні в період революцій і переворотів зупиняється у своїй монографії Ю. Меженко. Він неоднозначно ставиться до діяльності українських новостворених видавництв загалом і черкаського «Сіяча» зокрема.

У монографіях, які побачили світ після утвердження радянської влади, простежується виразно упереджений характер щодо розвитку української книги. Дослідники на перший план виводять класові інтереси у видавничій справі, наголошуючи на активному розвитку національної видавничої справи з приходом до влади більшовиків.

Деяку інформацію про «Сіяча» знаходимо у сучасних монографічних дослідженнях. Передовсім, у книгах М. Тимошика, Т. Ківшар, Я. Ісаєвича, М. Лозняка, В. Ляхоцького, О. Янковської, А. Трембіцького та ін.

Однак ці праці містять невеликий обсяг відомостей, фактичного матеріалу, що не дає змоги науковцям повною мірою схарактеризувати діяльність видавництва «Сіяч», проаналізувати випущену ним видавничу продукцію. Тому постало завдання детально вивчити зародження й становлення книговидання у м. Черкаси, зокрема, створення і функціонування місцевого видавничого товариства «Сіяч».

2. Значний масив матеріалів, на яких ґрунтується дослідження, зберігається в численних архівних установах м. Києва, оскільки м. Черкаси

до 1954 року входило до складу спочатку Київського округу, а потім Київської області. Передовсім, використані документи фондів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) та Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (м. Київ).

Важливі відомості про зародження, становлення й розвиток друкарства у м. Черкаси містять документи Державного архіву Черкаської області. Суттєвим джерелом дослідження стали бібліотечні фонди Києва та Черкас. Найбільше видавничої продукції, надрукованої наприкінці XIX – на початку XX століть черкаськими друкарнями зберігається в книжковому фонді Національної бібліотеки України імені В. Вернадського.

Краєзнавчий відділ Черкаської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Т. Шевченка містить цікаві матеріали, які дають змогу простежити стан розвитку культури та освіти в краї, вивчити дореволюційні українські книги, якими послуговувалися тодішні черкасці. Цінні краєзнавчі видання кінця XIX – початку XX століть має наукова бібліотека Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Джерелом вивчення книжкової продукції є дореволюційні каталоги видавництв та книгарень і сучасні бібліографічні покажчики видань кінця XIX – початку XX століть. Просуванню видавничої продукції до читача, крім власних каталогів, також сприяли численні анонси й рецензії, розміщені в загальноукраїнських та місцевих часописах кінця XIX – початку XX століть, що зберігаються в газетних фондах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Державної наукової архівної бібліотеки (м. Київ).

Значний обсяг інформації, використаної для дослідження, містять загальноукраїнські друковані органи, такі як «Книгарь», «Літературно-науковий вісник» та ін. Майже в кожному номері цих часописів розміщувалися книговидавничі списки творів, що готувалися до друку, а також рецензії на вже випущені видання, авторами яких були авторитетні представники української спільноти.

Об'єктивному дослідженню становлення й розвитку видавничої справи м. Черкаси сприяє аналіз епістолярної спадщини авторів, котрі друкувалися в черкаських друкарнях та співпрацювали з місцевим видавництвом «Сіяч». Доповнюють інформацію про роботу осередку та розкривають нездійсненні плани видавництва матеріали листування Панаса Мирного з членами родини та Н. Романович-Ткаченко. Кореспонденція цього класика української літератури віднайдена дисертанткою у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Також тут зберігається опрацьована нами епістолярна спадщина І. Нечуй-Левицького, де знаходимо відомості про співпрацю автора із «Сіячем».

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ВИДАВНИЦТВА «СІЯЧ»

2.1. Передумови заснування в м. Черкаси видавничого осередку загальнонаціонального рівня

Кінець XIX століття позначився жорстокими указами царської Росії стосовно українського друкованого слова. Найбільшої шкоди вітчизняному книговиданню завдали Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський указ 1876 року, через дію яких українське друковане слово скоротилося до критичної межі. Як зазначає С. Єфремов, «заходи Валуєва мають цілком уже принциповий характер і торкаються усього письменства, у якого виривано з-під ніг ґрунт для розвитку», а Емський указ «засуджував на смерть письменство одного з найбільших слов'янських народів у Росії» [143, с. 462].

Наприкінці 80-х років XIX століття економіка України, хоч і повільно, починає розвиватися, що спричиняє деяке пожвавлення і в книговидавничій галузі.

Не оминув цей процес і Черкаського краю. У місті набирає обертів промисловість, виникають відділення банків, чисельність населення зростає у 2,4 рази (протягом останніх 15 років століття) [166, с. 95]. Соціально-економічні зміни в краї зумовили зрушення і в галузі культури та освіти. Але загальний освітній рівень населення залишався вкрай низьким. Згідно з даними перепису 1897 року лише 15,6 відсотків жителів Черкащини вважалися письменними [298, с. 18].

Обминаючи цензурні заборони й обмеження, інертність більшості населення, поступово починає відроджуватися українська книговидавнича

справа. З'являються чернігівське видавництво Б. Грінченка, київське видавниче товариство «Вік», розвиває свою діяльність «Українсько-руська видавнича спілка» у Львові, збільшують обсяги друкованої продукції технічно досконалі друкарні, такі як київські підприємства С. Кульженка, Л. Ідзиковського, одеське Є. Фесенка та інші суб'єкти видавничої справи.

Видавнича діяльність розгортається не лише у великих містах, але і в провінційних населених пунктах. Наприклад, у Херсоні надрукували збірник творів І. Карпенка-Карого й літературний альманах «Ластівка», у Чернігові світ побачили альманахи «Степові квіти», «Хвиля за хвилею» [165, с. 402].

Відповідно до архівних даних саме з кінця ХІХ століття бере початок друкарська справа в Черкасах. Найстарішим друкарським підприємством у місті вважається парова друколітографія міщанина Ш. Гоніодського (згодом власником стає і брат Галилей). Як свідчить довідкове видання за 1913 рік, вона розпочинає свою роботу в 1878 році [73, с. 121]. Знаходилося підприємство на вулиці Поліцейській (згодом перейменованій на Суворівську [93, с. 52]) у власному будинку № 48 і поділялося на два підрозділи: друкарню, де працювали євреї, та літографію – робітники неєвреї. У архівах зберігся відбиток печатки цього закладу [47].

Фабричний інспектор у своєму журналі про технічний стан підприємств Київської та Волинської губерній зазначає: приміщення друколітографії досить тісне і непоказне, машини приводяться у рух ручним способом. У цілому на підприємстві працюють вісім дорослих чоловіків і двоє неповнолітніх тринадцятирічних хлопців. Найбільш високооплачувана робота двох машиністів (25 карбованців на місяць) та набірника (20 карбованців). Крім цих працівників, є двоє розбірників, колбокрутів, накладчиків та один підбірник. Робочий день улітку починається із сьомої години, а взимку – із восьмої, і становить 11 годин плюс одна година відводиться на перерву. Як зазначає інспектор, у друкарні святкуються усі єврейські свята (неєвреї при цьому працюють), а у літографії – російські.

Нічні роботи виконуються рідко, і для них наймаються інші люди, причому плата за цю роботу зростає удвічі (від 2 до 15 копійок за годину) [52].

При повторному відвідуванні у жовтні наступного року інспектор зазначає, що на роботу прийняті два нових малолітніх працівники (тринадцятирічний Островський та чотирнадцятирічний А. Зисловський), які працюють нарівні із дорослими, але за документами не проходять [53].

Протягом 1888–1893 років кількість робітників на підприємстві братів Гоніодських поступово збільшується до 17 осіб: з'являються гравер, перекладач, а також власник набирає помічників машиністів, набірників [54; 55, с. 17–18, 174; 56; 57, с. 159 зв., 191]. Під час кожного відвідування протягом семи років інспектори постійно звертають увагу на непристосоване для друколітографії тісне приміщення із низькою стелею, яке потребує ремонту, і зазначають, що власник на зауваження жодним чином не реагує [57, с. 45].

Налагодженій роботі підприємства заважали часті пожежі. Так, четвертого жовтня 1897 року в будинку Ш. Гоніодського, де була влаштована друколітографія, в якій знаходилися машини та різні друкарські матеріали, з невідомих причин сталася перша пожежа. Збитки, понесені власником, становили 30 тис. карбованців. Будинок і машини були застраховані лише на 19 тисяч [44, с. 115].

Після пожежі обсяги роботи скоротилися, власнику довелося звільнити майже половину працівників [45, с. 187]. Та все ж ця парова друкарня залишається найбільшою і найзначнішою у місті. Складним для підприємства виявився і 1899 рік: протягом року кількість працівників із 14 поступово скоротилася до шести осіб, і робочий день зменшився до 10 годин [61, 12 зв.].

Ще більше ускладнилася робота друколітографії після пожежі наприкінці грудня 1906 року, коли з невідомих причин згоріла частина даху й стелі, а також були пошкоджені машини та інше майно. Збитки склали до трьох тисяч карбованців [43]. Але незважаючи на такі обставини,

підприємство не припиняє своєї роботи і з кожним роком починає знову набирати обертів. У 1914 році на ньому уже працювало 27 чоловіків, серед яких 11 дорослих і 16 підлітків. Жінок та малолітніх до 15 років на роботу в друколітографію не брали.

Після власника головним у друкарні був завідуючий (Я. Гоніодський), якому підпорядковувалися старші майстри відділів підприємства, що безпосередньо наглядали за роботою майстрових та робітників. У касі з'являються певні кошти – 190 карбованців (для порівняння, у касі найбільшого черкаського підприємства рафінадному заводі – 3965 карбованців), друкарню підключили до телефонної мережі (абонент №2-29) [93, с. 95], тривалість робочого дня скорочено до дев'яти годин, встановлено правила внутрішнього розпорядку, відображені в офіційному документі. Згідно з ним, перед прийняттям на роботу новий працівник повинен пройти випробувальний термін строком до семи днів, і лише після цього між власником і найманим працівником укладається договір і видається розрахункова книжка, яку потрібно на роботі постійно мати при собі (див. Дод. В) .

У правилах внутрішнього розпорядку чітко зазначені обов'язки працівників друколітографії:

- вчасно з'являтися на роботу;
- тримати робочі місця в чистоті й порядку;
- ставитися з повагою до завідуючого та старшого свого відділу.

Власником були введені певні заборони й обмеження, відповідно до яких працівник не мав права в робочий час іти з друкарні без дозволу завідуючого, курити, грати в будь-які ігри, сваритися, вживати нецензурні слова, битися, самовільно виносити з друкарні будь-які предмети. Також заборонялися під час роботи усіякі розмови та співання пісень.

Зі свого боку Ш. Гоніодський зобов'язувався своєчасно два рази на місяць проводити із майстровими та робітниками розрахунок, а також гарантував робити вихідними днями для християн неділю та головні релігійні свята, як-

от: Різдво, Стрітєння, Благовіщення, Пасха, Вознесення, Покрова тощо. Для майстрових та робітників євреїв вихідними вважалися субота і єврейські релігійні святкові дні. Окрім того, робочий день закінчувався на дві години раніше, ніж зазвичай: для християн – щосуботи і напередодні перерахованих свят; для євреїв – щоп'ятниці й напередодні єврейських свят [71].

Справи велися акуратно, і за даними архівів штрафів Ш. Гоніодський не платив [12].

Власники друколітографії активно співробітничали з Черкаською повітовою земською управою, тому саме в друкарні Гоніодських і приймалися замовлення на друк офіційних замовних документів, як-от: «Отчет Черкасскаго Местнаго Комитета Россійскаго Общества Краснаго Креста за 1912 годъ», «Денежный отчетъ о состояніи и движеніи капиталовъ Черкасскаго Уезднаго Земства за 1912-й годъ», «Смета земских доходовъ и расходовъ по Черкасскому уезду на 1913, 1914 года» тощо. Також на початку діяльності в 1889 році були надруковані збірники арифметичних правил для учнів підготовчих класів М. Кучерського. Виконувала друкарня й замовлення фізичних осіб, наприклад, виготовляли рахунки зі складними незвичними декоративними елементами для Ізраїля й Іллі Зусьєвих-Чорнобильських [59]. Наклади подібної продукції були незначними – від 50 до 500 примірників. Останнє видання, що побачило світ у цій друкарні датується 1918 роком (див. Дод. К.1).

Наприкінці XIX століття другою за значущістю, на думку редактора довідкового видання «Весь г. Черкассы» М. Айзенштейна й укладача довідкової книги Черкаського повіту А. Чугаєва [93, с. 108; 321], вважається друкарня В. Колодочки, розташована по вулиці Больничній, 25. 18 жовтня 1896 року він встановив друкарську машину величиною № IV, модель 1896 року, придбану на Аусбурзькій фабриці (Німеччина) за посередництвом К. Шуберта [67, с. 80]. Літодрукарня мала власний логотип, на передньому плані якого зображений друкарський верстат, оточений рослинним

орнаментом. Це свідчить про технічну майстерність видавця й неабиякий художній хист при роботі з продукцією (див. Дод. Е).

Зважаючи на кількісну характеристику надрукованої продукції, можемо стверджувати, що найбільш плідним для видавця були 1898 – 1899 роки. У цей час В. Колодочка активно співпрацював із видавництвом «Вік», що діяло протягом 1894 – 1919 років, оскільки одним із засновників гурту був знайомий Василя Васильовича Ф. Матушевський, котрий після навчання в семінарії та перед університетом учителював у Черкасах. Разом із ним викладав у духовній школі й В. Колодочка, «власник примітивної друкарні» [197, с. 259–260].

Окрім Ф. Матушевського, засновниками видавництва були О. Кониський, С. Єфремов, В. Доманицький, О. Лотоцький та В. Дурдуківський, які починали свою діяльність із видавничого гуртка, створеного силами студентської молоді, а потім вирости в потужне столичне видавництво, що за твердженням одного із засновників О. Лотоцького, спеціалізувалося на виданні творів українських класиків [197, с. 261]. Основна мета діяльності товариства – «збудити національну свідомість серед народних мас, витворити національну інтелігенцію й, вияснюючи потреби українського народу, згуртувати ту силу, яка б ті потреби за свої взяла і встала на їх оборону» [311, с. 23].

Співпраця з В. Колодочкою припадає на «початковий, так званий черкаський» (за термінологією В. Хоню [311]) період діяльності київського видавництва. Саме у Черкасах «якнайдешевше і з виплатою по спроможності» друкувалися книги «Віку» 1896 – 1900 років (за винятком чотирьох із п'ятнадцяти), оскільки в Києві знайти друкарні, котрі б друкували за такі малі гроші, було практично неможливо, а власної видавничої бази «Вік» не мав [311, с. 18; 324, с. 44].

Як згадує О. Лотоцький, «запропонував він [В. Колодочка – Л. Ф.] нам ціни, що не тільки в Києві, а ледве чи й взагалі де на світі були дешевші,

обіцяв і кредит, як справа розвинеться. Ми вхопилися за такі щасливі умови і приступили до самостійного видання першої книжки» [197, с. 259–260].

Видавничий портфель товариства складається в основному із серійних видань та деяких випущених позасерійно. Тематичний репертуар віддзеркалював тогочасні процеси в українській видавничій справі й складався передусім із творів класиків української літератури, тогочасних нових авторів, співробітників товариства та письменників і громадських діячів, близьких до видавництва.

Безпосередньо в друкарні В. Колодочки побачили світ видання І. Карпенка-Карого, Є. Гребінки, О. Кониського, І. Нечуя-Левицького, Г. Міхновського, П. Шуліки (див. Дод. Д.2).

Згодом у видавництва «Вік» з'явилися гроші, як наслідок фінансові питання перестали бути превалюючими при виборі видання для друку, його художнього оформлення, і тому редакція почала нарощувати оберти й готувати технічно більш складні книги. Від послуг черкаського друкаря вирішили відмовитися. До того ж В. Колодочка почав хворіти, від чого й видавнича продукція «Віку», за словами О. Лотоцького, теж «хоріє» [196, с. 305].

Окрім співпраці з київським видавництвом, протягом 1898 року В. Колодочка активно підтримує зв'язки з Черкаською міською управою, виконуючи замовлення на друк положень Черкаської міської Думи (100, 50 прим.), бланків про виконання військової повинності (200 прим.), для записів про отримання грошей (200 прим.), для відношень міського голови (240 прим.), про метричні виписки (200 прим.), квитанційних (1000 прим.) і розрахункових (50 прим.) бланків, окладних аркушів податкового збору з нерухомого майна (200 прим.), різних форм обов'язкових постанов (50, 100 прим.) і розрахункових книжок із поясненнями (200 прим.), розписок (125 прим.), відміток про отримання гербових квитанцій, актів (100 прим.), аркушів різних об'яв (500, 700 прим.), відомостей губерньського казначейства (100 прим.) тощо.

Замовлення виконувались у стислі терміни, зазвичай протягом одного – двох днів, на папері № 6 і 7 [38; 66.]. На бланках замовлень ставився штамп друколітографії, на якому зазначалися номер замовлення, кількість примірників, номер паперу, термін виконання роботи, палітурка, кількість сторінок. Спираючись саме на ці бланки, ми підрахували, що станом на 18 серпня 1898 року друкарня вже мала 846 замовлень на виготовлення різних видів видавничої продукції. До 15 грудня виконано усього 1226, причому в деякі дні приймали до 10 замовлень [14].

Окрім Черкаської міської управи, Думи й видавництва «Вік», друкарня приймала замовлення від місцевої знаті. Наприклад, друкували рахунки для спадкоємців власника фабрики масляних швидкозасихаючих фарб купця М. Залевського, для лісової торгівлі М. Кохмановського, фармацевта В. Варшавського, купця М. Цейтліна тощо. Під час оформлення цих документів використовувались різні гарнітури та кеглі шрифтів, складні витіюваті декоративні елементи, колонкова верстка, а рахунки для аптеки містили зображення царського двоголового орла [58].

Станом на вересень 1900 року в друкарні працювало 16 робітників. Робочий день складався з днієї зміни, тривалістю 11 годин [61, с. 15]. У звіті фабричного інспектора за 1903 рік серед підприємств Київської губернії, які підпадали під нагляд інспекції, подано відомості лише про одну черкаську друкарню В. Колодочки. Протягом трьох років підприємство зменшило кількість робітників до 12 (11 дорослих чоловіків і один підліток) [62, с. 207]. Можливо, це пов'язано з хворобою власника видавництва.

Спираючись на архівні документи, припускаємо, що В. Колодочка прискіпливо вів усю документацію, пов'язану з друколітографією, оскільки жодної скарги від фабричних інспекторів не зафіксовано [45, с. 6; 46, с. 38, 60].

Окрім безпосередньо друку різноманітної видавничої продукції, В. Колодочка займався маркетинговою діяльністю, розміщуючи відомості про надруковані видання в тогочасних часописах. Зокрема, на сторінках

«Літературно-наукового вісника» за 1900 рік зазначається, що в Черкасах почали виходити українські популярні видання за дві, три, десять копійок. Звертається увага на науково-популярний стиль книжечок, що «написані в формі белетристичній дуже приступно» [319].

Відомості щодо інших випущених у світ видань читачі могли знайти на останній сторінці обкладинок книг цієї друкарні. Наприклад, на останній сторінці обкладинки брошури І. Карпенка-Карого «Понад Дніпром» міститься інформація стосовно 15 книг, що побачили світ у черкаській та київських друкарнях, які читач міг знайти в той час на складі книжкового магазину журналу «Київська старовина». Серед них твори О. Кониського, Дніпрові Чайки, І. Карпенка-Карого, І. Нечуя-Левицького тощо (див. Дод. Ж).

Успішна видавнича діяльність дала змогу В. Колодочці активно займатися благодійною справою: протягом кількох років видавець був членом Черкаського товариства допомоги бідним, а також за власні кошти друкував статuti й звіти цієї організації [231, с. 16].

Останнє видання, що побачило світ у друкарні В. Колодочки, датується 1908 роком. У довіднику «Весь г. Черкасы» за 1911 рік підприємство згадується, як одне з найбільших серед видавничих, а ось у довідковому виданні «Адресь-Календарь гор. Черкасы на 1913 годъ» відомості про цього видавця у підрозділі «друкарська справа» уже відсутні [73, с. 121].

Третьою за значущістю вважається видавничо-поліграфічна фірма Х. Раздольського і синів, яка починає свою роботу з 1887 року [73, с. 121] і складається з друкарні та паперового магазину, розташованих більше 20-ти років на Хрещатику. Із часом справи пішли вгору, і власник друкарні зміг придбати новий телефонізований будинок № 90 поблизу пошти на одній із двох головних вулиць міста Старо-Чигиринській, поряд із Суворівською аптекою та жіночою гімназією Самойловської (телефон 120).

У друкарні Х. Раздольського друкуються брошури, конторські книги, ноти, бланки, конверти, візитні картки. Власник виконує замовлення

міського суспільного банку, черкаського млина, тютюнової фабрики та інших багатих клієнтів. Також до нього звертаються замовники і з інших населених пунктів, наприклад, міста Чигирин, села Єлисоветградки тощо.

Асортимент паперового магазину Х. Раздольського становили власні друкарські вироби, різні сорти паперу: поштовий, олександрійський, полотняна калька для планів і креслярський рулонний папір у клітинку, папір-ватман, канцелярські товари (рулетки різної довжини, серпантин, конфетті, акварельні фарби й різне креслярське приладдя).

Згодом структуру фірми поповнила палітурна майстерня на вулиці Дубасівській, № 5. Існує відбиток печатки друкарні, паперово-книжкового магазину й палітурної майстерні, виконаний у окресленому грецьким орнаментом овалі [47, с.33].

Х. Раздольський загалом випускав довідкову літературу. Фірма займалася активною рекламною діяльністю: розміщувала свої рекламні оголошення в щорічних довідниках [93, с. 112–122]. Як і В. Колодочка, Х. Раздольський брав активну участь у житті міста. Він входив у товариство допомоги бідним і постійно жертвував кошти на роботу цієї організації [231, с. 8; 232, с. 8, 30; 233, с. 8].

Окрім трьох великих друкарень Ш. Гоніодського, В. Колодочки і Х. Раздольського, за списками податкової інспекції станом на 1897 рік, у м. Черкаси діяли ще дві дрібних скородрукарні. Одна з них, скородрукарня П. Халевського, до складу якої входила також і граверно-механічна майстерня, знаходилася на вулиці Хрещатик, навпроти торгівлі братів Малишевих. Тут друкували різноманітну видавничу продукцію, виготовляли каучукові штампи, торгували папером. В архівах збереглися зразки 51 шрифту скородрукарні [15, с. 14 а]. Друга, ймовірно, скородрукарня Стрижевського, що деякий час виконувала замовлення для Черкаської міської управи [66]. Також до складу фірм, профілем яких була видавнича справа, податківці зараховують палітурну майстерню І. Шульца, що діяла на вулиці Суворівській.

Книготорговельна галузь м. Черкаси на кінець XIX – початок XX століть була представлена численними книжковими та паперовими магазинами: А. Богоновського (вул. Суворівська, власний будинок № 15), М. Виленського (вул. Парадна), М. Волошина (вул. Дубасівська, № 6), А. Кипниса (вул. Дубасівська, № 3), Є. Перчика (вул. Дахнівська, телефон № 178. Існує відбиток печатки торгово-комісійної торгівлі Є. Перчика [49, с. 55]), Х. Раздольського (вул. Старо-Чигиринська, телефон № 120), товариства І. Погребижського і К (вул. Суворівська) [93, с. 96, 108, 115, 117].

А. Богоновський активно співпрацював із Черкаською міською управою, постачаючи різноманітне канцелярське приладдя, як-от: чорнила, папір №№ 6, 7, 8, олівці, ручки тощо [13]. Завдяки активній рекламній кампанії дізнаємося, що А. Кипнис займався продажем нових та раніше виданих російських і єврейських книжок з усіх сфер знань. Також у асортименті магазину представлені зібрання творів російських та єврейських письменників, підручники для початкових та середніх навчальних закладів, картини, писальний поштовий папір і приладдя. До того ж, приймалися на продаж видання попередніх років. Такий самий асортимент представлений і у магазині М. Волошина, але додатково тут можна ще було знайти свіжі газети й модні журнали [93].

На початку XX століття до числа уже відомих нам представників видавничої справи у м. Черкаси входять редактори-видавці М. Айзенштейн (вул. Суворівська, 1) та М. Ольшанський (вул. Музикантська, 18) [93, с. 118]. Перший із них готує до друку щорічне довідкове видання «Весь г. Черкасы», при цьому довіреним видавництва є М. Ольшанський, який, окрім того, виконує обов'язки редактора-видавця довідкової книги «Адреса-Календар». Також свій редакційний відділ має Черкаська повітова управа. В архіві збереглися відбитки печаток видавництва довідкової та адресної книги «Весь г. Черкасы» і редактора-видавця М. Ольшанського [1; 2].

З'явилися нові скородрукарня Х. Скловського, палітурна майстерня А. Тучинського, книжковий і паперовий магазин Ш. Краснокутського по

вулиці Миколаївській, навпроти духовного училища [73], книжковою й газетною справою займається Л. Медведовський. Із відбитків печаток цих представників друкарства найцікавішою за оформленням є печатка А. Тучинського, текст у якій подано на вертикально розташованій книжці. А от печатка Л. Медведовського за своїм оформленням повністю дублює печатку Х. Раздольського [3; 49].

Із кінця 1912 року розпочинає свою роботу фірма М. Зісіна і Я. Золотаревського, розташована на вул. Хрещатик у будинку Табаровського, телефон 2–35. 1912 рік позначений активним розвитком української культури, налагодженням видавничої справи. У цей час зростає кількість книгарень, видавництв, заснуються нові газети й журнали, українська видавнича продукція починає доходити у найвіддаленіші куточки держави [316, с. 193].

Фірма М. Зісіна і Я. Золотаревського має у своїй структурі літодрукарню та паперовий магазин. Перша спеціалізується на різноманітних друкарських роботах: друк книг, брошур, звітів, плакатів, етикеток тощо. Асортимент паперового магазину становлять царський, олександрійський, ватман, писальний, нотний, книжковий, поштовий папір, картон, пір'я, олівці, сургуч, чорнила різних кольорів, гумки, конторські книги, папки, портфелі, американські палітурники. Також у торговельному закладі великий вибір конторських книг, канцелярського, креслярського і малювального приладдя, копіювальні книги [73, с. 134].

Особливим для друкарської справи є 1913 рік. Саме цього року після переговорів із Правлінням Всеросійського союзу книговидавців і книготорговців і Товариством діячів книжкової справи у Санкт-Петербурзі на об'єднаних зборах обох правлінь було вирішено скликати в Києві в серпні 1913 року Перший професійний видавничий з'їзд. До складу організаційного комітету увійшли М. Цитрон (голова), І. Кнебель (товариш голови), пан Деврієн (товариш голови) і по чотири представники від видавців та

періодичного друку. З'їзд поділяється на дві самостійні секції: видавців книг та видавців газет і журналів.

Завдання першої секції полягали в аналізі книготорговельної мережі з метою зниження вартості на книжкову продукцію, оскільки жоден із факторів, що спричинятиме підвищення вартості на видання, не матиме успіху. Також розглядалися питання здешевлення виробництва книги, покращення книжкового ринку шляхом широкого кредитування книготорговців і шляхом права обміну виданнями.

Спільними для обох секцій були питання купівлі паперу, тобто колективні замовлення паперу на кілька мільйонів карбованців; колективної купівлі друкарських і набірних машин, шрифтів, фарб тощо. Крім того, з'їзд затвердив постійну раду, яка покликана втілювати в життя усі постанови з'їздів видавців, і створив спеціальне видавниче товариство взаємного кредиту [312, с. 109]. Отже, для української видавничої справи відкривалися нові можливості розвитку.

У Черкасах друкарська справа в цей період також почала набирати обертів. Зокрема, у 1913 році в місті працювали парова друколітографія Ш. Гоніодського, фірма Х. Раздольського і синів, нові друкарні М. Зисіна і Я. Золотаревського, А. Богоновського, який почав роботу наприкінці 1911 року і дві дрібні скородрукарні П. Халевського та І. Слуцького [12].

Важкими для друкарів був 1915 рік, оскільки ціна на папір почала підніматися від 200 до 400 відсотків, а через це виросла й вартість видань, хоча не так стрімко – до 40 відсотків. Результатом такого становища стало зменшення прибутків видавництв книг, але не розповсюджувачів, оскільки попит на видання, особливо пов'язані із війною та белетристичного характеру, продовжував рости [9, с. 189–189 зв]. Незважаючи на таку ситуацію, саме 1915 рік є найбільш плідним у роботі обох провідних черкаських друкарень – і Ш. Гоніодського, і Х. Раздольського. Перший із них виконує замовлення Соборно-Миколаївської церкви, повітової управи, різних товариств, комітетів, сірникової фабрики. До нього навіть звертаються з

Канівської повітової управи. Другий також спеціалізується на замовних роботах: друкує розрахункові книжки, статuti, звіти тощо.

До революційних заворушень 1917 року в Черкаському краї діяла низка дрібних друкарень в одну – дві машини, розташованих у Городищі, Смілі, Золотоноші, Корсуні, Чигирині й Кам'янці. У Черкасах функціонувало п'ять друкарень, на двох із яких на двох працював колектив із 20–30 робітників при достатньому обладнанні. Усі ж інші були незначними [40, с. 155].

Перші черкаські друкарні спеціалізувалися переважно на випуску бланково-звітної продукції. Ш. Гоніодський та Х. Раздольський співпрацювали із різними організаціями, такими як Міський суспільний банк, Акціонерне товариство черкаського парового млина, Черкаське міське товариство взаємного від вогню страхування майна, Акціонерне товариство тютюнової фабрики А. Зарицького та ін., друкуючи для них устави, звіти, розрахункові книжки тощо.

Накопичивши первинний капітал, міські друкарі вирішують розширити свою діяльність шляхом випуску різноманітної друкованої продукції, зокрема книг. До цієї справи залучилися передусім В. Колодочка, а також Х. Раздольський, Ш. Гоніодський, І. Слуцький, М. Зисін та Я. Золотаревський (див. Дод. Д.1–Д.9). Найдавніше, знайдене нами черкаське книжкове видання, датується 1897 роком. Це оповідання П. Шуліки «Де найшов, де загубив», надруковане В. Колодочкою.

Друк будь-якої видавничої продукції українською мовою, літературно-художньої, навчальної чи науково-популярної, у 90-х роках ХІХ століття значно ускладнювався через різноманітні заборони й посилену цензурну політику царського уряду. Крізь цензурні заборони не могли пройти навіть типові документи, що відображали діяльність тих чи тих організацій. Наприклад, для того, щоб надрукувати типові звіти Товариства допомоги потребуючим ученицям жіночої гімназії за 1905 рік та Черкаського міського двокласного училища й однокласного повітового училища за 1905 рік відповідно, начальники черкаської жіночої гімназії та місцевого Товариства

допомоги потребуючим учням черкаського міського двокласного училища задалегідь звернулися до чиновників Головного управління у правах друку за дозволом на друк цих матеріалів, попередньо здавши їх на цензурування [51].

Головне управління в справах друку могло так довго розглядати прохання і зволікати з дозволом, що іноді твір втрачав свою актуальність і новизну, а отже й читача.

Українська книжка наражалася на значну протидію влади, зазнавала переслідування з її боку та вилучення. Незважаючи на такі несприятливі обставини, на цей час припадає активна діяльність чернігівського видавництва Б. Грінченка, котре спеціалізувалося на випуску видань науково-популярної та художньої літератури; київського «Віку», основною метою якого була популяризація творів класиків української літератури. Завдяки їхній наполегливій роботі, а також зусиллям деяких інших видавців до українського читача доходили твори Т. Шевченка, І. Котляревського, І. Нечуя-Левицького, Л. Глібова, І. Франка, Лесі Українки та інших класиків вітчизняної літератури.

Найбільший масив видавничої продукції, що була надрукована черкаськими друкарнями наприкінці XIX – на початку XX століть, становлять літературно-художні видання. На їхньому випуску спеціалізувалися друкарні В. Колодочки та Х. Раздольського.

Черкаські видавці популяризували загалом творчість місцевих авторів, таких як О. Лисенка, П. Тенянка, П. Шуліки, Г. Міхновського, П. Бандури, М. Терещенка. Співпраця із класиками української літератури відобразилася у друці творів І. Карпенко-Карого та І. Нечуя-Левицького.

Окрім того, на замовлення київського видавництва «Вік» друкарня В. Колодочки випускала книги серії «Селянська бібліотека»: І. Франка «Абу-Казимови капци», С. Ваганова «Береженого Бог береже», Є. Гребінки «Іван Золотаренко», О. Кониського «Грошолоубка», О. Черняхівського «Ризачка або дизентерія».

За жанром черкаська видавнича продукція різноманітна й представлена епосом, лірикою та драматичними творами. Найбільшу групу становлять прозові твори малих жанрів. Передусім, це оповідання О. Лисенка, П. Шуліки, П. Бандури, М. Терещенка. Складніший за сприйняттям та створенням жанр «повість» представлений творами І. Нечуя-Левицького «Приятелі» і Є. Гребінки «Грошолубка».

До поезії місцеві друкарні звернулися лише один раз, надрукувавши збірник віршів П. Тенянка «До раю златосяйного». Це перша окрема збірка письменника, котрий до того друкувався на сторінках часопису «Літературно-науковий вісник» [285].

Літературознавці зустріли видання досить критично. Як зазначає на сторінках «Книгаря» М. Зеров, «з усіх більших збірок поезій, що за останні місяці вийшли друком, збірка д. П. Тенянка одна з найменш інтересних», оскільки майже кожен рядок запозичений з якогось іншого поета, Г. Чупринки, Олександра Олеся чи М. Вороного: «Коли проаналізувати докладно всю збірку, то кожний вірш знайде свій прототип десь на стороні – і збірник зостанеться без фізіономії: в книзі Тенянка є механічне поєднання Олеся і Чупринки, Тенянка ж в ній, власне, нема». Незважаючи на те, що у автора є «елементарне знання мови, його вірш ллється доволі легко», рецензент наголошує на тому, що лірика другорядна і провінційна, нових тем немає, епітети невиразні, багато дієслівних рим тощо. Висновок для автора й видавця невтішний: «Д. Тенянка помилився. В його поезії «зір, знятих з неба» – нема. Взагалі – нічого різноманітного, барвистого, сміливого, небуденного» [153, с. 601–602].

Драматургія репрезентована творчістю І. Карпенка-Карого і Г. Міхновського. Надрукувавши комедії класика української літератури «Розумний і дурень», «Сто тисяч», драму «Понад Дніпром», черкаський видавець В. Колодочка наблизив до читача творчість українського драматурга, котрий, за словами С. Єфремова, «перший виступив за межі шаблону – отієї етнографічної, з неодмінним коханням у центрі, драми й дав

початки серйозної комедії, цінної і з громадського, і з художнього погляду» [143, с. 477].

За тематичним діапазоном і проблематикою черкаські видання надзвичайно різноманітні. У них висвітлюється боротьба запорожців із татарами (О. Лисенко «Марко Бублій»), становлення на селі багатіїв нового типу, їхні методи збагачення й жадоба до наживи (І. Карпенко-Карий «Розумний і дурень», «Сто тисяч», «Понад Дніпром»).

Наступну групу видавничої продукції черкаських друкарів становлять навчальні видання. Книга М. Кучерського «Сборник арифметических правил, примеров и задач» була надрукована Ш. Гоніодським. Цей підручник розрахований на учнів старших відділень підготовчих класів міських училищ і середніх навчальних закладів. Окрім того, у 90-х роках було створено ще два навчальних видання. Одне з них «Русская азбука с правилами произношения для иногородцев вообще и уземцев Кавказа в частности» склав кандидат правознавства Московського університету І. Карагадаєв. Інше – збірник уже знаного автора М. Кучерського «Сборник арифметических правил, примеров и задач для учеников пригготовительных классов 2-х классов городских училищ, одноклассных народных и церковно-приходских школ: Числа простые, именованные и начальные понятия о простых дробях».

Актуальність видання підручників із математики не викликає сумнівів, оскільки саме на той час припадає активне розширення мережі освітніх закладів у місті. Збільшується кількість учнів, а отже, зростає потреба в навчальній літературі.

Видання російської азбуки продиктоване політикою царської Росії, яка насаджувала свою мову, культуру, спосіб мислення, намагаючись викоренити навіть паростки українства.

Дещо пізніше, а саме 1912–1913, черкаський видавець А. Богоновський працював над друкарським втіленням першої частини ще одного навчального видання – підручника «Образцовая русская грамматика. Этимология»,

розрахованого на учнів молодших класів середніх навчальних закладів. Автором граматики є викладач словесності в жіночих гімназіях М. Рабковський. У документах Київського центрального історичного архіву зафіксований цікавий випадок, що стався при підготовці цього видання. Перед передмовою автор вирішив розмістити посвяту «ЕГО Императорскому Высочеству Великому князю Наслѣднику Цесаревичу Алексію Николаевичу. Всеподданнѣйшее приношеніе». Через таку непередуману посвяту М. Рабковський міг втрати власне видання й потрапити до в'язниці.

Київський Тимчасовий комітет у справах друку Головного управління у справах друку звернувся до Канцелярії Міністерства імператорського двору за підтвердженням поставленого посвячення, на що отримав негативну відповідь. «Через це Головне управління у справах друку пропонує Тимчасовому Комітету у правах друку в м. Києві вимагати від автора брошури «Образцовая русская грамматика. Часть первая» дозвіл, що передбачений ст. 73 Статуту про цензуру та друк, на присвячення цієї брошури Його Імператорській Високості; якщо ж такого дозволу немає, то накласти на зазначену брошуру арешт, порушивши разом з тим проти її автора судове переслідування відповідно до ст. 1024. Про покарання і переслідування повідомити Управління» [9, с. 118–119].

Це питання з'ясували протягом кількох місяців і врешті-решт посвяту без судової відповідальності для автора було знищено. Окреслена вище ситуація свідчить про довготривалу й прискіпливу тяганину, що передувала виходу книги у світ.

Масив довідкових видань представлений періодичним довідником «Весь город Черкасы», що друкувався протягом 1911–1913 років Х. Раздольським. Побудований за усіма вимогами видань такого типу, довідник поділяється на розділи, що мають свої підрозділи. У них описані архітектура міста, особливості його освітлення, водовідведення, адміністративний поділ, промисловість і торгівля, поданий список фабрично-заводських, торговельно-промислових підприємств та багато іншого. Крім

того, у додатках видання містить план м. Черкаси та зразки оформлення документів [73; 93–94].

Разом із літературно-художньою, навчальною та довідковою літературою населення особливо потребувало видань, де б розкривалися питання, пов'язані з веденням сільського господарства. Про це зазначається на сторінках «Русского курьера»: «Скрізь я помітив прагнення народу до світи, але що ж він буде читати? Мало в якій хаті, до яких я заходив, не було освіченого й книжки. [...] На жаль малоруських книг виходить дуже мало. Для селян вкрай необхідно малоруською мовою викладення сільського господарства, скотарства, елементарної гігієни й т. ін. Але таких-бо книг і нема» [243, с. 232].

Книга Т. Мурейка «Из чего получается шелк и способы его добывания посредством выкармливания шелковичных червей (тутового шелкопряда) листьями шелковицы (тутовое дерево) и скорцонера (черный сладкий корень)», надрукована черкаським видавцем В. Колодочкою у 1897 році, задовольняє зазначену потребу й належить до науково-популярних видань. Додають цінності книзі 63 малюнки і 4 таблиці, за допомогою яких матеріал викладений більш зрозуміло й доступно.

Проаналізувавши видавничу продукцію черкаських друкарів, можемо стверджувати: переважна більшість видань – незначні за обсягом брошури, що робить їх доступними звичайному населенню.

Видання, випущені черкаськими друкарями, найчастіше адресовані дорослому населенню з різним освітнім рівнем і фінансовими можливостями. Є серед зазначеної видавничої продукції як невеликі, на вісім сторінок брошури, вартістю кілька копійок, так і солідні видання, вартістю десять копійок.

Фатальні політичні й соціально-економічні потрясіння в Україні загалом, і в Черкасах зокрема, призвели до закриття в кінці 1917 року більшості друкарень і книгарень міста. Потужніші друкарні значно скоротили обсяги виробництва, а 1918 зовсім припинили свою роботу.

Протягом цього року працювало лише підприємство Ш. Гоніодського, в основному друкуючи оголошення для Черкаського військово-революційного комітету та агітаційні листівки на замовлення Ради робочих депутатів [37]. Також у цій друкарні протягом 1918 року побачили світ виготовлені на замовлення видавничого підприємства «Сіяч» два книжкові видання. Починається нова сторінка книгарства міста Черкаси.

2.2. Організаційні засади роботи видавництва

Із відродженням 1917 року Української держави починає поступово налагоджуватися українське книговидання. Цьому сприяла політика уряду УНР, який поставив розвиток видавничої справи на державний рівень. Унаслідок цензурних утисків і складної політичної ситуації в країні українське книгарство зустрічало 1917 рік, за твердженням С. Єфремова, «голодом на книжку». У книгарнях неможливо було відшукати не те що творів класиків чи сучасних письменників, навчальної чи науково-популярної літератури, а й навіть тих видань, котрі довгий час не могли знайти свого покупця. Також чимало проблем біло у поліграфічній сфері: зношене обладнання, відсутність кваліфікованих робітників, перебої з витратними матеріалами, підвищена ціна на них, що відразу ж збільшило собівартість друкованої продукції [141, с. 52–53]. Революційні зміни в країні послужили каталізатором до стрімкого розвитку книговидавничої справи, яка стихійно й всеохоплююче почала проникати навіть у невеличкі населені пункти, задовольняючи попит населення передовсім в українській книзі.

У початковий період будівництва оновленої вільної України набирають обертів уже існуючі видавництва, видавничі спілки, створені наприкінці XIX – на початку XX століть переважно в місті Києві. Це столичні видавництва «Вік», «Дзвін», «Час», «Криниця» тощо. Іншу групу становлять видавничі підприємства, утворені раніше поза межами України (переважно в Росії, де

цензурні утиски не були такими нещадними) і перенесені до Києва. До цього сегменту належать «Благодійне товариство з видання загальнокорисних та дешевих книг», «Вернигора», «Друкарь» та інші. До третьої групи, за класифікацією М. Тимошика, зараховуємо новоутворені видавництва та їхні підрозділи. Такими є видавничі осередки організації «Просвіта», що широко розгорнула свою діяльність на початку століття, київське видавниче товариство «Всеувито», полтавське «Боян», смілянське «Промінь», харківський «Союз» тощо [291, с. 296–297]. Загальна кількість українських видавництв різних форм власності, котрі працювали у 1917 року, сягає 78 [174, с. 19; 291, с. 298].

Активний розвиток видавничої справи став можливим завдяки впевненим діям Української Центральної Ради, яка створила сприятливі умови для бурхливого розвитку суб'єктів книговидавничого ринку, проголосивши своїм Третім Універсалом «свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканости особи й мешкання, право й можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами» [174, с. 16].

Отже, незважаючи на важку політичну ситуацію в державі, українські уряди приділяли значну увагу поступу в сфері книговидання, розуміючи особливу роль книгарства у створенні вільної та незалежної України, формуванні свідомої спільноти. Тому видавничі осередки створювались не лише у великих містах і селах, але й у найвіддаленіших куточках держави, яким було повітове містечко Черкаси, котре входило на той час до складу Київської губернії. На початку березня в місті стало відомо про зречення царя й перемогу Лютневої революції. П'ятдесятитисячне населення неоднозначно сприйняло ці події: частина підтримувала радянську владу, інша – допомагала діяльності Центральної Ради. На Черкащині організовують місцеві представницькі органи для Тимчасового уряду – громадські комітети, а виконавча влада зосереджується в земських управах. Також формуються й альтернативні органи влади, а саме Ради депутатів.

8 березня міськими зборами представників підприємств була створена Черкаська Рада робітничих та солдатських депутатів, переважна більшість членів якої підтримували Тимчасовий уряд і Центральну Раду. Популярність та вплив останньої ширилися й серед простих черкасців, оскільки уряд Центральної Ради пропагував близькі та зрозумілі для кожного громадянина ідеї національно-територіальної автономії та популярні гасла соціалізму. На політичній карті міста успішно діяли такі політичні сили, як Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, блок Російської соціал-демократичної робітничої партії, блок Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії та інші [203, с. 141–145].

Друкарська справа в місті на початку 1917 року була досить розвинена й представлена приватними друкарнями Ш. Гоніодського, Х. Раздольського, І. Слуцького, А. Богоновського, М. Зисіна та Я. Золотаревського, скородрукарнею М. Юдицького [5]. Підтримували інтерес до читання бібліотека та книгарні «Просвіти», М. Волошина. Спираючись на списки друкарень Київської губернії, можемо стверджувати, що протягом 1917 року в м. Черкаси найбільшими підприємствами друкарської справи є друколітографія Ш. Гоніодського, на якій працювало 39 робітників та друкарня і палітурна майстерня Х. Раздольського – 11 робітників [63].

Весною 1917 року в місті з'являється перша газета українською та російською мовами «Наше слово», заснована за участю членів Ради робітничих і солдатських депутатів та соціалістів. Головним редактором цього часопису, контора якого знаходилася у будинку № 84 по вулиці Олександрійській, був В. Петров, друк виконувало підприємство Ш. Гоніодського. Судячи зі звіту місцевого начальника поліції черкаському повітовому комісару, станом на 27 травня 1917 року це єдина міська газета на той час [5, с. 5].

Через кілька місяців, а саме 11 червня 1917 року, Другим Черкаським видавництвом на паях, яке розташовувалося на вулиці Олександрійській, 104,

починає випускатися інша міська газета – політичний, суспільний і літературний часопис «Черкаська Воля» під гаслом «Кто съеть смуту, тотъ врагъ народа». Відповідальний редактор – С. Березницький [5, с. 8, 16]. Головою цього видавництва став П. Королевич, М. Куліш і П. Кауров – його товариші. Друкували газету в орендованій товариством друкарні Х. Раздольського [5, с. 71–72].

Серед архівних документів початку ХХ століття [15, с. 90–90 зв., 101 зв] знайдено відбитки печаток газети «Черкасскія Вѣсти», «Черкасскіе Отклики», місцевого Товариства газетної справи, але більше жодної інформації про існування цих часописів та організації не збереглося.

Події 1917 року внесли значні корективи в діяльність черкаських друкарень. Усезагальні страйки, які охопили Україну й місто Черкаси не оминули й місцеві поліграфічні заклади. 30 червня представники персоналу черкаських друкарень звернулися до власників поліграфічних підприємств, вимагаючи покращити умови праці й забезпечити належний соціальний захист. Висунуті вимоги задовольнили лише частково. Не були виконані вимоги стосовно місячної відпустки, яка повинна надаватися кожному робітникові протягом року, а якщо це зробити неможливо, то замість відпустки робітникові мають виплатити подвійну заробітну плату. Окрім того, друкарі вимагали виплату зароблених грошей наперед за три місяці за умови, коли їх звільняють за наказом хазяїна друкарні. Як повідомила черкаська газета «Наше слово», на вечірніх загальних зборах членів професійної спілки друколітографів, на яких були присутні близько 80 осіб, визначили термін для виконання вимог – до 9 години ранку. 6 липня 1917 року почався страйк робітників усіх місцевих друкарень, який планували продовжувати до задоволення усіх вимог [211, с. 42–43].

За два дні до цього, спираючись на постанови Тимчасового уряду, черкаський комісар зобов'язав усі діючі місцеві друкарні, як-от Х. Раздольського, І. Слуцького, Ш. Гоніодського, М. Юдицького і газети

«Черкаська воля», подавати по вісім примірників видань кожної назви власної видавничої продукції [5, с. 23, 26–29, 44–45].

Підприємства із значними поліграфічними потужностями, які працювали кількадесят років, змушені були перебудовувати свою роботу відповідно до потреб часу, а низка дрібних друкарень, таких як М. Зисіна та Я. Золотаревського, І. Слуцького та інші, до кінця року припинили свою діяльність.

Найбільша друкарня міста братів Гоніодських, що активно співпрацювала з повітовими та земськими установами, великими підприємствами та багатими городянами, втратила своїх замовників і протягом 1917 року майже не працювала. До жовтня 1918 року вона лише виконувала замовлення Черкаської міської управи, друкуючи українською мовою посвідчення [8, с. 154, 161]. Натомість посвідчення російською мовою виробляли в іншій друкарні – А. Богоновського [8, с. 163, 165].

Власник ще однієї черкаської друкарні Х. Раздольський, маючи грошовитих замовників в особі директорів Акціонерного товариства черкаського парового млина і лісопильного заводу, а також тютюнової фабрики А. Зарицького, не припинив своєї роботи під час нестабільної ситуації в місті й продовжував друкувати різні документи. Також друкарня Х. Раздольського співпрацювала з місцевими авторами. Наслідком такої роботи є збірка поезій П. Тенянка «До раю злotosяйного», що побачила світ у 1917 році. Хоча автор, завідуючий шкільним відділом Черкаської повітової Управи, і не новачок у поетичному світі (вірші періодично друкували на сторінках «Літературно-наукового вісника» [285]), знані літературознавці оцінювали його творчість критично [156]. Цим не досить вдалим досвідом друку творів місцевих письменників Х. Раздольський і обмежився, хоча планував видати й другий том віршів цього поета. Нами не знайдено більше жодного видання, яке б побачило світ у друкарні після 1917 року.

Підтримка населенням міста тієї чи тієї політичної сили багато в чому залежала від роботи місцевих осередків та розповсюджуваної інформації.

Тому кожна новостворена організація намагалася знайти кошти для друку своїх установчих документів та агітаційної літератури. Міські політичні організації зверталися до послуг друкарні М. Юдицького, що виконувала невеликі замовлення професійного союзу робітників та солдатського союзу, друкуючи їхні устави по 100 та 300 примірників відповідно [5]. Також Черкаський військово-революційний комітет та Рада робітничих депутатів зверталися до послуг друкарні Ш. Гоніодського, яка виготовляла агітаційні листівки [37].

Але незалежно від поглядів на розвиток країни політична активність населення невпинно зростала. Цьому також сприяла й робота товариства «Просвіта», що поступово почало відновлювати свою діяльність, яка передусім носила просвітянський характер, оскільки основними його членами були учителі, котрі з новою силою продовжували пробуджувати національну свідомість населення. Діяльність «Просвіт» полягала в організації культурного дозвілля населення, коли шляхом проведення вистав, літературних вечорів, лекцій члени цієї організації пробуджували національну свідомість спільноти, вели роз'яснювальну роботу, організовували народні хори, оркестри. Також за сприяння «Просвіти» створювалися у невеликих містечках і селах хати-читальні, де облаштовувалися книгозбірні, велася передплата на українські часописи. Отже, української книги потребував кожен населений пункт, із скількох би дворів він не складався.

До того ж, потреба в навчальній літературі в Черкаському краї значно виросла після учительського з'їзду повіту, який відбувся 23–24 квітня 1917 року в Звенигородці. Ним ухвалене прохання до Земства і міста Черкаси прийняти школи всіх назв, зокрема й польські та єврейські, у своє відання, «причому всі школи мають називатися «народними школами». Окрім того, й це особливо важливо для розбудови української державності, «з'їзд, обговоривши питання про те, якою мовою належить навчати в школах, визнав, що тільки наука рідною мовою може дати нам вільну українську

школу» [211, с. 41]. А ситуація з навчальною літературою рідною мовою на той час по всій країні, й у м. Черкаси зокрема, була катастрофічною. Навіть великі за обсягом видання, маючи значний наклад, розходились протягом трьох – чотирьох місяців і через поганий зв'язок із віддаленими територіями до провінційних населених пунктів не доходили.

На Черкащині відбулася подія загальноукраїнського масштабу, яка сприяла піднесенню національної свідомості населення, усвідомленню українства як вагомій історичній сили – це Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва. На сторінках черкаської газети «Народна воля» знаходимо інформацію про те, що «Від 3 до 6 жовтня в м. Чигирині (старій столиці України) відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва. Приїхало більш як 200 представників від 60 тисяч організованого Вільного козацтва з Київщини, Кубані, Чернігівщини, Катеринославщини, Полтавщини і Херсонщини... На з'їзді першим ділом обміркували й виправили статут Вільного козацтва, вироблений Генеральним військовим комітетом. Вибрали Генеральну раду Вільного козацтва з 12 людей, на чолі якої стоїть наказний отаман, потомок славного гетьмана Скоропадський. [...] З привітаннями були послані телеграми Українській Центральній Раді і Генеральному Секретаріату» [203, с. 145].

Саме усі ці об'єктивні й суб'єктивні чинники призвели до того, що у вересні 1917 року у м. Черкаси почало свою діяльність видавництво «Сіяч».

У листі від членів правління «Сіяча» до письменниці Н. Романович-Ткаченко, надісланого 27 листопада 1917 року, зазначається точна дата створення видавництва – перше вересня 1917 року [24]. Відповідно до періодизації Т. Ківшар, це третій період розвитку книговидавничої справи в Україні між проголошенням другого і третього Універсалів, коли вищим органом управління був Генеральний Секретаріат, доповнений секретарями праці, торгівлі й промисловості та зв'язку [174]. Саме в цей час видавнича справа набуває значного розвитку, зміцнюють свою діяльність створені раніше видавництва й активно засновуються нові, стрімко росте попит на

українську видавничу продукцію, не зважаючи на відсутність коштів, кваліфікованих кадрів, друкарської техніки та централізованих управлінських дій. До цієї справи активно й віддано долучилося й черкаське видавництво «Сіяч».

Ситуація в Черкасах восени 1917 року, коли саме почало працювати видавництво, була вкрай нестабільною: давалася взнаки загальна політична криза, погіршення економічного становища та життєвого рівня населення. У місті посилюються стихійні виступи, нерідко супроводжувані погромами. З одного боку, черкаські активно підтримують розбудову української держави в особі Центральної Ради, з іншого – зміцнює свої позиції у місті організація РСДРП(б), яка прагнула укорінити на Черкащині радянську владу. Урешті-решт наприкінці 1917 року найвпливовішими в місті виявились українські соціалістичні партії, про що свідчать результати виборів до Всеросійських Установчих зборів [203, с. 145–147].

Новостворене видавництво почало діяти на вулиці Олександрійській у будинку № 104. Протягом вересня – листопада формувалася структура видавництва, юридична форма, про що сповіщає член правління «Сіяча» одного із авторів видавництва Н. Романович-Ткаченко: «наше видавництво ще в процесі структури і діяльність свою розпочало з 1-го вересня с/р» [24, с. 1].

Проаналізувавши документи, можемо припустити, що товариство «Сіяч» створилося на базі Другого черкаського видавництва на паях, яке перед тим випускало політичну, суспільну й літературну газету «Черкаська воля». На користь цього твердження наводимо такі аргументи:

- 1) обидва видавництва знаходяться у 104 будинку по вулиці Олександрійській;
- 2) підписи голів видавництв ідентичні;
- 3) «Сіяч» також друкується у друкарні «Черкаської волі», орендованій Другим видавництвом на паях, яку згодом викупає.

Від початку товариство позиціонувало себе як видавництво, згодом реорганізувалось у кооперативне видавниче товариство, але потім усе одно повернулося до форми «видавництво». Це найпоширеніші видавничі форми того часу поряд із спілками та власниками – приватними особами.

Стрімкий розвиток видавничої справи зумовив досить строкаті форми її організації, хоча переважна більшість новостворених підприємств цієї галузі обмежувалася формами товариств, спілок та окремих приватних осіб. Через відчутну політизацію суспільства майже кожна видавнича організація, якщо й не підтримувала котрусь із існуючих партій і не була її рупором, то принаймні не залишалася осторонь тих політичних подій, що вирували в країні. Підтримувались тими чи іншими партіями видавництва «Криниця», «Вернигора», «Дзвін» та інші. Власні потужні видавничі осередки мала по всій Україні уже досить розвинена на той момент просвітницька організація «Просвіта». Функціонувало чимало видавництв, власниками яких були активні українські громадські діячі того часу.

Внаслідок такої розмаїтості виникла негативна ситуація розрізнення й відособлення кожної окремої видавничої організації одна від іншої, про що неодноразово наголошувалося на сторінках часопису «Книгарь». Зокрема, редактор київського видавництва «Час» В. Королів-Старий звертає увагу на доцільність створення окремими видавництвами певних спілок, об'єднань, які б дали змогу більш продуктивно провадити свою діяльність і протистояти тим проблемам, що створює для української видавничої галузі російська експансія. Громадський діяч, наголошуючи на спільній національно-державній ваді українських видавництв, говорить про те, що «видавництва ще до цього часу уявляють з себе цілком сепаратні організації, які хоча й роблять спільну культурно-національну роботу, пройняту спільною ідеєю, за поміччу однакових всім, спільних таки-ж заходів і т. п., – але увесь час працюють нарізно, а інколи то ставляться почасти з ворожою підозрілістю одно до одного» [268, с. 939].

Незважаючи на певну організаційну нестабільність черкаського видавництва «Сіяч», деякі моменти життєдіяльності товариства були сформульовані від початку чітко й не змінювались протягом усього його існування. Позиція редакції задекларована в згадуваному листі до Н. Романович-Ткаченко: «...вживаєм усіх заходів, щоб діяльність Товариства навіть в дрібницях одповідала б сучасним потребам Української людності» [24]. Саме брак українських книжок поряд із нестачею коштів, недостатньою кількістю освічених кадрів, народною темнотою заважав нормальному розвитку культурно-просвітньої справи, як стверджують дані анкетування, проведеного серед сільських учителів Черкащини [326, с. 204]. Передусім вирішенням саме цієї проблеми зайнялося видавництво з перших днів своєї діяльності.

Прагнення черкаських патріотів не були поодинокими, оскільки, за твердженням члена дирекції товариства «Час» В. Королева-Старого, «закоханими» в свою «Даму – Українську справу» були більшість українських видавництв [175, с. 18].

Активна національна позиція новоствореного «Сіяча» сформувалася в загальній ситуації у місті. У тогочасних київських газетах майже у кожному номері міститься інформація про освітньо-культурні події, що відбувалися у Черкасах. Серед найбільш значимих – панахида, проведена українською мовою по Т. Шевченку, після якої пройшла українська маніфестація і відкрився Перший повітовий український з'їзд [296]; відкриття української читальні «Просвіти» [306]; проведення українських вечорів на користь книгарень, читання лекцій «Про автономію України» [317] тощо.

Отже, незважаючи на напружену політичну ситуацію у місті, відразу з перших днів заснування видавництво активно взялося до справи. Протягом перших трьох місяців свого існування воно встигло надрукувати близько 25 назв видань, серед яких твори класиків української та польської літератур, сучасних письменників. У цілому по Україні обсяг друкованої продукції, яка

побачила світ у 1917 році, становить 747 назв, що значно відрізняється від показників попередніх років [175, с. 19].

«Сіяч» передовсім звертається до класиків української літератури, твори яких викликали живий інтерес у населення, – П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Б. Грінченка, І. Франка. Загалом в Україні протягом 1917 року найбільше було надруковано видань саме цих письменників і Т. Шевченка. До навчальної літератури, випуск якої був пріоритетним для більшості видавництв, оскільки створення нової держави починається з формування свідомості її громадян, посиленій увазі до розвитку освіти і науки, «Сіяч» звернеться трохи згодом. Також видавництво не оминає увагою й видання з навчання української мови, зважаючи на потужний консолідуючий чинник, який має мова серед населення. Друком навчальної літератури особливо активно зайнялися видавництва «Час», «Вернигора», «Українська школа», «Шкільна освіта» та інші.

Особливого значення набуває література про самоврядування й місце української нації серед інших представників світової спільноти, оскільки значна частина інтелігенції та переважна більшість селянства були національно несвідомими. За вирішення цієї задачі активно взялися переважно ті видавництва, які фінансувалися певними партійними структурами. Були надруковані праці М. Грушевського, С. Єфремова, М. Порша, С. Русової та інших громадських і політичних діячів.

У переломні часи розвитку держави особливо актуальними є питання історичного поступу народу, його національної ідентифікації. Популярними стають твори, у яких змальовуються переможні сторінки історії народу, військові питання, зокрема зародження та розквіт Запорізької Січі, література про окремі персоналії, котрі зробили значний внесок у становлення та розвиток України. Видавництва активно взялися задовольнити попит населення у такій літературі, друкуючи науково-популярні праці на історичну тематику М. Грушевського, А. Кащенко, Л. Цегельського, С. Піменова, М. Міхновського, О. Островського та інших [175, с. 21–25].

Перекладна література в Україні загалом і у Черкасах зокрема потужно не розвивалася. У видавничих планах «Сіяча» був друк перекладів М. Гоголя, М. Тургенєва, Р. Джованьолі, В. Шекспіра, Т. Єжи, але побачила світ лише одна книга польської письменниці Е. Ожешко.

Таким чином, формування черкаського видавництва «Сіяч» припало на важкі нестабільні часи становлення української держави. Але з перших днів діяльності співробітники редакції не шкодуючи сил працювали на розбудову книговидавничої справи країни і формування національно свідомого патріота України.

2.3. Етапи діяльності

У видавництва «Сіяч» були періоди піднесення діяльності, активної роботи і скрутні часи, коли, зважаючи на загальний несприятливий стан речей у країні, товариство змогло випустити незначну кількість друкованої продукції.

Зважаючи на певні політичні та економічні обставини того часу в Україні і в місті Черкаси, а також на загальний стан розвитку української видавничої справи, виділяємо чотири різних як за тривалістю, так і за обсягом виконаної роботи періодів у діяльності черкаського «Сіяча».

Видавництво проіснувало два з половиною роки. Точну дату створення товариства ми з'ясували з листа до одного із авторів Н. Романович-Ткаченко, про який згадувано вище, – це перше вересня 1917 року. Припинив свою діяльність «Сіяч» у лютому 1920 року, коли побачило світ останнє його видання – перший том збірки поезій М. Вороного.

Хронологічні рамки *першого періоду* діяльності видавництва, коли відбувалося власне становлення товариства, його структури, юридичної форми, активне формування видавничого портфеля, накреслення

тематичного плану та інші організаційні моменти, – перше вересня – грудень 1917 року.

Незважаючи на те, що це початковий період роботи, він виявився і найбільш продуктивним, якщо взяти до уваги кількість надрукованої продукції. В окреслений час побачило світ близько 25 назв книжкових видань різних за цільовим призначенням, видо-типологічними особливостями, читацькою аудиторією. Найбільший сегмент становлять твори класиків української літератури: Б. Грінченка, Г. Коваленка, І. Нечуя-Левицького, П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, І. Франка та інших (див. Дод. 3).

Окрім того, у перший період роботи був створений видавничий знак «Сіяча», який прикрасив обкладинку і титульний аркуш уже четвертого видання.

Коли інші видавництва на перших етапах роботи лише випробовують ринок і розробляють стратегії та модель поведінки, не використовують рекламу, наприклад «Українсько-руська видавнича спілка», «Вік», то черкаське видавництво паралельно з друком видань активно почало розробляти різні заходи, що сприяли просуванню видавничої продукції. Уже в третьому номері київського часопису «Книгарь» за листопад розміщені зовнішні рецензії знаних літературознавці П. Богацького і Олександра Олеся на дві перших книги «Сіяча» – «Приказки» Є. Гребінки і «Твори» П. Гулака-Артемівського. У обох рецензіях схвалюється вдалий вибір видавництвом авторів і текстів. Водночас звертається увага на неохайне зовнішнє оформлення й численні коректорські помилки [85; 229].

Ситуація на книговидавничому ринку була настільки сприятливою, що з кожним новим днем черкаське видавництво набирало обертів і розширювало свою діяльність. Це дало змогу ще у тому ж таки 1917 році придбати власну друкарню. Аналізуючи стиль друку, використовувані декоративні елементи, рамки, можемо стверджувати, що «Сіяч» викупив друкарню газети

«Черкаська Воля». Отже, починаючи із № 12, брошури Г. Коваленка «Жарти життя», видавництво друкує у власній друкарні.

На початку діяльності товариство не мало власної друкарні, й перші його видання, збірники П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки та «Думи кобзарські», створювались у друкарні газети «Черкаська Воля». Вдалий вибір першої видавничої продукції, велика потреба населення в літературі дали змогу редакції швидко в перші місяці роботи отримати прибуток і орендувати друкарню, про що зазначено у вихідних відомостях. Четверта брошура «Сіяча» «Павло хлібороб» Б. Грінченка була надрукована саме в орендованому приміщенні.

Певні затримки, пов'язані зі зміною співпраці з друкарнею, гальмували випуск наступних двох книг Б. Грінченка «Братства і просвітня справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького» і «Хата», тому правління прийняло рішення звернутися за допомогою до власника однієї з інших черкаських друкарень Х. Раздольського. Саме в ній побачили світ ці два видання. Далі друк відбувався знову в орендованій друкарні.

Вдруге до послуг Х. Раздольського «Сіяч» звертався, коли потрібно було надрукувати повість польської письменниці Е. Ожешко «Хам». Можливо, через це і виникла певна плутанина із номером цього видання: на обкладинці зазначений № 14, а на титулі – № 15. До речі, іншої книги під такими номерами немає, тому це видання «Сіяча» має два номери.

Окрім офісу й друкарні, «Сіяч» мав свій склад, котрий знаходився там, де й офіс, по вулиці Олександрійській, будинок 104. У ньому зберігали власні книги за дорученням авторів, а також видавничу продукцію інших черкаських видавців, які продовжували працювати в цей період. Наприклад, збірник віршів місцевого автора П. Тенянка «До раю златосяйного», надрукований Х. Раздольським.

Із часом видавництво змогло відкрити власну книгарню.

Така плідна й активна робота протягом першого періоду діяльності говорить про певний професіоналізм працівників товариства. Про успішний

старт свідчить і досить серйозний добір матеріалу, адже з самого початку видавництво почало працювати із знаними та шанованими у народі авторами. Окрім того, таке наповнення видавничого портфеля говорить і про комерційне чуття співробітників «Сіяча» та їхню добру обізнаність із тенденціями тогочасного українського книговидавничого ринку.

Складна політична обстановка в Україні на початку 1918 року, коли відбувалося становлення радянської влади, не могла не позначитися на функціонуванні книговидавничого ринку. Нестабільна ситуація була й у самих Черкасах: їх то займали більшовики, то знову відвойовували загони Вільного козацтва й гайдамаків. На початку березня в місто ввійшли австро-німецькі війська, які почали виконувати значну частину адміністративних функцій, активно втручаючись у внутрішні українські справи. Центральна Рада катастрофічно швидко втрачала свої позиції, і влада перейшла до отамана Вільного козацтва генерала П. Скоропадського. Серед українського населення починає активно розгортатися партизанський рух.

Усі ці події не сприяли повноцінній роботі видавництва. І, як наслідок, на початку 1918 року розпочинається *другий період* діяльності видавничого товариства «Сіяч», що тривав до травня цього ж року.

Це період деякого застою, оновлення колективу й значних фінансових проблем, через які вдалося надрукувати лише близько 10 назв видавничої продукції.

Видавничий репертуар цього етапу дещо відрізняється від попереднього. Якщо у перші місяці своєї діяльності видавництво робило ставку на класиків української літератури, то тепер, зарекомендувавши себе як «поважного», за твердженням С. Паночіні, суб'єкта видавничої справи й отримавши довіру в сучасних авторів, товариство отримало змогу друкувати їхні твори. Хоча інколи авторитетні критики й не схвалювали вибір видавництва [237]. Серед авторів, які співпрацювали із «Сіячем» протягом зазначеного періоду, виділяємо Н. Романович-Ткаченко, Л. Пахаревського, С. Черкасенка,

М. Сумцова, Г. Коваленка. Наполегливо налагоджували зв'язки із Панасом Мирним і Л. Яновською.

Розширилась палітра видавничої продукції «Сіяча» і за цільовим призначенням: почали друкувати навчальну літературу, науково-популярну. Тематичні уподобання змістилися в бік історичного спрямування. Ускладнилася змістова структура книжок, створених під час другого періоду. Видавництво почало створювати більш складні за редакційно-видавничою підготовкою видання, що інколи не найкращим чином позначалося на якості готової продукції [238]. Але в цілому можемо констатувати підвищення професіоналізму редакції, відразу ж відзначене фахівцями на сторінках «Книгаря» і «Літературно-наукового вісника» [153; 273].

Активний *третій період* діяльності розпочався у видавництва наприкінці весни 1918 року, коли дещо стабілізувалася політична ситуація в країні, і тривав до початку листопада. За активної роботи української громадської інтелігенції вітчизняна культура й освіта продовжували розвиватися й міцніти. Розуміючи особливу роль пропаганди у формуванні лояльного ставлення населення до того чи іншого уряду, гетьман П. Скоропадський засновує Бюро преси й Українського Телеграфного агентства.

Особливу увагу звертали на позашкільну освіту, «без котрої ніякий уряд, а особливо демократичний, не може успішно будувати форми державного життя». На розвиток позашкільної освіти у серпні – вересні 1918 року були виділені чималі кошти. Частина цих грошей, а саме 36 тисяч 750 карбованців, асигнували й Черкаській повітовій управі. Також у Черкасах, як і у Вінниці, Житомирі, Єлисаветграді, Кременчузі та інших містах України, планували відкриття народного університету [199, с. 76].

По всій Україні пошвидко розповсюджується видання навчальної літератури. Особливо активно працювали у цьому напрямку київські видавництва «Всеувито», «Українська школа», «Дзвін», «Час» та інші, створюючи українську навчальну літературу. Хоча варто зазначити про те, що за часів

Гетьманату прослідковувалася русифікаторська політика в сфері книгозабезпечення та книгорозповсюдження [175, с. 72].

Черкаський «Сіяч» також долучився до справи задоволення потреб населення у якісній українській навчальній книзі. Саме третій період діяльності видавництва був найбільш плідним на підручники та посібники для початкової школи. У видавництві побачили світ граматики та читанки М. Грінченко та П. Петрушевського, планували друк «Української граматики» для вищих початкових шкіл Г. Берло, другу частину читанки М. Грінченко «Наша рідна мова» і підручник для середнього шкільного віку «Рідна нива».

До того ж, зимою–весною 1918 року представники «Сіяча» ведуть активні переговори з Панасом Мирним стосовно друку п'ятитомного видання його творів, куди повинні були увійти, крім знаних, і нові тексти.

Зважаючи на такі сприятливі умови, збільшення обсягів виробництва, видавництво почало розширювати свою діяльність і у червні 1918 року створило свою філію у Києві, а замовлення на книжки почало приймати в новоствореному київському відділі, розташованому на вулиці Володимирській, 34 (поряд із видавництвами Гросмана та «Союз-Банк»). Київським відділом завідує член правління П. Словинський, а в кінці листопада його заміняє В. Джуваго.

Такий крок давав змогу значно розширити число потенційних покупців видавничої продукції, отримати замовлення на друк читанок та граматик для початкової школи. Обсяги виробництва настільки збільшились, що власна друкарня не справлялася з такою кількістю роботи. Тому правління видавництва звертається за допомогою до інших черкаських друкарень. Зокрема, граматика «Рідне слово» П. Петрушевського була надрукована Ш. Гоніодським. За версткою це найскладніша книга з усього масиву видавничої продукції осередку. Можливо, саме через це і знадобилася допомога.

Зважаючи на певні обставини, у жовтні 1918 року київська філія переїздить на вулицю Хрещатик, 45, помешкання 7 [21]. Отже, починаючи з

червня 1918 року на титулі видавничої продукції «Сіяча» у вихідних даних з'являється напис «Черкаси–Київ», хоча серед переліку українських книжкових видавництв, поданого в 16 номері журналу «Книгарь», зазначається лише адреса м. Черкаси на Київщині [267, с. 1011].

Обсяги роботи були настільки значними, що це дало змогу черкаському видавництву у вересні 1918 року запустити нову друкарню, про що секретар сповістив Панаса Мирного у листі [26].

Протягом *третього періоду* видавництво «Сіяч» надрукувало близько 20 науково-популярних, навчальних та літературно-художніх видань класиків української літератури й сучасних авторів. Критики звертають увагу на вдалий вибір видавництвом творів до друку, хоча продовжують наголошувати на ретельності редагування текстової частини для виявлення застарілих моментів змісту [192] і коректорських помилок [163; 216; 275; 310]. Видавництво продовжує тримати планку, створюючи з поліграфічного боку якісні видання, хоча деякі рецензенти інколи й акцентують увагу на спірних моментах в оформленні [90].

Важка політична ситуація в Україні послужила каталізатором для *четвертого, останнього, періоду* в діяльності черкаського видавництва, який розпочався в перших числах листопада 1918 року і тривав до лютого 1920 року.

Значні видатки попереднього періоду, коли видавництво відкрило свою філію в Києві, придбало власну друкарню, вклало значні кошти у накладки, спричинили серйозні фінансові проблеми. Уже надрукована видавнича продукція розповсюджується повільно, коштів на друк нових видань немає, відповідно нічим платити як авторам, так і співробітникам. Повністю продали лише видання Б. Грінченка «Павло хлібороб», «Без хліба», «Хата», П. Петрушевського «Рідне слово», С. Черкасенка «Убогий жид» та «Як вродилася пісня» [104].

Через таку ситуацію на початку листопада 1918 року черкаське видавництво знову відчуває фінансові проблеми, про що свідчить листування

із Н. Романович-Ткаченко. У відповідь на лист письменниці завідуючий київським відділом П. Словинський другого листопада вказує: «Товариство «Сіяч» доручило мені сповістити вас, що виплатити належні вам 3000 карбованців в початку цього місяця по фінансовим обставинам буде цілком неможливо. Дуже прохаємо вас зачекати на гроші до кінця місяця або до початку будучого місяця і одночасову передбачувану затримку з грошима» [24, с. 9].

Не покращується ситуація і до кінця місяця. Про несприятливі обставини йдеться в листі завідуючого київським відділом, члена правління В. Джуваго до Н. Романович-Ткаченко: «Зараз на українському книжковому ринку надзвичайний застой, і через це у нас зараз немає ніяких оборотів, продажу, а також і грошей» [24, с. 10]. Станом на 29 листопада видавництво усе ще не може виплатити гонорари, але чесно запевняє письменницю, «що як тільки у нас будуть гроші – ми зараз же вам перешлемо хоч частину» [24, с. 10]. Останній лист до Н. Романович-Ткаченко, знайдений нами, датується восьмим листопада 1918 року за підписом М. Куліша.

На значні труднощі у своїй роботі, які перешкоджають друкові видань, наголошує черкаське видавництво і в листі до Панаса Мирного: «Події останніх часів зруйнували намічений план роботи й тільки через них не можна було пустити до друку готову вже першу книжку ваших творів» [29].

Наприкінці 1918 року, коли ситуацію взяла під контроль Директорія на чолі з В. Винниченком, ситуація у країні дещо стабілізується.

Влада Директорії поширюється й на території Черкащини, де особливо популярними були соціалістичні гасла. Починає відновлюватись повноцінне політичне життя в регіоні, поступово налагоджується господарство. Це відразу додало надії «Сіячеві» на активну роботу, яка проводилася в попередні періоди. Члени видавництва почали наполегливо відновлювати занедбані контакти з авторами, сповіщаючи їх, що «нині обставини кращають і ми сподіваємось незабаром» пустити у друк усі заплановані книги [30].

Суперечлива політика Директорії, відсутність у її влади чіткої стратегії виведення держави з кризи, а також агресивні зовнішні фактори не сприяли зміцненню Української держави й стабільному її розвитку. До того ж, із кожним днем зміцнювала свої позиції радянська влада у Росії, котра мала далекоглядні плани й на Україну.

У Черкаському краї війська Директорії на початку року переходять на бік більшовиків і разом із ними захоплюють у ніч на 25 січня владу в місті, створюючи військово-революційні комітети. Бойові дії в краї тривають протягом усієї зими. У березні 1919 року на всій території Черкащини була встановлена радянська влада [203, с. 152–155].

Черкаське видавництво не подає про себе жодних відомостей. Автори ще сподіваються на співпрацю із «Сіячем», але з кожним днем усе менше вірять у те, що він не припинив своєї роботи. На додаток, важке фінансове становище українських письменників не давало їм змоги тримати твори для якогось одного товариства, і тому усе частіше звучать думки про порушення домовленостей із видавництвом, яке мовчить.

Занепокоєння долею «Сіяча» проглядається у кожному листі Панаса Мирного до Н. Романович-Ткаченко. Наприклад, на початку квітня 1919 року класик у черговий раз запитує в письменниці: «Чи не чули Ви чого-небудь про це видавництво, тобто «Сіяча», – чи воно існує, чи ні? Я давно написав йому заказного листа, оже й досі не одібрав ніякої оповістки, чи через перерву в зносінах, чи з іншої якої причини – невідомо. Не знаю, чи вже скінчили вони друкування першого тому, чи й досі тягнуть? Це мені дуже незручно з боку платні за видання, і якщо ця справа і надалі буде отак гальмуватись, то доведеться передати право видання якому-небудь іншому видавництву, що буде справніше з цього боку [...]. Коли Вам доводилося чути що про «Сіяча», то дуже порадували б мене, сповістивши, чи видавництво існує, чи припинило свою діяльність» [35].

Н. Романович-Ткаченко переконує письменника почекати й не віддавати свої твори іншому видавництву, сподіваючись на кінець книговидавничої кризи. Але її надії не справджуються.

Більшовики, що почали панувати в Україні, насаджують політику «військового комунізму», яка мала на меті одержавлення власності, примусовий перехід майна з приватного володіння в спільне, що жодним чином не сприяло розвитку кооперативного видавництва «Сіач».

Україна важке становище в 1919–1920 роках в Україні загалом, і в м. Черкаси зокрема, коли протягом двох років влада у місті переходила з рук у руки більше десяти разів, зруйноване поштове сполучення з іншими містами, аж ніяк не сприяли нормальному розвитку видавничої справи і налагодженню зв'язків між видавництвом і авторами. Протягом усього 1919 року осередок примусово виконував політичні замовлення більшовиків і друкував оголошення та прокламації. Змінилося правління товариства. Це нанесло значних фінансових збитків «Сіачеві», але видавництво не полишило своїх прагнень працювати на благо України: як тільки восени більшовики залишили місто, редакція знову почала налагоджувати роботу.

Ось як описує цей період новий голова правління: «Політичні події і панування більшовиків тяжко одбилися на становищі нашого Видавництва. Друкувати приходилось всякі оголошення і інші дрібниці, розуміється, примусово. Друкарня загружена була нікому непотрібним хламом. Прийшлося тимчасово по-неволі зріктись прямих своїх обов'язків – видання творів письменників. В фінансовому становищі «Сіач» пережив теж страшну кризу, і через це справедливі домагання де-яких авторів не могли бути задоволені своєчасно. Та це і ясно: не могла ж загальна руїна, яка запанувала була на просторі всієї України, не одбитись тяжко на становища нашого видавництва» [35].

Одним із перших кроків щодо налагодження видання книг було поновлення стосунків із авторами. Зокрема, 25 листопада 1919 року член правління видавництва звертається із черговим листом до Панаса Мирного,

де просить вибачення за вимушене мовчання, описує ситуацію, що склалася, й знову пропонує співпрацю на колишніх умовах, тобто по 200 карбованців за друкований аркуш. Видавництво мало велике бажання не втратити цього автора. Навіть незважаючи на вкрай скрутне фінансове становище, «Сіяч» пропонував письменникові значний аванс у розмірі п'яти тисяч карбованців.

На жаль, автор не пристає на пропозицію видавництва, оскільки уже віддав раніше свої твори Спілці споживчих товариств. Про це він своєю рукою написав збоку на Сіячевому листі [30].

Розбій банд отамана М. Григор'єва, жорстокі погроми, мародерство, політика Денікінського режиму, жорстокі репресії, обмеження української мови, закриття багатьох друкованих органів не додали сил «Сіячеві» для налагодження роботи. До того ж, значно піднялася ціна на витратні матеріали для книговидання, підвищилися тарифи на перевезення книжкової продукції. Як наслідок, загальна кількість назв видавничої продукції, друкованої протягом 1919 року в Україні, зменшилася порівняно із попереднім 1918 роком на 112 одиниць [175, с. 81].

Протягом цього тривалого періоду «Сіячеві» вдається надрукувати дуже мало видань, близько п'яти. Хоча у видавничих планах був закладений друк значної кількості книг. Зокрема, чекали виходу у світ дві повісті Панаса Мирного, про долю яких письменник турбувався у листі до Н. Романович-Ткаченко на початку січня 1919 року: «Бажалося б знати і про те, коли хоч приблизно почнуть друкуватись «Повія» і «Не вгашай духу!». Боюся, коли б це не загальмувало видавництвові «Сіяч» своєчасно приступити до видання тих книжок моїх творів, в яких я з ними змовився дати до друку» [32]. Побоювання письменника не були безпідставними, оскільки важка політична й економічна ситуація усе ж таки завадили черкаському видавництву надрукувати його твори.

Як зазначено на обкладинці видання В. Чехівського «Боротьба чехів за волю й правду в часи Івана Гуса», котре побачило світ у грудні 1918 року, «вийде цими днями» підручник для середніх та вищих початкових шкіл

Г. Берло «Українська граMATика. Етимологія» і друкують читанку дітям середнього віку М. Грінченко «Рідна мова».

Останнє, єдине, надруковане протягом 1919–1920 років, видання черкаського видавництва, знайдене нами, датовано лютим 1920 року. Це перший том збірника поезій М. Вороного. На жаль, книга виявилась останньою вісточкою про функціонування черкаського видавництва «Сіяч».

Радянська влада, яка остаточно утвердилася у м. Черкаси в 1920 році, не вивела товариство із кризи. Навпаки, одними із перших кроків нової влади була націоналізація черкаських підприємств. Під першу хвилю експропріації видавництво не потрапило, але у 1919 році не вийшло жодної книги, де б у вихідних відомостях зазначалось видавництво «Сіяч». Як пише на початку квітня 1919 року Панас Мирний у листі до М. Рудченка, «Сіяч» молчит, аки нем» [204].

Така доля спіткала значну кількість українських видавництв: менші закривалися відразу, а більш потужні ще деякий час намагалися вижити. «Сіяч» хоча швидко і не припинив існування, але і не зміг видати жодного видання протягом 1919 року. Законодавчі акти стосовно видавничої справи, продюковані більшовицькою владою, лише посилювали кризу в українському книговиданні. Всеукраїдав, створений 21 січня 1920 року, покликаний керувати українським друкарством, таким чином розпоряджався витратними матеріалами і поліграфічною базою, що українські видавництва закривалися одне за одним.

Після остаточного утвердження в м. Черкаси радянської влади в 1920 році видавництво «Сіяч» припинило своє існування.

Серед факторів, які спричинили закриття черкаського товариства, передовсім виділяємо послідовні дії більшовицької влади, спрямовані на придушення всього українського, що належало до культурно-національної сфери. Відбувалася ревізія випущеної літератури, знищувалася інформація, де подавалися «ворожі» більшовицькій владі відомості, конфісковувалося практично все обладнання приватних друкарень.

Окрім того, суттєвою причиною для занепаду видавництва послужила важка політична й економічна ситуація, внаслідок якої, з одного боку, різко підвищилася собівартість друкованої продукції, а з іншого, – знизилася купівельна спроможність українського населення.

Черкаське видавництво «Сіяч», орієнтоване на служіння українському народові й пропагування національної культури, не прийняло нові правила роботи, насаджувані більшовицьким урядом, і припинило своє існування.

2.4. Особливості редакційно-видавничого процесу

Відомості про структуру черкаського товариства «Сіяч» дуже обмежені. Із листування працівників осередку ми з'ясували, що керівним органом видавництва було правління, головою якого обрали відомого в Черкасах Марка Степановича Куліша. Він мав чин колезького реєстратора, входив у міську думу, тривалий час завідував Черкаською публічною бібліотекою і згодом був обраний міським головою [10]. Як голова училищної комісії, чиновник опікувався станом освіти в місті, розробив і подав на розгляд Думи на початку 1910 року проект шкільної мережі, який передбачав будівництво восьми навчальних будівель. Пізніше, працюючи на посаді міського голови, М. Куліш активно продовжував розвивати навчальну освіту в Черкасах, розуміючи її важливість. У 1916 році він їде в Петроград, Москву до Міністра народної освіти з проханням дозволити відкрити в місті другий середній навчальний заклад (реальне училище), оскільки «життя так наполегливо висуває вимоги про розвиток технічної і професійної освіти» [11, с. 6].

Панас Мирний у листі до Н. Романович-Ткаченко говорить про те, що він чув, нібито в товаристві є «дуже заможний чоловік, що постачає їм гроші на видавничі потреби» [36]. Можливо, цією людиною і є голова правління М. Куліш. На жаль, не вдалося знайти відомостей на підтвердження чи

спростування цієї інформації. Хоча детальний аналіз роботи видавництва, його стійке протистояння усім незгодам і вміле використання сприятливої ситуації свідчить на користь цього факту.

Окрім М. Куліша, до складу редакції в різні роки входили Ф. Яремченко, секретарі П. Щукин та Г. Оришчю, Ф. Портяпченко, П. Маненко та інші, прізвища яких у документах видавництва подаються нерозбірливо. Вдалося дізнатися про попередній досвід видавничої роботи лише у Пилипа Олімпієвича Щукина, який працював до того коректором у Катеринославі під керівництвом В. Біднова, котрий, сам займаючись редакторською діяльністю, хвалив свого дуже працювितого коректора П. Щукина [16].

Члени редакції з перших днів існування видавництва проводили активну роботу з формування привабливого обличчя «Сіяча» серед авторів, читачів і конкурентів. Одним із перших кроків у цьому напрямку є створення своєрідної візитної картки – видавничого знаку.

На той час практично кожне поважне видавництво мало свій видавничий знак. Серед них «Друкарь», «Час», «Вернигора», «Дніпро», «Каменярі», «Українське видавництво в Січеславі», «День» та інші. Так, із Чернігова в грудні 1917 року В. Модзалевський просить Г. Нарбута зробити марку видавництва «Сіверянська Думка» і увійти в число фундаторів видавництва [23].

Для кращої візуальної ідентифікації видавничої продукції, її естетичної привабливості й видавництво «Сіяч» звертається до свого земляка художника М. Погребняка з проханням створити видавничий знак, який би підкреслював цілі товариства, розкривав його ідеологію. Митець погоджується, і, починаючи з четвертого видання «Сіяча», на обкладинці та титулі майже кожної книги осередку розміщується видавничий знак. Він має форму прямокутника. На передньому плані в тривимірному просторі зображені чоловік-сіяч, котрий іде назустріч читачеві, розкидаючи довкола себе зерна. Зверху звисає спіле важке колосся, а внизу напіврамкою поданий

декоративний елемент, що складається із трикутників, які символізують розвиток.

Створений видавничий знак виконує не лише естетичну й представницьку функцію. Він глибоко символічний, адже кожен його елемент підкреслює основне гасло «Сіяча»: відповідати потребам сучасної української людності. У ньому органічно поєдналися творчий задум художника і завдання товариства. Окрім того, асоціативно читачеві дуже легко пов'язати такий видавничий знак із назвою видавництва, оскільки усі зв'язки прозорі й не складні для сприйняття.

Сучасні дослідники неоднозначно оцінюють художнє виконання цього обов'язкового атрибута кожної книги видавництва. Зокрема, на думку дослідника друкарських і видавничих знаків П. Нестеренка, поряд із емблемами «Видавництва Української школи», «Вернигори», «Космосу», «Дзвону» та інших видавничий знак «Сіяча» страждає «етнографізмом, зайвою ілюстративністю і декоративністю» [212, с. 136]. Не погоджуючись із цією думкою, стверджуємо: видавничий знак «Сіяча» органічно вписується в тодішні тенденції мистецької співпраці видавця й художника, відповідаючи духові видавничої програми, вказуючи те, що видання належить до черкаського видавництва.

Про активну роботу видавництва свідчать і оповістки на сторінках журналу «Книгарь» у рубриці «Видавнича хроніка» [96–103]. Поряд із інформацією про такі вже знані потужні київські товариства, як-от: «Час», «Криниця», «Друкарь», видавництво Є. Череповського – подається замітка про те, що «видавництво «Сіяч» у Черкасах цими днями випускає багато книжок». Далі в невеликому анонсі зазначаються назви уже надрукованих і планованих до друку видань [97, с. 220]. Починаючи від № 3 «Книгаря», матеріали про черкаське видавництво (рецензії, анонси) є в кожному числі часопису. До того ж, на початку діяльності був надрукований каталог власної видавничої продукції, який надсилали авторам для ознайомлення з

напрямок роботи, а також розміщували його у своїх книжках (див. Дод. А, Б).

Видавництво «Сіяч» почало діяльність випуском творів класиків української літератури, але паралельно правління товариства налагоджувало контакти і з сучасними авторами. Знайдено листи, надіслані членами редакції до Н. Романович-Ткаченко, М. Грінченко, Панаса Мирного, І. Нечуя-Левицького, Л. Яновської, Г. Берло, у яких обговорюються саме особливості співпраці цих письменників із черкаським видавництвом. Ці послання писались на нових фірмових бланках видавництва, незмінна назва «Сіяч» на яких постійно виконана різними шрифтовими гарнітурами, додавались щоразу інші декоративні елементи.

Плануючи випустити те чи те видання, видавництво зверталось до авторів із пропозицією купити право на друк їхніх творів чи хоча б якоїсь частини рукопису. Про продаж власних творів дізнаємося із листа І. Нечуя-Левицького до Є. Трегубова: «Я продав одно видання «Миколи Джері», «Біда бабі Парасці» і «Біда бабі Палажці» в Черкаси в Товариство видавниче. Будьте ласкаві, добродію, передайте обидві бабі посильному для вручення для печаті в Черкасах... Ще забувся. Одішліть і оповідання «Чортячу спокусу», хотять видати в Черкасах» [213, с. 502–503].

На початковому етапі діяльності «Сіяч» пропонує авторам самим визначити розмір гонорару і зобов'язується його виплачувати негайно [24]. Щоправда, це стосувалося лише іменитих, знаних авторів. Їхні вимоги найперше враховувало видавництво у всіх питаннях редакційної обробки рукописів. Так, зокрема, було з текстом оповідання Б. Грінченка «Хата». Перед початком роботи над цим твором голова правління товариства звернувся до дружини Б. Грінченка М. Грінченко із проханням сповістити, якою має бути редакція оповідання, оскільки на поданому до видавництва примірнику цього твору не визначено [17]. При укладанні збірника творів останнє слово було також за автором.

Якщо видавництво й автор дійшли згоди, то між ними укладався договір, де детально зазначалися такі основні позиції: 1) які твори видавництво має право друкувати; 2) орієнтовна кількість примірників; 3) термін, протягом якого видавництво має право видрукувати зазначені твори; 4) авторські зобов'язання щодо ненадання іншому товариству прав на роботу із зазначеними творами; 5) розмір та особливості сплати авторського гонорару (зазвичай гонорар виплачувався частинами й становив 10 відсотків від номінальної вартості кожного видрукуваного примірника й усієї визначеної кількості примірників видання).

Якщо зазначені умови влаштовували обидві сторони, то автор і видавництво підписували договір. Але перед цим останнє мало виплатити авторові передплату [6].

Договір із такими умовами був підписаний із М. Грінченко у київській філії видавництва 20 липня 1918 року (див. Дод. К.1). Марія Миколаївна надала видавництву право на друк творів Б. Грінченка і своїх перекладів протягом двох років до 1 серпня 1920 року, а також зобов'язалася не передавати іншим видавничим товариствам жодного з зазначених у договорі текстів. Натомість «Сіяч» погодився виплатити відразу 3000 карбованців авансу, згодом протягом двох тижнів ще 2000 карбованців.

Щодо накладів, то в договорі із М. Грінченко, скажімо, зазначається конкретна цифра – десять тисяч примірників, але вказується на те, що коли видавництво вважатиме за необхідне додрукувати наклад, то воно має на це право, лише повинне попередити автора. Коли ж ішлося про видання навчальної літератури, то кількість примірників значно зростала. У пізнішому договорі на друк другої читанки «Наша рідна мова» ідеться вже про необмежену кількість примірників, але не менше 25 тисяч [69] (див. Дод. К.2). Звісно, це не обсяги Всеукраїнського Учительського видавничого товариства «Всеуви́то», яке зобов'язувалося надрукувати М. Грінченко «Українську граматику» до науки читання й писання накладом не менші, ніж

100 тисяч примірників [70], але усе одно це достатньо високі наклади, особливо якщо порівнювати їх із нинішніми.

Інші умови виплати гонорару за свої твори в той же період висував класик української літератури Панас Мирний. Він хотів, щоб видавництво платило за кожен аркуш друкованого твору по 20 карбованців від однієї тисячі надрукованих примірників, і називав конкретні цифри: «До 15 липня 2000 карб. і до 15 серпня 2000 крб. Решта – перед виходом першої книжки». Натомість Панас Якович обіцяв не друкувати і не дозволяти цього робити нікому іншому, «аж поки видруковані «Сіячем» книжки не розійдуться на складах видавництва. Все це стосується до не друкованих ще нігде творів...» [33].

Зазначимо, що підписання видавничого договору з авторами відбувалося на різних етапах роботи з авторським оригіналом. Якщо із М. Грінченко його підписали до початку роботи над творами, то з Панасом Мирним – коли узгодили навіть певні технічні характеристики.

Представники черкаського товариства неодноразово намагалися переконати письменника надати їм для друку свої твори, але автор уже домовився із «Українсько-руською видавничою спілкою» і не міг пристати на «Сіячеві» пропозиції. Про це письменник повідомляє у листі до Н. Романович-Ткаченко: «Між тим оце уже удруге приїздив до мене з Черкас д. Павло Антонович Маненко від видавництва «Сіяч», котре теж прохає дати йому дозвіл на передрук моїх творів за плату по 150 карб. за аркуш. Як перший, так і другий раз я відповів д. Маненкові, що я уже обіцяв спілці повне видання моїх творів і без згоди її ніяково давати дозвіл на передрук ще й «Сіячу», а що коли вони побачаться з дд. Грушевським та Мочульським, що писали мені від спілки та вони будуть згодні на це, то я нічого не буду мати, коли і «Сіяч» випусте у світа що-небудь з моїх творів» [205, с. 566].

Варто зазначити, що «Сіяч» пропонує класикові української літератури дуже вигідні умови, обіцяючи заплатити за кожен аркуш уже друкованих

колись творів утричі більше, ніж «Українсько-руська видавнича спілка», яка пропонує за ті ж аркуші лише 50 карбованців.

П. Маненко кілька разів улітку 1918 року приїздив до Панаса Мирного за відповіддю, наполегливо переконуючи його віддати деякі тексти «Сіячеві». Але письменник усе ще ніяк не міг отримати відомостей про стан із друком його творів «Українсько-руською видавничою спілкою». Не подавала жодних відомостей і з Києва Н. Романович-Ткаченко, яку автор просив про усе довідатись. Переконавання працівника «Сіяча» не вплинули належним чином на Панаса Яковича: він вирішив усе ж дочекатися відомостей про долю своїх творів і лише потім почати співробітництво із черкаським видавництвом.

На початку липня 1918 року Панас Мирний нарешті одержав листа від Н. Романович-Ткаченко, де вона радила передати право на друк творів «Сіячеві», оскільки Спілка не може їх видати. Письменник відразу ж зв'язався із черкаською редакцією, даючи свою згоду на співпрацю: «коли, кажу, видавництво згідне на зазначені вище умови, то й друкуйте їх собі на здоров'я та на користь і задля себе, і задля людей» [33].

Окрім фінансових питань, класик висловлював свої побажання і стосовно зовнішнього оформлення видань. Письменникові було не байдуже, на якому папері друкуватимуться його книги, особливості формату. Також він просив дозволити полтавському товариству «Просвіта» надрукувати окремою брошуркою казку «Морозенко», що увійшла до першого тому запропонованих «Сіячеві» творів.

Саме ці умови Панас Мирний висуває у листі до видавництва: «Матеріали на першу книжку швидко вишлю. От тільки що ще мушу додати. Перше. Мені доводилося бачити «Думи кобзарські», що видані «Сіячем». Видання мені не подобалось: папір, на лихо, зовсім кепський, та й розміру книжечка невеличка. Бажалося б бачити таке видання, як було випущено у люди д. Єфремовим, якого я і засилаю на зразок. В теперішній час з папером лихо – доброго не бути, – а все ж було б добре, якби папір на видання моїх

творів був вжитий і кращий, чим на «Думах кобзарських», біліший – через що і друк на йому виглядав би краще – ясніше. Розмір же паперу повинний бути подібний до київського видання, тобто не в шістнадцятку, а в восьмушку аркуша. Друге. Тутешнє товариство «Просвіта» заклопотане виданням для дітвори книжечок і прохало у мене задля цього «Морозенка», що увійде в першу книжку видання «Сіяча», викинувши з його деякі дрібниці, що не личать задля такої потреби, як книжки для дітвори. Я давно їм обіцяв. То от і тепер звертаюся до видавництва з проханням не перечити мені цьому» [33].

Письменник підтвердив свої наміри співпрацювати з черкаським видавництвом у листі до Н. Романович-Ткаченко, написаному наступного дня.

«Сіяч» відразу ж погодився на запропоновані Панасом Мирним умови виплачувати кошти за кожну сторінку тексту, хоча договір був укладений лише через кілька місяців: «Мені видавництво «Сіяч» згодилося платити по 200 карбованців за аркуш уже друкованих творів», – пише автор у листі до Н. Романович-Ткаченко [34, с. 2]. Причому це були доволі солідні гроші, оскільки «Літературно-науковий вісник» погоджувався платити за ще ніде не надруковані твори лише половину цієї суми – 100 карбованців. Окрім того, «Сіяч» приймав рукописи, написані не досить розбірливо, на що не погоджувалися столичні видавництва.

Така ситуація була виправдана і з боку авторів, і з боку видавництва. Хоча на той час черкаське товариство мало уже певний авторитет як серед авторів, так і серед читачів, йому усе одно було важко конкурувати із знаними київськими видавництвами, з якими письменники співробітничали більш охоче. Тому «Сіяч», щоб друкувати твори уже знаних, іменитих авторів, мусив пропонувати їм вигідніші умови, які виражалися у більшому гонорарі й не таких суворих вимогах до авторського оригіналу. Наприклад, якщо «Літературно-науковий вісник» платив аванс 200 карбованців, то «Сіяч» – 3000. Співпраця із видавництвом «Друкарь» узагалі не передбачала

жодного авансу, лише відсотки від надрукованих видань [68]. Редакція часопису просила авторів переписати текст розбірливо, оскільки певні уривки могли викликати в набірника труднощі, а працівники видавництва готові були працювати з таким текстом без жодних переписувань.

Лише у вересні 1918 року «Сіяч» був готовий укласти договір із Панасом Мирним, задля чого у Полтаву поїхав представник редакції, котрий передав письменникові підписаний головою правління товариства М. Кулішем лист щодо своїх повноважень. Зважаючи на цінність цього документа і на його невеликий обсяг, вважаємо за потрібне подати його повністю [27].

Вельмиповажний Панасе Яковлевичу!

Наш секретарь, Пилип Аліпівич Щукін, що подасть вам цього листа, уповноважений нами переговорити й скласти з Вами відповідну умову про видання ваших творів.

При цьому зазначаємо, що уповноважили його переговорити з вами не про 10.000 прим., а про видання ваших творів протягом певного часу, що, на нашу думку, буде далеко кращим і для вас, яко автора.

З щирою до вас пошаною Голова Правління М. Куліш.

Із певних причин договір підписаний не був, але видавництво й письменник не покладали надію на співпрацю. У кінці грудня 1918 року «Сіяч» знову розробив проект договору з Панасом Мирним, на підписання якого сподівалися обидві сторони. Тим більше, що перший том творів Панаса Яковича уже лежав у видавництві готовий до друку. Нами не знайдений підписаний видавничий договір між «Сіячем» і цим автором, але у телеграмі, відправленій авторові у Полтаву секретарем редакції, йдеться про те, що дві тисячі карбованців видавництво надсилає [31].

Судячи з останнього листа, відправленого черкаським товариством до відомого письменника, і відповіді на нього, ми можемо говорити про те, що видавничий договір між цими двома суб'єктами видавничої справи укладений не був.

У пізніших договорах, укладених «Сіячем» із своїми авторами, коли ситуація для редакції була не досить сприятлива, з'являється новий пункт на випадок закриття товариства: «Якщо видавництво «Сіяч» протягом зазначеного строку припинить свою діяльність, то воно має право передати сю умови другому видавництву, але з принципіальної згоди моєї [автора – Л. Ф.]» [69, с. 2].

Не зважаючи на стихійність тогочасного книговидавничого ринку, окремим досить важливим пунктом видавничого договору є зобов'язання автора нікому не передавати права на друк зазначених у контракті видань і не друкувати власним коштом. Домовленість скасовувалася, якщо «видавництво «Сіяч» по технічним, грошовим або іншим обставинам відмовиться їх видавати» [69, с. 2].

Письменники турбувалися про свою репутацію й уважно стежили за тим, де уперше видається видання і хто перебирає естафету друку потім. Наприклад, М. Грінченко домовилася про передачу прав на друк своїх творів після закінчення строку дії договору із «Сіячем» із Правлінням «Всеукраїнського Кооперативного Видавничого Союзу» [7].

Панас Мирний дозволив друкувати свої твори черкаському видавництву лише після того, як упевнився, що «Українсько-руська видавнича спілка», із якою від домовлявся раніше, не зможе цього зробити. А повість «За водою» «Сіяч» мав право надрукувати тільки після її опублікування у «Літературно-науковому віснику».

Цікаво простежити подальшу організацію редакційно-видавничого процесу в цьому видавництві після друку перших відбитків. Якщо була змога, редакція пересилала їх авторам із проханням перечитати та укласти реєстр помилок. Про це дізнаємося із листа київського відділу товариства «Сіяч» до М. Грінченко: «Ми, київський відділ, одержали з Черкас аркуші Читанки, котрі посилаємо вам для перегляду. Просимо зробити реєстр помилок» [25, с. 2]. Видавництво не встигло внести зроблені М. Грінченко виправлення безпосередньо у змістову частину читанки «Наша рідна мова»,

тому було прийняте рішення надрукувати інформацію про помилки в книзі на окремому аркуші, де зазначалися номер сторінки, рядок, неправильний варіант і його правильний відповідник.

Окрім авторської коректури, видавництво й самостійно вичитувало тексти, подаючи наприкінці книги перелік помилок, як це зроблено у виданні Є. Гребінки «Приказки».

Рішення щодо основних технічних характеристик майбутньої книги (формат, шрифтове вирішення) працівники «Сіяча» приймали самостійно, хоча якщо в автора були певні побажання, то видавництво до них прислухалося. Наприклад, вони не залишила поза увагою прохання Панаса Мирного, викладені нами вище, стосовно формату й зовнішнього оформлення першого тому його творів, про що голова правління М. Куліш і повідомляє письменника листом: «Формат її [книги – Л. Ф.] буде приблизно як «Старосвітські батюшки» Нечуя. Якщо ви бажаєте, на обгортці не буде ніякого малюнку, а тільки: «Панас Мирний. Твори. Том перший» [27].

Для розробки художнього оформлення видавничої продукції товариство зверталось до знаних українських графіків Г. Нарбута, М. Бойчука, М. Налепінської-Бойчук та інших. Так, перший створив на замовлення осередку обкладинку для підручника Г. Коваленка «Оповідання з української історії» (див. Дод. Л). Як стверджує О. Лагутенко, вона є зразком «лаконізму і бездоганної техніки робіт Г. Нарбута. Строга рама замикає вертикально видовжену композицію, вертикалі літер назви дорівнюють за шириною рамі, вони «звисають» подібно до корогв. Самим лише написом художник створює монументальне, урочисте звучання порталу книги. Вільєтка з гербом і клейнодами посилює мажорний настрій, переводить те, що відчувається у шрифті, у зображальний символ. Інші написи нагадують скоропис, ведуть асоціації читача до давніх літописів» [185, с. 34–35].

Обкладинки для видань І. Франка «Поеми» і «Великий шум» створив для «Сіяча» разом із учнями своєї майстерні М. Бойчук (див. Дод. М, Н).

Діяльність видавництва не обмежується лише друком творів окремих авторів. Ще на першому етапі роботи, в листопаді 1917 року, керівництво осередку вирішило створити продовжуване видання, альманах, який виходитиме в міру накопичення матеріалу. Про це співробітник «Сіяча» Ф. Яремченко повідомляє в листах до авторів, звертаючись до них із проханням брати участь у підготовці альманаху й надсилати щось для першого номера. На підтвердження цієї думки наводимо уривок із листа до Н. Романович-Ткаченко: «Наше товариство незабаром має випустити Альманах «Сіяч», а також не періодично, по мірі змоги випускати і в майбутньому через се звертаємось до вас із щирим проханням прийняти участь в наших альманахах» [24]. На жаль, інформацію про здійснення цих планів знайти не вдалося.

Наприкінці лютого 1918 року у «Сіяча» почали виникати фінансові проблеми, зокрема він не мав змоги виплатити авторам обіцяний гонорар і вислати надруковані видання, за що просить вибачення у листах до Н. Романович-Ткаченко і М. Грінченко: «Правління Т-ва «Сіяч» щиро прохає вибачення за задержку висилки авторських гонорарів і наших видань, котрі вийшли з друку» [19; 24]. Причиною такої ситуації є аж ніяк не недбальство редакції, а тодішні події й важкий загальний стан речей. «При першій змозі виповнемо усі наші до вас обов'язки негайно», – зазначається у листі до Н. Романович-Ткаченко [24].

У складі видавництва, судячи з кореспонденції, з'являються нові особи, але, на жаль, їхні прізвища за підписами розшифрувати не вдалося. Протягом зими–весни ситуація не покращується, але товариство не припиняє своєї діяльності, друкуючи одна за одною видання навчальної, науково-популярної, публіцистичної, художньої літератури. Про труднощі дізнаємось лише з листів до авторів. Наприклад, третього травня 1918 року М. Куліш у листі до М. Грінченко зичить їй спокою, бо «дуже трудно тепер цей спокій вдержати в собі...» [20].

У період правління І. Скоропадського розпочалася реквізиція друкарень, серед них друкарні Київського споживчого товариства «Жизнь» і Є. Череповського. Хоча свідомі українські діячі намагалися розвивати народну освіту, школи, які потребували забезпечення різноманітною навчальною літературою. Фінансово підтримувалися ті видавничі організації, що займалися випуском літератури для школи, а саме: «Всеуито», «Вернигора», «Час» та ін. [175, с. 75–76].

Ситуація в країні заважала повноцінній роботі видавництва, але, незважаючи на певні складнощі, воно не припиняло налагоджувати стосунки з авторами. Наслідком цієї діяльності мало стати п'ятитомне видання творів Панаса Мирного, яке «Сіяч» планував почати друкувати в кінці вересня 1918 року, а також вибрані твори М. Філянського, В. Самійленка, О. Левицького, І. Франка, Б. Грінченка, Д. Яворницького та інших (див. Дод. П).

Окрім власне друкування книжок, видавництво брало участь у різноманітних благодійних акціях, усіляко сприяло розвитку української культури. Наприклад, разом із десятьма іншими київськими видавництвами «Сіяч» надіслав привітальну адресу ректору й професорам у день урочистого відкриття Кам'янець-подільського університету і 35 тисяч карбованців на заснування фонду для видачі премій за кращі наукові праці в галузі історії та філософії. А також ці видавництва звернулись до інших організацій із проханням своїми пожертвами допомогти фонду і всій українській культурі [100, с. 923]. До речі, «Сіяч» у цьому переліку був єдиним із провінційних видавництв, що свідчить про значний рівень розвитку й вагомість черкаського підприємства. Також «Сіяч» систематично передавав свої видання для бібліотек усіх регіонів України.

2.5. Рецензування авторських рукописів та опублікованих видань

Особливістю редакційного етапу роботи видавництва є обов'язкове рецензування авторського оригіналу. Видавництво використовувало обидва види рецензії – зовнішню й внутрішню. Для створення останньої зверталися до знаних редакторів київських часописів, щоб оцінити наскільки придатний твір до друку. Приміром, на початку червня 1918 року від імені голови правління просять секретаря й завідувачу конторою «Літературно-наукового вісника» Н. Романович-Ткаченко висловити думку щодо рукопису свого сучасника, педагога і письменника В. Островського «Життя Холмщини в її піснях». «Просимо по змозі негайно повідомити нас чи ви вже проглянули цей рукопис і якщо так, то просимо не відмовити подати свою думку про цей твір», – читаємо у листі працівників «Сіяча» [24, с. 7].

Восени того ж року видавництво знову звертається до Наталії Данилівни з проханням прорецензувати драму О. Діхтяря «За громадську землю» та оповідання К. Поліщука «Серед темряви». «З них перший – драму Діхтяря – просимо розглянути першим, по змозі найшвидше, й листом повідомити нас, чи придатна ця драма для друку» [24, с. 3], – зазначає працівник видавництва. Жоден із цих творів, чи то за порадою письменниці, чи то через власне видавничі проблеми, не був надрукований і не подавався у планах товариства.

Внутрішні рецензії на підручники виконували співробітники спеціальних комісій при видавничому відділі Департаменту вищої і середньої освіти Міністерства народної освіти УНР. Так, буквар «Рідне слово» П. Петрушевського спочатку аналізувала Капустянська, висновок якої – «після переробки може бути», а потім – Марченко, котра констатувала, що підручник придатний для друку. Натомість «Читанку» цього ж автора рецензент випускати у світ не рекомендувала [65].

Відповідно до постанови видавничої комісії не варто було б друкувати підручник Г. Коваленка «Оповідання з української історії»: «підручник не

відповідає вимогам педагогіки, мало рахується з умовами початкової школи, має де-які наукові помилки, і через те не може бути рекомендований до користування в школі» [60, с. 15]. Зовсім непридатною для використання в школі, на думку рецензентів видавничого відділу, читанка П. Петрушевського «Рідне слово» [60, с. 18 зв]. Інше навчальне видання «Сіяча» цього ж автора, граматика «Рідне слово», отримало більш схвальний відгук, хоча рецензент також наголошує на деяких авторських і видавничих помилках, які потрібно усунути: «Метод видержано американський, малюнки задумано добре і дають тему для бесід, хоч виконання їх з технічного боку не задовольняє. Матерьял в читанці до букваря однобічний, моралізаторський. Дуже багато мовних хиб, які обов'язково потрібно виправити в новому виданні. Після виправлення зазначених в рецензіях хиб, книжка може мати місце в школі» [60, с. 18 зв.].

Зовнішні рецензії, які передовсім виконують інформаційну та рекламну функції, на видавничу продукцію «Сіяча» друкували в кожному номері часопису «Книгарь», починаючи від № 3 за 1917 рік до № 22 за 1919 рік, та у кількох номерах журналів «Літературно-науковий вісник» і «Наше минуле» за 1918 та 1919 роки. За цим слідували як працівники видавництва, регулярно надсилаючи надруковані примірники до редакції часописів, так і самі автори. З іншого боку, видавнича політика цих журналів давала змогу систематично розглядати щойно надруковані видання, підтримувати інтерес до читання, популяризувати українську видавничу справу. Невелика за змістом і компактна за формою рецензія була дуже популярна того часу.

Майже кожна книга, випущена у світ черкаським видавництвом, знайшла своє відображення на сторінках «Книгаря», «Літературно-наукового вісника» чи «Нашого слова». Нами не знайдені рецензії лише на кілька видань «Сіяча», але це ніякою мірою не свідчить про невисоку літературну вартість цих творів. Можливо, певні неузгодженості й труднощі в роботі товариства спричинили відсутність критичних матеріалів у київських журналах про деякі черкаські видання.

Оцінювали й аналізували видання «Сіяча» на сторінках часописів знані літературознавці, письменники, редактори, науковці, громадські діячі та педагоги. Це Ю. Іванов-Меженко, І. Айзеншток, М. Зеров, С. Єфремов, Л. Старицька-Черняхівська, Олександр Олесь, С. Русова, В. Королів-Старий, П. Богацький, О. Гермайзе, В. Страшкевич, П. Стебницький, П. Гай, М. Івченко, В. Дурдуківський, Д. Ревуцький, Є. Перфецький, О. Ходзицький, І. Новак, А. Лобода, Л. Бурчак, В. Лукашевич, В. Дога, С. Паночіні, О. Ковалевський, Є. Шманкевич, В. Данилевич. Такий довгий перелік авторів ще раз підтверджує велику популярність видавництва «Сіяч» не лише серед пересічного населення, але й у колі авторитетної інтелігенції, думка якої особливо цінна, зважаючи на неабияку обізнаність її представників у літературно-художньому процесі та духовному житті країни.

Рецензії на видання «Сіяча», як і на продукцію інших видавництв, різні за обсягом, широтою охоплення матеріалу, рівнем аналітичності огляду, але усі вони тією чи іншою мірою популяризували українське друкарство, додаючи популярності й створюючи обличчя кожному конкретному суб'єктові видавничої справи.

Для ознайомлення читачів із тим чи тим виданням «Сіяча» редакція часописів використовувала різні види рецензій. Передовсім це *рецензій-статті*, де розкривається ідейно-тематичне спрямування видання, окреслюється сюжет, головні герої, художня майстерність автора. Такі основні елементи рецензій І. Айзенштока, В. Дурдуківського, М. Зерова, В. Лукашевича, П. Гая, П. Стебницького. Наприклад, критичний матеріал М. Зерова на збірку оповідань Н. Романович-Ткаченко «Життя людське» містить визначення теми та проблематики найкращих творів збірки, систематизує оповідання за певними образами, особливостями розкриття характерів, прослідковує становлення творчої манери авторки від твору до твору [154].

В іншій рецензії на збірку поезій І. Манжури М. Зеров спочатку знайомить читача із складними життєвими перипетіями поета, дає ключ для

розуміння його творчості й лише потім окреслює особливості авторської літературної спадщини, більш детально зупиняючись на окремих найбільш вдалих поезіях. Власні думки М. Зеров ілюструє уривками віршів поета, таким чином ще більше посилюючи інтерес читачів до поезій І. Манжури [153].

Значні за обсягом *рецензії-статті* С. Паночіні на збірки оповідань Л. Пахаревського та професора А. Лободи на твір М. Сумцова «Вага і краса української народної поезії» [191; 234]. Аналізуючи зазначені видання, рецензенти порушують важливі проблеми розвитку української літератури, висловлюють свої думки стосовно суспільної вартості творів. Так, А. Лобода детально аналізує дібраний відомим фольклористом М. Сумцовим матеріал, його приклади й пояснення, доповнюючи свою думку ілюстраціями з тексту, підводячи читача до висновку, що «вагу і красу української поезії не зовсім розкрито в нарисові проф. Сумцова, але свою роль щодо розвитку зацікавлення рідною поезією серед широкої публіки і учнів цей нарис, безумовно, матиме» [191, с. 281].

Найбільші за обсягом рецензії-статті на твори Д. Донцова, книги якого черкаське видавництво почало активно друкувати в кінці своєї діяльності. Дві неоднакових розлогих рецензії на видання цього визначного політика й мислителя «Культура примітивізму (Головні підстави російської культури)» були вміщені в часописах «Книгарь» і «Наше слово» [275; 276]. Не випадково їхнім автором є «комісар для відстоювання українських інтересів перед російською владою в столиці», як сказав про нього С. Сірополко, П. Стебницький [262, с. 322]. Автор акцентував увагу на зв'язку аналізованого твору з життям, на компетенції Д. Донцова в окресленому питанні, яскравості нового матеріалу в сучасному літературному житті. Глибокий аналіз неоднозначного й складного для сприйняття непідготовленого читача матеріалу значно підвищує інтерес до видання, а головне створює запас довіри до цього політика, його діяльності. П. Стебницький розкриває головні думки аналізованого видання, його

переваги й деякі недоліки стилю, які дещо звужують читацьку аудиторію [275; 276].

Видання Д. Донцова «Культура примітивізму» було настільки резонансним, що майже одночасно на нього розміщує третю рецензію й інший київський часопис – «Літературно-науковий вісник». Автором цього критичного матеріалу є професор Є. Перфецький. У його рецензії поєднані функції інформації, переконання, аналізу, впливу. Аналізуючи твір, критик за допомогою доказів, посилянь, толерантних думок переконує читача уважніше поглянути на це видання, глибше зрозуміти авторську думку, не завжди об'єктивну й спокійну, але таку близьку й рідну кожному. Останнім штрихом у переконанні ознайомитися з твором є висновок Є. Перфецького: «Подібного роду літератури інтелігентна Україна давно вже чекала. Така література зараз дуже на часі, бо вона дає можливість українцеві орієнтуватися, помагає йому розібратися в своїм власнім психологічному стані, – докладніше зрозуміти, відчувати своє національне еґо» [242, с. 349].

Наступний твір Д. Донцова, що був досить детально й розлого проаналізований у пресі, – невелика брошура «Мазепа й мазепинство». Автором зовнішньої рецензії на це видання був авторитетний історик О. Гермайзе. Він розкриває хід думок Д. Донцова, особливості його стилю, переконливо доводячи читачеві, що наше бачення історії залежить від тих політичних обставин, у яких ми живемо. Так сталося і з образом І. Мазепи.

О. Гермайзе в рецензії окреслює коло читацької аудиторії цього видання, звертаючи увагу на форму написання твору: не науково-історична розвідка чи стаття, як того сподівалися більшість читачів, а твір у формі лекції, чи то політичної промови. На думку рецензента, зацікавить читача, мало обізнаного в політичній історії України, саме голослівність і недосказаність, «підкреслена барвистим кольором піднесеного національно-політичного темпераменту автора» [111, с. 53–54].

Глибиною аргументації відзначаються рецензії письменника й публіциста П. Стебницького. Так, аналізуючи підручник Г. Коваленка

«Оповідання з Української історії для початкових шкіл», рецензент із перших рядків вказує на відмінність матеріалу від інших навчальних видань, оцінюючи глибину й фаховість у поданні інформації, рівень доповнення текстової частини ілюстраціями. Не оминає увагою П. Стебницький і структуру підручника, особливості розкриття тієї чи тієї теми, даючи обґрунтовані рекомендації авторові стосовно висвітлення останніх подій. Своєрідним висновком, передовсім для читача, є останнє твердження рецензії: «Видано книжку, як на наші часи, досить добре, навіть з ілюстраціями» [273, с. 1133].

Численну групу становлять критичні матеріали, де аналізований твір подається у контексті тогочасної літературної ситуації й суспільно-політичного життя. Зокрема, це рецензії В. Старого на повість польської письменниці Е. Ожешко «Хам» [269], М. Івченка на твір Б. Грінченка «Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького» [164] та ін.

У рецензії відомого громадського діяча і редактора П. Богацького на збірку приказок Є. Гребінки глибоко аналізується історія жанру, у якому працює письменник, виділяються особливості творчого стилю українського автора, його характерні образи [85].

Значний масив становлять власне рецензії, де розкривається синкретизм видання як авторського та видавничого продукту. Такі рецензії притаманні перу Олександра Олеса. Він звертає увагу на структуру книги, зупиняється на оцінці творчості аналізованого письменника й вказує на видавничі вади [229].

Переважає більшість критичних матеріалів на сторінках часописів – *монорецензії*, де розглядається лише один вибраний твір. Але інколи ми можемо ознайомитися і з *полірецензією*, у якій дається огляд відразу кількох видань одного автора як одного видавництва, так і двох – трьох. Прикладом таких рецензій є критичні матеріали на твори І. Нечуя-Левицького М. Лукашевича та В. Доги, надруковані в одному номері «Книгаря» [131;

198]. Перший рецензент висловлює свою думку відразу про три повісті класика української літератури: «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Старосвітські батюшки та матушки». Перша й остання з них побачили світ у черкаському видавництві «Сіяч», друга – київському видавництві «книгарні Є. Череповського» [198]. В. Дога знайомить читачів із творами «Біда бабі Парасці Гришисі» та «Біда бабі Палажці Солов'їсі» [131]. Обидві надруковані «Сіячем».

Рішення редакції часопису подати поряд матеріали, що дають уявлення про творчість І. Нечуя-Левицького на прикладі п'яти його повістей, надзвичайно вдале. Оскільки, по-перше, це дає змогу читачеві глибше пізнати зазначеного автора, звертаючись до усіх надрукованих повістей, а по-друге, репрезентує більш-менш повну картину для видавців із виданням творів цього класика.

Обидві рецензії мають схожу структуру. У них окремо розповідається про кожен твір, його історію, тематику, проблематику, форму, окреслюються головні персонажі. Закінчується розгляд повістей невеликим висновком про усе видання загалом. Варто наголосити на тому, що рецензенти дають схвальну оцінку роботі видавництв (деякі зауваження щодо зовнішнього оформлення лише першого видання), які зробили вдалий вибір і «чепурні» й «акуратні» книжки. Для черкаського товариства такий відгук приємний ще й тому, що його видавнича продукція ставиться в один ряд із знаними й поважними київськими видавництвами. Причому робота «Сіяча» оцінюється так само високо.

Трапляються також і поодинокі *рецензії-анонси*, у яких подається коротка інформація про нове видання крізь призму тогочасної ситуації. Їхніми авторами є П. Гай, С. Русова та ін. [109–110; 256]. Наприклад, кількома невеликими абзацами П. Гай переконує читачів звернути увагу на жарт М. Левицького «Безпартійний», наголошуючи на темі твору, його проблематиці й хорошій мові автора, що «роблять на читача гарне вражіння» [109, с. 776].

Рецензенти майже завжди схвалювали добір видавництвом матеріалу, наголошуючи на тому, що «Сіяч» робить добре діло, знайомлячи читачів із творчістю українських класиків [85], видаючи розумні й хороші книжки [269]. Як зазначає В. Старий, черкаське товариство створює «справжні, благородні й людяні книги», а не ті «агітаційні метелики, що вже нудить од їх червоних обкладинок і що здебільшого, опріч ясної обкладинки, не мають нічого ясного, жодної ясної думки, а тільки отруюють своїм чадом темний народ» [269, с. 386–387]. Підтримує попереднього автора й В. Дурдуківський, вітаючи нові видання цікавих і корисних книжечок «Сіяча», а також бажає «якнайширшого розповсюдження» цих книг, що напевно дадуть певну користь кожному читачеві [138, с. 327]. Хоча інколи й дивувалися з вибору видавництва, як-то С. Паночіні через збірник оповідань Л. Пахаревського: «дивує нас і те, що поважне видавництво «Сіяч» взяло на себе таку невдячну працю: перевидавати «теперішнього» Пахаревського» [234, с. 697–698].

Автором *проблемних рецензій* є С. Єфремов. Літературознавець, розуміючи на скільки важливо для популяризації видання в критичному матеріалі наводити якомога більше уривків із твору, постійно цитує рецензований текст, тим самим спонукаючи читача отримати усе більше інформації про книгу, і як наслідок, її купити. Такі прийоми він використовує, оцінюючи видання Г. Коваленка «Людина і громада. Думки про добро і правду» [146].

Використовує ілюстративний матеріал С. Єфремов і в наступній рецензії на оповідання А. Кащенко «За що?». Але, на відміну від попереднього матеріалу, літературознавець дає негативну оцінку твору. Критик категорично стверджує, що цей текст приклад того, як не потрібно вирішувати письменникові поставлені завдання: «Д. Кащенко – не художник. І оповідання його нічого не дасть ні для характеристики, ні для розуміння моменту. Це зразок того, як не треба братися за рішення поставленого завдання. Замість художнього моменту, ми маємо сентиментальну

мелодраму, в якій навіть фактична сторона – оті побутові аксесуари – кульгає на всі боки» [147, с. 324].

С. Єфремов вказує на конкретні неузгодженості оповідання й реального тюремного життя, коли, приміром, не можна було вночі гасити світло у камері, а у творі в'язні потай запалювали свічку, щоб ніхто не помітив; ув'язнений боявся через конспірацію писати потрібну адресу, але не бачить перешкод у тому, щоб її вигукнути з третього поверху та інше [147, с. 325]. Інший рецензент цього ж видання, М. Івченко, схвально зустрів прагнення видавництва «Сіяч» друкувати книжки для народу, зокрема твори А. Кащенка. Він не звертає увагу на неточності, помічені С. Єфремовим, а зазначає, що «просто без претензій на тонку художність Кащенко оповідає про часи революції 1905–06 року... просто й гарно передаються усі подробиці подій». «Гадаємо, що книжечка Кащенка всюди буде прочитана з великим інтересом і що вона цілком відповідає смакові молодих читачів», – стверджує автор рецензії [164, с. 111–112].

Негативна рецензія С. Єфремова не єдина на видання черкаського видавництва. Але не лише «Сіяч» отримував такі критичні зауваження стосовно своїх книг. Різко відгукнулися рецензенти на деякі видання таких видавництв, як «Шлях», Українського товариства шкільної освіти, «Стріла» та ін.

Передовсім гострій критиці піддають сам текст – змістову частину видання. С. Паночіні, наприклад, звертає увагу на те, що текст популярної астрономії С. Черкасенка «Про небо» «написаний похапцем і необроблений належне», внаслідок чого «може нагнати на вражливого читача «грусть и тоску безисходную». Свою долю негативу отримало й видавництво, яке не узгодило малюнки з текстом, не пояснило їх, і в цілому подало мало ілюстративного матеріалу, такого важливого для навчального видання з астрономії [238, с. 1208].

Немає причин не довіряти наступному рецензенту, з-під пера якого вийшов черговий негативний матеріал на видання «Сіяча» – «Думи

кобзарські». Автором цієї рецензії є фахівець в аналізованому питанні, авторитетний учений-мистецтвознавець, фольклорист Д. Ревуцький. Він називає дві мети, через які читач користуватиметься книгою, а потім доводить, що брошура не задовольняє жодну. Перша мета – наукова. Але автор дум перекручує тексти, поєднує різні варіанти, викидає слова. Друга мета – педагогічна. Вона також не досягається, оскільки текст не має філологічних чи історичних пояснень, вступного слова.

Виправданням для видавництва, яке надрукувало цю брошуру, є той факт, що надзвичайно важко було у той час знайти якісне видання на таку тематику. Окрім того, українській школі «дуже потрібним було б яесь недороге видання дум, бо підручників й читанок у нас поки що нема, й учні могли б використати таку книжечку, яко підручник до частини курсу історії письменства». Тому Д. Ревуцький усе одно вітає намір «Сіяча» задовольнити цей попит [249, с. 343].

Рецензуючи збірку поезій І. Манжури, І. Айзеншток звертає увагу на неповність видання, перекручування тексту, викидання закінчень віршів, відсутність словника незрозумілих слів, хоча й наголошує на тому, що «всі хиби переглянутої книжки з лишком визволяються самим фактом з'явлення її на світ» [74, с. 236].

Своєрідним підсумком для усіх негативних рецензій є слова С. Паночіні: «Рятуймо поступ! Любімо книжку, не допускаймо такого неохайного відношення до неї, яке бачимо в цій популярній астрономії [С. Черкасенко «Про небо» – Л. Ф.]» [238, с. 1208].

Суто видавничі вади, на які звертали увагу рецензенти, ми поділяємо на три види:

- недоопрацювання змістової структури видання,
- неоднозначне матеріальне втілення матеріалу,
- власне друкарські помилки.

На недосконалість змістової структури видання, в якому відсутня критична розвідка про письменника чи наявний механічний передрук із

старішого варіанту без переробки відповідно до нових обставин, вказують у своїх рецензіях В. Данилевич («Слобідсько-українські історичні пісні» М. Сумцова), Олександр Олесь («Твори» П. Гулака-Артемівського), С. Єфремов («Людина і громада» Г. Коваленка), Д. Ревуцький («Думи кобзарські») та інші [124; 146; 229; 249].

Багато критики прозвучало в рецензії П. Гая на збірку поезій І. Франка «Semper tūo». Критик закидає «Сіячеві» неохайність при створенні книги, відсутність адаптації для звичайного робітника чи селянина, яка полягає в поясненні галицизмів та латинізмів, а також у підготовці допоміжної інформації, що має пояснювати читачеві умови створення тексту, кут його розуміння. Особливо це важливо, зважаючи на постать автора збірки – І. Франка, якого «знає все культурне українське громадянство, яке ставиться до його почесного імені з певною побожністю». «Раємо «Сіячеві» більш подбати про ідейний бік видавництва, а не висувати насамперед «комерційного інтересу», – резюмує П. Гай роботу черкаського товариства [110, с. 347].

Без жодних змін, механічно передрукувало видавництво з «Українського етнографічного збірника» (Київ, 1914 р.) текст М. Сумцова «Слобідсько-українські історичні пісні». В. Данилевич зазначає, що «навіть примітки на сторінках 6 та 17, де автор забув навести сторінки видань, на які він послався, надруковано так само, як і в «Етнографічному Збірнику» [124, с. 171].

Ретельнішого підходу, на думку П. Богацького, вимагає збірка приказок Є. Гребінки, що мала б виглядати більш солідно й містити ілюстративний матеріал [85]. Важкий, вважає Л. Бурчак, малюнок обкладинки повісті «Великий шум» І. Франка [90].

Досить часто автори рецензій вказують на невдале друкарське виконання видання:

«Книжку видано не досить чепурно» (Олександр Олесь про збірку «Твори» П. Гулака-Артемівського) [229, с. 149].

«Одно бажано – ще поменше похибок, а то вони є навіть і в поправках» (П. Богацький про книгу «Приказки» Є. Гребінки) [85, с. 137].

«Сила невеликих перекручувань тексту (як от на стор. 62 – *раю*, замість *краю* і т. и.), які можна пояснити коректурними недоглядами, пропуск цілого кінця у віршові «Степ», де викинуто закінчення» (І. Айзеншток про збірку «Поезії» І. Манжури) [74, с. 236].

«Коректа, як повелось тепер по-українських виданнях, виблискує недбальством» (С. Єфремов про оповідання А. Кащенка «За що?») [147, с. 325].

«На жаль, з технічного боку, власне з друкарського, видання «Сіяча» не зовсім чепурні. Зустрічаються друкарські помилки, не чистий і не ясний шрифт» (М. Івченко на видання А. Кащенка «За що?») [164, с. 112].

У кількох рецензіях вказується на високу ціну книги [85; 198; 325], але ринок диктував свої умови й видавництву для розвитку в такий важкий час потрібні були значні кошти. Тому вважаємо цілком виправданим поодиноким завищення ціни на видання класиків української літератури.

Незважаючи на зазначені вище недоліки, потужним спонуканням для читача, сільської бібліотеки є заклик авторитетного рецензента придбати саме це видання. Таку пораду містить майже кожна рецензія на видавничу продукцію «Сіяча».

Висновки до другого розділу

Проаналізувавши стан національного друкарства кінця XIX – початку XX століть у цілому в Україні й Черкаському краї зокрема, зробимо короткі висновки:

1. Українська книговидавнича справа розвивалася у тісному зв'язку з громадсько-політичним життям України того чи того періоду. Кінець XIX – початок XX століть відзначаються особливо тяжким становищем вітчизняної

культури, освіти й науки. Внаслідок дії Валуєвського циркуляра заборонено друк навчальної літератури та релігійних видань українською мовою, тобто книг повсякденного вжитку, на основі яких формується освіта, світогляд, відбувається становлення особистості. Посилив кризу національного книговидання Емський указ, що унеможливив постачання україномовних видань з-за кордону і наклав додаткові обмеження на друк художньої літератури та сценічні постановки українською мовою.

Зазначені документи негативно вплинули на поступ вітчизняної книговидавничої справи, скоротивши кількість суб'єктів видавничої справи й зменшивши до катастрофічної межі друковану видавничу продукцію як за назвами, так і за накладом.

Початки друкарства у місті Черкаси датуються 1878 роком. Найзначимішими суб'єктами видавничої справи кінця XIX – початку XX століть є Ш. Гоніодський, В. Колодочка та Х. Раздольський.

Спочатку їхні підприємства були невеличкими: кількість робітників сягала не більше десяти осіб й експлуатувалися машини та використовували ручну працю. З кожним роком друкарні нарощували свою діяльність, збільшували кількість робітників, вводили у склад перекладача, гравера, виконували більш складну роботу й установлювали механічні поліграфічні машини. Крім трьох значних друкарень, місцева поліграфічна галузь репрезентована кількома дрібними скородрукарнями та палітурною майстернею.

На початку діяльності черкаські друкарні спеціалізувалися виключно на випуску службово-канцелярської звітності, практично не друкуючи видавничу продукцію. Із часом, розширивши свою діяльність, у той чи той період кожен із значимих місцевих видавців звертається до друку книжкової видавничої продукції. Ш. Гоніодський спеціалізується на навчальних виданнях, В. Колодочка співпрацює з київським видавництвом «Вік», Х. Раздольський випускає літературно-художні твори місцевих авторів.

Однією з причин активного розвитку провінційного книговидання є фінансова складова. Для новостворених видавництв столичні ціни поліграфічних осередків були надто високими, тому для друку власної продукції деякі видавництва, розташовані у великих містах, шукали партнерів у провінції. Зокрема, маючи цінні знайомства серед засновників київського видавництва «Вік» (1894–1919) в особі Ф. Матушевського, В. Колодочка налагоджує тісні контакти з столичним товариством, які полягають у поліграфічному відтворенні на замовлення «Віку» одинадцяти видань класиків української літератури І. Карпенка-Карого, Є. Гребінки, І. Нечуя-Левицького. Також черкаський друкар створює видання місцевим авторам.

В окреслений період у місті діє досить потужна мережа книгарень та паперових магазинів, власниками яких є А. Богоновський, М. Виленський, М. Волошин, А. Кипнис, Є. Перчик, І. Погребижський. Асортимент місцевих книгарень складався в основному з нових та ненових російських та єврейських книг, різних за тематикою і сферою популяризації знань. Також у рекламних оголошеннях вказується на широко представлену навчальну літературу для початкових та середніх навчальних закладів. У деяких книгарнях можна було знайти свіжі газети та журнали.

2. Політичні зміни, спричинені подіями 1917 року, заклали підвалини для активного розвитку української видавничої справи. При підтримці українських урядів починає збільшуватись кількість суб'єктів видавничої справи, переважно за рахунок новоутворених видавництв і товариств, які перенесли свою діяльність із-за кордону. Також продовжували працювати, набираючи обертів, уже існуючі осередки. Видавничі організації з'являються майже на всій території держави. Видавництва починають діяти не лише у великих розвинутих містах, таких як Київ, Харків, Одеса, Катеринослав, але і в невеличких повітових містечках.

Загальна політична ситуація не могла не позначитися на житті повітових Черкас, населення якого активно підтримувало зміни у владі.

Місцева друкарська справа на той час була на відносно пристойному рівні й представлена як друкарнями, що почали працювати ще у минулому столітті, так і новими суб'єктами видавничої справи. Весною 1917 року в місті з'являється перше періодичне видання – газета «Наше слово», згодом створюється ще один часопис «Черкаська Воля». Раніше утворені друкарні втрачають колишніх замовників і, не витримуючи нових вимог, припиняють існування. Ті, що встояли, починають перебудовуватися на інші, відповідні часу, умови роботи.

У місті зростає політична активність населення, чому особливо сприяла діяльність товариства «Просвіта», яке організовувало різноманітні освітні заходи, пробуджуючи національну свідомість містян і жителів навколишніх сіл.

На такому сприятливому ґрунті першого вересня 1917 року у м. Черкаси виникає нове видавництво «Сіяч». Протягом перших місяців роботи формується структура видавництва, юридична форма, набирається редакційний колектив. Не зважаючи на певні неузгодженості, пов'язані з початковим етапом, уже на перших порах діяльності осередку чітко викристалізувалася редакційна позиція: служити українському народу.

3. Активна видавнича робота почалася відразу з перших днів заснування товариства: налагоджуються зв'язки з авторами, орендується друкарня, склад, планується випуск альманаху. Але найголовніше – друк видавничої продукції, так необхідної українцям. Протягом першого періоду діяльності видавництво випустило у світ 25 назв творів класиків вітчизняної літератури та тогочасних письменників. Передовсім, це книги П. Гулака-Артемовського, Б. Грінченка, І. Франка та ін.

Провівши комплексний аналіз роботи видавництва «Сіяч», врахувавши особливості суспільно-політичної ситуації в країні загалом, й у місті зокрема, також взявши до уваги обсяг надрукованої видавничої продукції, ми виділили чотири етапи діяльності товариства.

Протягом першого періоду (вересень–грудень 1917 року) відбувається становлення осередку, формуються основні цілі та завдання, налагоджуються зв'язки з авторами, розробляються методи популяризації власної видавничої продукції, якої було надруковано близько 25 назв. Сприятлива загальна ситуація й активна робота дали змогу в цьому ж році придбати друкарню й склад, де, крім власної продукції, зберігали також книги місцевих авторів.

Другий період (січень–травень 1918 року) позначений українською нестабільною політичною ситуацією, яка послужила каталізатором погіршення становища в книговидавничій галузі. Черкаське товариство дещо змінило видавничі плани й почало більше уваги приділяти творчості тогочасних письменників. Випускають навчальну та науково-популярну літературу, більш складну за видавничим опрацюванням, ніж раніше. Видавництво наполегливо встановлює зв'язки з авторами, виробляючи власні підходи до роботи з ними.

Однією з таких особливостей є запровадження зовнішнього та внутрішнього рецензування практично для всіх творів. Внутрішні рецензії застосовують до творів не досить відомих авторів і навчальних видань, а зовнішні, які виконують передовсім рекламну функцію, – розміщують на сторінках часописів «Книгарь» і «Літературно-науковий вісник». Через певні фінансові проблеми протягом цього періоду товариство скоротило обсяги виробництва вдвоє.

Пожвавлення діяльності осередку відбувається під час третього етапу роботи (кінець травня – початок листопада 1918 року). Цей період характеризується розширенням діяльності товариства, виходом на новий київський ринок, отриманням замовлень на друк навчальної літератури. Наслідком нарощених обертів стали відкриття київського відділу й нової друкарні. Кількість видавничої продукції, надрукованої протягом цього періоду, становить близько 20 назв.

Наступний етап роботи видавництва виявився останім (початок листопада 1918 – лютий 1920 року). Важка політична ситуація в країні, часта

зміна влади в Черкасах, значні власні витрати попереднього періоду призводять до занепаду товариства й остаточного припинення роботи, коли в місті утвердилася радянська влада. Протягом окресленого періоду друкарня видавництва працювала в основному на більшовиків, друкуючи відозви, листівки й оголошення. У недовготривалі часи покращення ситуації товариству вдалося надрукувати близько п'яти назв видань.

Серед факторів, що спричинили закриття видавництва, передовсім виділяємо несприятливу політику більшовицької влади, яка остаточно утвердилася в Україні. Також не допомагали розвиткові видавничої діяльності загальний економічний занепад у країні та значне підвищення цін на витратні матеріали.

До складу видавництва в різні часи входили М. Куліш (голова), Ф. Яремченко, П. Щукин, Г. Оришичу, Ф. Портяпченко, П. Маненко та ін.

4. На початку редакційної роботи члени редакції зверталися до авторів із пропозицією купити рукопис на різних умовах. За згоди обох сторін укладали видавничий договір і лише потім починали роботу над створенням книги. Автори брали активну участь у редакційно видавничому процесі: за власним бажанням обирали певний варіант тексту для друку, самостійно укладали збірники, узгоджували зовнішнє оформлення видань, висловлювали побажання щодо формату й паперу, вичитували сигнальний примірник та укладали реєстр помилок.

Обов'язковим етапом роботи над авторським оргінілом у черкаському видавництві було рецензування тексту. Зовнішні рецензії знаних науковців, письменників, літературознавців, громадських діячів, редакторів друкувалися на сторінках часописів «Книгарь» і «Літературно-науковий вісник», а за написанням внутрішніх зверталися до Н. Романович-Ткаченко. Основні позиції цих критичних матеріалів стосувалися змістової частини книги: окреслювалися тема, сюжет, проблематика, особливості розкриття характерів, майстерність автора. Також аналізувалися вдалість вибору

видавництвом твору, коректорський бік видання, художнє оформлення, ілюстративний матеріал, поліграфічне виконання тощо.

Окрім випуску видавничої продукції, працівники видавництва «Сіяч» планували видавати продовжуване видання – альманах, але про здійснення цих планів нічого не відомо.

РОЗДІЛ 3

ХАРАКТЕРИСТИКА ВИДАВНИЧОГО РЕПЕРТУАРУ

3.1. Тематичні особливості книжкової продукції

Діяльність черкаського «Сіяча» припадає на період, коли звідусіль чулися заклики до розвою української культури, книговидання; коли книжковий ринок наситився агітаційною літературою, політичними брошурами, відозвами, закликами й вимагав якісної достойної книги. За твердженням багатьох громадських діячів, «для України це питання є найголовнішим, бо ми не маємо того, що мають державні нації» [246, с. 21]. Потреба в українській книжці наростала протягом кількох десятиліть і досягла нечуваного масштабу в період політичних змін в Україні. Кількість видрукованих назв протягом 1917 перевищує в кілька десятків разів видавничу продукцію за попередні роки.

Видання, надруковані «Сіячем», відображають світогляд українства того часу, етапи розвитку української культури й освіти. Формуючи видавничий портфель, товариство не лише враховувало ринкові пріоритети й читацькі смаки, а й формувало літературні уподобання населення, пропонуючи видавничу продукцію різну за видо-типологічними, тематичними, жанровими особливостями. Наповнення видавничого портфеля «Сіяча» передовсім поділяємо на дві нерівнозначні групи:

- 1) викінчені авторські оригінали, представлені видавництву для друку;
- 2) тексти, створювані на замовлення товариства.

До першої групи належать оригінальні твори класиків української літератури і тогочасних вітчизняних письменників, а також перекладні книги.

Окрім того, видавництво працювало з навчальною літературою, публіцистичними творами, науково-популярними виданнями.

На замовлення «Сіяча» писалися тексти про історію Риму та Болгарії, перекладалися українською твори М. Гоголя, М. Тургенєва У. Шекспіра та інших.

У видавничому портфелі черкаського товариства закладені масштабні проекти з ознайомлення читацької аудиторії з усією творчою спадщиною обраних письменників. Так, планувалося видати багатотомним виданням переважну більшість творів Б. Грінченка, Панаса Мирного, М. Філянського, Д. Яворницького та інших українських письменників. Нами укладено перелік випущеної «Сіячем» видавничої продукції та лише запланованої до друку (див. Дод. 3, П).

Об'єднавчою ознакою для всіх видань «Сіяча» є те, що кожен текст, над яким працювало видавництво, був україномовним. Добираючи у свій репертуар той чи той твір, черкаське товариство також враховувало його змістове наповнення, тематичне спрямування.

Оригінальні твори класиків української літератури й тогочасних вітчизняних письменників становлять переважну більшість видавничої продукції «Сіяча». Хоча планувалося знайомство українського читача з визначними представниками майже кожного народу.

Потреба в перекладній літературі на той час в Україні була дуже велика, особливо, як зазначає на сторінках часопису «Книгарь» А. Вечерницький, для шкільного юнацтва [95]. Важливість розширення репертуару за рахунок перекладів констатував і М. Грушевський, зазначаючи, що «найважнійше ... – ряд перекладів з чужих літератур» [83, с. 75]. До того ж, на думку П. Стебницького, «слід, нарешті, перекладну літературу в українській мові поставити врівень з потребами нашого читача, щоб він мав змогу знайомитись з західньо-європейськими авторами без посередництва російських перекладачів» [272, с. 1139].

Згідно з відомостями, вміщеними на сторінках «Книгаря» за 1917 рік, цей сегмент на той час представлений надзвичайно бідно. Зафіксоване лише одне перекладне видання «Пропавшая грамота» М. Гоголя, та й те, як стверджує С. Паночіні, «у макулатурному перекладі» [235, с. 248]. Звісно, друкували й інші книги зарубіжних авторів, але усе одно їхня кількість була надзвичайно малою.

У 1918 році ситуація значно покращилася. Київські видавництва «Криниця», «Сяйво» та «Ґрунт» навіть започаткували серії «Світова бібліотека», «Бібліотека всесвітньої літератури» і «Універсальна бібліотека», у рамках яких почали друкувати твори найвизначніших представників європейської й східної культур. Українському читачеві стали доступними переклади з російської творів Л. Андрєєва, В. Брюсова, В. Гаршина, М. Гоголя, Максима Горького, В. Короленка, А. Чехова. Значна кількість перекладів була з французької (Де Ліль-Адан Вільє, К. Мандес, П. Лоті, Гі де Мопассан, А. Реньє, Ж. Роні-старший, А. Доде), польської (М. Конопницька, Е. Ожешко, К. Тетмайер) мов.

Окрім того, українські видавництва знайомили читачів і з кращими представниками інших культур. Італійська репрезентована творчістю Г. д'Аннунціо (новела «Орсола»), Е. де Амічіса (повість «Серце»), датська – письменника-реаліста Г. Банга (оповідання «Чотири чорти»), норвезька – К. Гамсуна (романи «Вікторія», «Невольники кохання»), С. Обстфельдера («Лев»), американська – Джека Лондона (збірники «Бог батьків», «Американська п'ята»), О. Уайльда («Соловейко і троянда»), письменника-гумориста У. У. Джейкобса («Старий моряк»), німецька – поета романіста Г. Гейне (збірники поезій «Книга пісень»), індійська – Р. Тагора (збірники «Садівник», «Місячний серп»), швецька – оповіданнями основоположника сучасної швецької літератури Ю. А. Стріндберга та інших.

У цілому критики схвалили роботу видавництв над перекладними виданнями, позитивно оцінюючи видавничий вибір і перекладацьку роботу, «що веде до удосконалення нашої літературної мови» [155]. Вдалими визнані

переклади С. Тобілевич (оповідання Е. Ожешко «Gloria victis!»), Г. Баришпільського (повість М. Гоголя «Загублена грамота»), С. Крилача (цикл творів Джека Лондона), Л. Сідлецького (збірник оповідань М. Конопницької «При дорозі»), М. Вороного («Поезії в прозі» К. Мандеса), Марії Загірньої («Дядькова Томова хата, або життя рабів-негрів» Г. Бічер-Стоу) та ін. [95; 139; 155; 271; 309].

Інколи рецензенти констатували наявність у перекладах «диких» перекладацьких виразів, які роблять твори «потворними, безжально знівеченими й скаліченими», як сталося із оповіданням «Чотири чорти» Г. Банга, творчість котрого уперше постала перед українським читачем [126]. У випадку з новелою Гі де Мопасана «Чабанський скік» рецензент П. Богацький, вказуючи на серйозний інтерес видання для уважного читача, шкодує за тим, що «перекладач заступив собою автора» [86].

Творчість зарубіжних письменників популяризували передусім київські видавництва «Криниця», «Сяйво», «Шлях», «Книгозбірня», «Час», «Поступ» тощо, але усе одно частка перекладної літератури залишалась незначною.

Із перекладних видань у черкаському видавництві побачила світ лише книга польської письменниці Е. Ожешко у майстерному перекладі М. і З. Левицьких, але було заплановано надрукувати твори класика італійської літератури А. Данте, італійського романіста Р. Джованьоли, польського письменника Т. Г. Єжи, американського класика А. Сінклера, нідерландського натураліста Г. Гаерманса, російського класика М. Тургенева, М. Гоголя, історичні оповідання та повісті П. Куліша в перекладі з російської мови (див. Дод. П). На жаль, цим видавничим планам справдитися не судилося.

Відповідно до відомостей, поданих у часописі «Книгарь» [235–236], друковані твори художньої літератури не становили більшості як за назвами, так і за накладами, хоча тримали одне з перших місць у кількісному співвідношенні. Працівники видавництва «Сіяч» свідомо добирали до свого

портфеля саме цей сегмент видавничої продукції, оскільки з ринкової точки зору він був найменш ризикованим, а тому приносив найбільший прибуток.

Книжкова продукція «Сіяча» відзначається жанровим розмаїттям. У його доробку представлені всі роди художньої літератури: епос, лірика, ліро-епос і драма. Серед видів епосу найбільший сегмент належить оповіданням, оскільки це найчисельніший літературний жанр. Він репрезентований творчістю Б. Грінченка, А. Кащенко, Г. Коваленка, М. Левицького, І. Нечуя-Левицького, Н. Романович-Ткаченко, Л. Пахаревського. Було заплановано друк оповідань Л. Яновської, Б. Лазаренка, В. Самійленка, І. Франка, О. Левицького.

Дещо меншого розповсюдження серед видань «Сіяча» набув жанр повісті, хоча він також представлений значною кількістю творів. Передусім це повісті І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря» і «Старосвітські батюшки та матушки». Окрім того, зазначений жанр репрезентований творами І. Франка, Е. Ожешко. У планах був друк історичної повісті Т. Т. Єжи «Дагійщина».

Складніший за будовою від попередніх літературних жанрів роман, який вимагав більш підготовленого читача й ретельнішої видавничої роботи. У видавничому плані «Сіяча» зазначений друк романів Панаса Мирного, Б. Грінченка, І. Франка, Р. Джованьоли, А. Сінклера, але видавництво не встигло здійснити цю частину своїх планів – жоден роман у черкаському товаристві не був надрукований.

Не брали працівники видавництва для редакційно-видавничого опрацювання новели, які були не так широко представлені у творчості українських письменників того періоду, як попередні жанри. Хоча І. Франко наголошував на універсальності цього літературного жанру, його відповідності тому «нервовому часу» і поколінню, «що вічно спішиться і не має ані часу, ані спокою душевного, щоб читати многотомві повісті» [83, с. 79]. Саме тому, наприклад, взялася популяризувати цей літературний жанр «Українсько-руська видавнича спілка».

Українській душі надзвичайно близький наступний літературний жанр – лірика. У ньому по-іншому, ніж у епосі, осмислюється сенс людського буття, його перипетії. Дуже мало зверталось видавництво до поетичної творчості українських письменників, хоча інші видавничі організації широко презентували поетичну творчість Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Г. Чупринки, Олександра Олеся, С. Руданського та інших поетів.

Черкаське видавництво найбільше надрукувало видань поетичного слова І. Франка. «Сіяч» почав знайомити своїх читачів із творчістю класика нашої літератури за допомогою невеличкої збірки його поезій «Semper tūo», що вийшла 1917 року під № 11, видання друге. У тому ж 1917 році під № 19 видавництво друкує друге видання поем І. Франка з авторською передмовою.

Втретє до поетичної творчості видавництво повертається не скоро. Наступний із поетів, із ким знайомить своїх читачів «Сіяч», – І. Манжура. Літературну вартість доробку поета аналізує в рецензії на черкаське видання, подаючи уривки з його творів, М. Зеров. Літературознавець робить акцент на близькості мотивів, проблем, порушених у віршах, багатьом читачам. Він звертає увагу на «чудесну і колоритну» мову поета, «співучість і мелодійність» віршів, «яскравість та виразність» епітетів, близьких до народної пісні [153, с. 861–862].

Знову після значної перерви «Сіяч» вирішив повернутися до друку поезій, випустивши у світ вірші М. Вороного. Передуює тексту збірки невеликий літературний нарис С. Черкасенка, де розкриті характерні риси творчості, особливості стилю, а також форми, ритми, образи, символи його поезій. С. Черкасенко говорить про головне завдання М. Вороного: «вивести її [поезію] з тупого кутка хатнього вжитку на путь європейську, світову» [314, с. VI]. У збірнику переважає патріотична, соціальна й патріотична лірика, створена поетом протягом 1893–1913 років.

На жаль, на цьому «Сіяч» завершує друкування поетичних збірок. Хоча було заплановано випустити у світ ще один том віршів М. Вороного, три книжки поезій М. Філянського, збірку поезій І. Франка «Зів'яле листя».

Ліро-епос не такий поширений, як попередні роди літератури, і майже не представлений серед видавничої продукції черкаського видавництва, хоча саме з нього редакція й починає свою роботу. Книга під № 1, що побачила світ у черкаському видавництві, – «Твори» П. Гулака-Артемівського. Окрім того, «Сіяч» ще двічі звертався до ліро-епосу, надрукувавши збірник «Думи кобзарські» і «Байки» Л. Боровиковського. Усі три видання користувалися таким значним читацьким попитом, що це спонукало товариство додрукувати наклад кожного збірника.

Черкаське видавництво не спеціалізувалося на випуску драматичних творів, які друкували в основному товариства «Дзвін», «Книгозбірня», «Криниця», миргородський «Атось». Як зазначає М. Зеров, із драматичною продукцією справа стоїть далеко гірше, ніж із поетичною, оскільки «художня вартість великої більшості новоявлених драм і комедій не може бути названа високою. Переважає так зв. «драматичний мотлох», провінціальна писанина, що носить на собі всі ознаки перестарілого і до розпуки невибагливого смаку» [158, с. 343]. Єдиний раз, коли черкаське видавництво звернулося до цього різновиду літератури, – жарт М. Левицького «Безпартійний», де «і зміст жарту, і хороша мова автора – роблять на читача гарне вражіння» [109, с. 776].

Тематика видавничої продукції, що побачила світ у «Сіячі», досить різноманітна й вповні відображає особливості тогочасного книговидавничого ринку.

Теми, які добирало видавництво до свого видавничого портфеля, були надзвичайно актуальними й популярними. Відродження нації, становлення національно свідомої особистості передусім вимагало задовольнити потреби реципієнтів у історичній літературі, що спонукала замислитися над величчю народу, досягнути глибини української культури, розібратися в непростих умовах становлення нашої держави на різних етапах. Окрім того, твори на історичну тематику, зокрема белетристика, становлять великий інтерес для пересічного українця. До 1917 року, як свідчить літературознавець

А. Ніковський, «історична Україна тоді в перспективі майбутнього не мала ні одного слова і згадки» в пресі чи літературі, паралелі між минулим і теперішнім не проводились [215, с. 124].

Преса «дуже багато не добирала в елементарнім патріотизмові, була ділова і суха, матеріалістична й твереза», а патріотизм для українських письменників та видавців – рідкість. Найбільше історичної романтики знаходимо в драматургії: саме в театрі глядач бачив і чув «прикрашену, оздоблену, статурну й героїчну ту давню Вкраїну». Передусім, це заслуга таких майстрів, як М. Старицький, М. Кропивницький, І. Тобілевич. Лише після українського відродження «вибухнув і розцвів ся історичний романтизм із силою невиданою й несподіваною навіть для запальних нечисленних самостійників» [215, с. 122–123]. А. Ніковського підтримує С. Єфремов, дивуючись, що в такій багатій на історичні події та героїчні постаті Україні так мало письменників, котрі спеціалізуються на історичній тематиці. Особливо це стосується історичної белетристики: навіть російська і польська белетристика частіше використовує сюжети з нашого минулого, ніж українські автори [143, с. 518].

Поміж нечисленних історичних творів А. Ніковський звертає увагу на п'єси Л. Старицької-Черняхівської «Гетьман Дорошенко» і Лесі Українки «Бояриня», що глибоко розкривають проблеми описуваних часів, людські характери. Саме ці п'єси на голову вищі за усі попередні історичні твори. Оригінальними також називає редактор газети «Рада» історичні оповідання О. Левицького, у яких синтезовані вислови минулого й мова теперішнього, змальовується реальне життя й наводяться достовірні факти.

Зовсім не витримують критики, на думку дослідника, історичні повісті О. Островського, А. Кащенка, оскільки з їхніх творів «не складеш ніякого завдання, ніякої перспективи» [215, с. 127]. С. Єфремов не такий критичний стосовно історичних оповідань А. Кащенка. Критик лише наголошує, що його твори, які легко переказують українську минувшину, особливо не заглиблюючись у події та деталі, – для «середнього читача» [143, с. 520].

Про незначну кількість творів на історичну тематику говорить у своїй праці «Перед широким світом» Б. Грінченко: «На жаль, у нашій літературі книжок історичного змісту досі було дуже мало. Надто вельми гостро відчувається потреба в книжках з української історії: адже наш народ дуже мало знає про своє минуле. Згадки й перекази, пісні та думи про козаків та гайдамаків позникали з народної пам'яті мало не цілком, і коли дещо й є, то воно таке поплутане й уривкове, що вже мало чого й варте. Книжок же з української старовини українською мовою так мало, що хоч плач» [118, с. 191].

Після політичних подій 1917 року видавництва почали друкувати історичні твори Д. Дорошенка (Українське видавництво у Катеринославі), М. Грушевського (Київ, Петроград), Б. Грінченка, М. Драгоманова, М. Костомарова, О. Шульгина (Київ, «Друкаръ»), О. Грушевського (Київ), О. Назарука (Львів), М. Лозинського, В. Дзіковського (Відень) та інших. За кількістю виданих примірників у 1917 році (статистичні відомості охоплюють видавничу продукцію лише надруковану у м. Києві) історичні видання, як складова агітаційної літератури, посідають четверте місце після нот, відозв і закликів, збірників пісень [235, с. 243–245].

Передусім видавці звернулися до тем воєнних. Перенесли їх у повсякденне життя, поділяючи сучасне військо на сотні, курені, коші. Письменники детально аналізували життя на Запорізькій Січі, її становлення, розквіт і руйнування; зупинялися на Переяславській угоді між Україною та Росією 1654 року. До цього періоду звертались М. Грушевський, М. Драгоманов, Д. Яворницький, Б. Грінченко тощо. Вони описували ратні подвиги визначних полководців зазначеного періоду, таких як Байда Вишневецький (Г. Гетьманець «Славний лицар Байда Вишневецький»), І. Мазепа, П. Орлик (В. Різниченко «Смерть Мазепи», «Пилип Орлик»). Приділяли у надрукованих творах увагу історії окремих територіальних одиниць: «Коротенька історія Волині» П. Антоновича, «Історія Слобідської

України» Д. Багалія, «Коротенька історія Чернігівщини» Д. Дорошенка, «Давнє минуле нашого півдня» М. Ростовцева та ін.

На початку ХХ століття національно несвідомими залишались великі групи як селян і робітників, так й інтелігенції, українська історія «програмово стояла в різних групах різно» [215, с. 122]. Саме тому видавництво «Сіяч» добирало для друку літературу, котра б охоплювала усі читацькі групи. Історична тематика видавничої продукції товариства представлена текстами Б. Грінченка, Василя Степового, Д. Донцова, Г. Коваленка, І. Нечуя-Левицького. Факти, що описуються в цих книгах, демонструють боротьбу українського народу за свою незалежність, відстоювання національних ідеалів на різних етапах розвитку української держави.

У першій брошурі «Сіяча» на історичну тематику, виданні Б. Грінченка «Братства і просвітня справа на Вкраїні за польського панування до Б. Хмельницького», розповідається про «культурній народний рух на Вкраїні XVI – XVII в. на фоні загального державного безладдя Речі Посполитої», звертається особлива увага на діяльність церковних братських товариств» [280, с. 264].

Час для друку цього видання вибраний дуже вдало: в містах і селах активно розгортається діяльність товариства «Просвіта». «Поневолення народу до найбільшої його темряви викликає протилежну силу – боротьбу за просвіту, і ця боротьба творить нові політичні чинники, єднає найбільш завзятих, активних людей. І власне ця просвітна робота надалі служить найкращим провідником у широкій організованій національно-політичній боротьбі», – вказує на сторінках «Літературно-наукового вісника» у зовнішній рецензії письменник М. Івченко [164, с. 111–112].

Це 13-те видання «Сіяча» уперше було надруковане в київському видавництві «Просвіта» 1907 року. Починаючи оповідь із 13 століття, коли Україну «підгорнули під себе» спочатку татари, а потім Литва з Польщею, Б. Грінченко зупиняється на важкому становищі вільного українського

народу й церковній справі. Становище православної церкви дуже погіршилося: і польські, і свої священники не дбали про простий народ і відстоювання православної віри.

На захист українства встали братства, що особливо активувалися в той час. «Автор докладно оповідає про організацію братських товариств, про їх культурно-просвітну діяльність, про братські друкарні, школи та бібліотеки, дає відповідну характеристику книжкам, що виходили з братських друкарень, – зокрема спиняючись над видатнішими письменниками того часу – Мелетієм Смотрицьким та Іваном Вишенським» [280, с. 264]. Також Б. Грінченко розкриває діяльність П. Могили і заснування Київської академії, яку сам митрополит вважав одним із найбільших досягнень життя, «назвавши її у заповіті «єдиним своїм надбання» [308], оскільки саме завдяки Києво-Могилянській академії стало можливим впровадження ідей митрополита в життя в церковній, культурній, політичній, дипломатичних царинах.

Закінчує свій твір письменник натхненною розповіддю про велику силу, яка стала на захист рідного краю – козаків, за котрими «під гетьмануванням Богдана Хмельницького рушив 1648-року весь український народ та й одірвав од Польщі Україну» [117, с. 34]. Усі описувані події відповідають революційній ситуації в Україні, що склалася на початку ХХ ст., і наступному періоду реакції.

На актуальність видання вказує і автор рецензії, опублікованої в журналі «Книгарь», В. Страшкевич, наголошуючи, що «Просвіті» у своїй роботі варто багато чого запозичити для себе із діяльності братств: історична белетристика може мати великий як негативний, так і позитивний вплив на свідомість народу [280]. Вітає вихід цього видання на сторінках «Літературно-наукового вісника» й інший критик – М. Івченко. Він зазначає, що книжка написана «дуже доступною мовою, просто й об'єктивно». Хоча вона створена давно, але «сторінки її і по сей час свіжі й певне, на довгий час не втраять вони свого інтересу. У всякому разі в цей час, коли тільки

починають закладати наші молоді т-ва «Просвіти» слід було б багатьом прочитати, особливо на селах, сю книжку, щоб знати, з якою завзятою боротьбою треба розчищати поле для широкої просвітньої діяльності серед народу» [164, с. 111–112].

Життя й діяльність П. Могили також змальовує й інший класик української літератури І. Нечуй-Левицький у науково-популярній історичній праці «Унія і Петро Могила київський митрополит», яка уперше була надрукована у Києві 1875 року [284, с. 109]. Видавництво «Сіяч» 1918 року здійснило друге видання цього твору.

Для ознайомлення читача з ситуацією в Україні до XVI століття письменник показує доленосні події, що визначають історію української держави протягом століть. Починається оповідь із згадування про князювання святого Володимира, його сина Ярослава та багатьох інших князів. Далі змальовуються події, що відбулися в 1240 році, а саме захоплення України татарською ордою. Наступною державою, котра визначила розвиток нашої країни на довгі десятиліття є Литва. Докладно зупиняється автор на роках панування Польщі: унія та її наслідки, окатоличення української верхівки, діяльність єзуїтів, які ще змалечку «шептали дітям, що православна віра негарна, а католицька гарна, що український язик поганий, а польський гарний, сміялись з наших церков, з наших священників, так що діти вже в школі ставали католиками і говорили по-польській, нехтуючи українським язиком» [214, с. 10]. Тобто письменник змальовує послідовне руйнування української ментальності, звертає увагу на поетапний вплив на свідомість спочатку вищих класів, а потім і звичайного народу.

У другій частині твору І. Нечуй-Левицький звертається безпосередньо до життя і діянь київського митрополита П. Могили. Автор розкриває становлення священника, згадує предків митрополита і звертає увагу на те, що він був не українцем, але став ним. Письменник на прикладі діяльності П. Могили неначе пропонує сучасникам план дій щодо відродження

української віри і культури: починати все зі школи, підготувавши вчителів для навчання і виховання свідомих українців, «бо школа дає чоловікові розум, а розум чоловік поверне як найлучче для себе» [214, с. 44]. В обітницях київського митрополита були зазначені триєдині засади навчання й виховання молоді: «вірність батьківській вірі, звичаям і європейська освіченість, які Могила сповідував усе життя» [308, с. 74].

У кінці своєї праці І. Нечуй-Левицький зауважує, що «Петрові Могилі повинен дуже подякувати тепер кожний українець може за те, що й тепер на Україні зосталось православним і українським» [214, с. 44]. Саме у цьому творі яскраво втілене загострене національне питання, яке «письменник вносив у кожний свій твір, ставив його на різному життєвому матеріалі» [247, с. 17].

Читаючи твори на історичну тематику, народ не лише дізнавався про минуле своєї країни, але і замислювався над такими важливими питаннями для відродження нації, як повноцінне функціонування української мови у всіх сферах життя, розумів, що саме з періоду спольщення української верхівки поширилася хибна думка про другорядність нашої мови і вищість російської та польської.

У рецензії на інше видання «Сіяча» «Запорожський зімовник. Історичні відомості» Василя Степового (один із псевдонімів знаного історика-ерудита В. Біднова), в якому порушувалася історична тема, Л. Старицька-Черняхівська звертає увагу на те, що внутрішнє життя України, її культура, громадські та державні закони й звичаї минулих часів, на протигагу фактам зовнішнього історичного життя, «відомі лише людям, що кохаються в історії, що мають час і можливість знайомитись з первотворами, з історичними джерелами» [270, с. 697].

Спираючись на історичну літературу, зокрема працю А. Скальковського «Історія Новой Сѣчи», де зображені цікаві сторінки державного й господарського життя Запорізької Січі, котра вже мала перші елементи організованої республіканської держави, В. Біднов змалював оплот

українства, яскравий приклад нескореності й прагнення до волі. Червоною ниткою через увесь твір проходить ідея свободи, вільного й нескореного духу українців, що дуже актуальна на час формування нової української держави.

Саме на прикладі такого матеріалу в українців повинні формуватися знання про побут, традиції, історичну значимість власної нації. Як зазначала у спогадах Н. Полонська-Василенко, «Біднов інакше зрозумів історію Запоріжжя, ніж Яворницький; він відкинув серпанок романтизму і звернув увагу на економічні та соціальні взаємовідносини на Запоріжжі» [77].

Невеликий за обсягом матеріал, представлений у книзі, авторка рецензії Л. Старицька-Черняхівська, котра також захоплювалась написанням творів на історичну тематику, радить доповнити розповіддю про життя першої Січі, руйнування її Петром I, оскільки це додало б ваги виданню й допомогло читачеві скласти більш повну картину про особливості сприйняття українцями світу крізь призму волі й свободи, що вкрай потрібно було на час становлення української держави. З огляду на особливості читацької аудиторії, що мало обізнана з висвітленим питанням, Л. Старицька-Черняхівська рекомендує на початку книги подати «бодай коротенький нарис історії Запорозької Січі, перші згадки про неї в історії, ідеали її, завдання, устрій громадський тої першої Січі» [270, с. 698]. Незважаючи на певні недоопрацювання автора й видавництва, книга перевидавалася вдруге, що свідчить про популярність і затребуваність цієї теми.

Брошури на історичну тематику підібрані для різних цільових груп читачів, для реципієнтів із неоднаковим рівнем підготовки. Не у формі науково-популярного, навчального чи художнього тексту подається інформація в книзі публіциста й ідеолога Д. Донцова «Мазепа й мазепинство». Автор, застосовуючи особливості політичної промови, розкриває діяльність неоднозначного діяча XVII століття І. Мазепи. Саме події 1917 року дали змогу видавництвам вільно знайомити читача з творами про цього видатного українця, оскільки до революційних змін у суспільстві

«усі паростки української національної культури вважали «мазепинством» і сепаратизмом» [206, с. 67] і, як наслідок, нещадно забороняли. Тогочасна політична свобода дозволила активно розвиватися свободі культурній, чим і скористалися українські видавництва, друкуючи твори про І. Мазепу та інших раніше заборонених політичних діячів.

На початку оповіді Д. Донцов переконує читача, що наше сприйняття тих або інших історичних подій та діячів залежить від політичної ситуації в країні, від обставин, за яких ми звертаємося до читання. Хоча сам автор тексту підходить до опрацювання історичного матеріалу, зважаючи на ту ситуацію, у якій перебуває на той час країна. Послідовно розкриваючи вчинки І. Мазепи, фундатор націоналізму підводить читача до актуальності мазепинських ідей на початку ХХ століття, проводить паралелі з сучасним для читача часом. «Завдання автора брошури – вихвалити в пишних фразах і блискучих парадоксах ці національні і психологічні прикмети, зреалізовані в своєму життю великим гетьманом України», зазначає О. Гермайзе [111, с. 51].

Виконує своє завдання Д. Донцов двома шляхами: по-перше, він всебічно розкриває образ І. Мазепи, по-друге, через політичні короткі екскурси в історію України і громадянства початку ХХ століття показує «безодню помилок наших; ганебність практики нашої політики, її звуженість, сервілізм і – величність та бездоганність Мазепи, як політика, і ідеї мазепинства» [111, с. 52]. Звертається на підтвердження своєї думки Д. Донцов і до зарубіжних класиків, зокрема В. Гюго, Д. Байрона, Е. Вогюе та інших письменників. Але, як стверджує автор розлогої рецензії, розміщеної в «Книгарі», О. Гермайзе, «характер Мазепи не розв'язаний, навіть не зроблено спроби фактично освітлити його, але пишний феєрверк фраз, несподівані парадокси і підвищений тон писання має підняти настрій читача і поставити перед ним проблему особи Мазепи» [111, с. 53].

На думку М. Сосновського, метода, якою послуговувався Д. Донцов, і його темперамент «не могли не викликати двоїстої реакції: пристрасного

захоплення й такого ж пристрасного обурення. Врешті, цього хотів і сам автор, який свідомо, як сам часто заявляв, прагнув поділити українське суспільство, виділити з нього здоровий творчий елемент, відмежовуючи його від «некристалізованої», «драглистої маси», якою, в оцінці Донцова, був український політично не вироблений ще народ, і на цьому здоровому елементі сперти боротьбу за відновлення й закріплення української держави» [266, с. 129].

Також недоліками твору О. Гермайзе вважає пишність, нервовість викладу, голослівність, недосказаність і певну парадоксальність висновків. Незважаючи на відсутність аналізу політичної діяльності гетьмана І. Мазепи, її оцінки, видання усе одно знайшло свого читача, оскільки твір написаний у «підкреслено барвистих кольорах національно-політичного темпераменту» Д. Донцова, що особливо зацікавило людей, мало обізнаних у політичній історії України. Крім того, видання звернене до політичних діячів того часу, для яких має стати прикладом «бездоганна національно-політична лінія» І. Мазепи [111, с. 54–55].

Незважаючи на певні недоліки твору, вибір видавництва свідчить про професіоналізм і прискіпливість редакції при доборі текстів для друку. Приміром, чернігівське видавництво «Захід» також вирішило випустити у світ твір про І. Мазепу. Але ця брошура, на протигагу черкаській книзі, отримала нищівну рецензію від М. Могилянського, в якій дослідник заявляє, що обов'язком рецензента є «попередити читача, що, хоч гроші тепер і дешеві, але не варто витратити 2 крб. 50 коп. на беззмістову «розвідку» д. Характерника, яка, до речі сказати, і видана нечепурно й неохайно» [207, с. 1133].

Поряд із життям і діяльністю визначних особистостей української та світової історії у книгах, що побачили світ у видавництві «Сіяч», показується доля і звичайної людини, оскільки лише тоді «в свідомості культурної людини... виросте почуття про давність цієї землі, її традиції, побут, віками зібраний національний тип» [215, с. 132].

Для утвердження національної самосвідомості, визначення місця українського народу серед інших націй надзвичайно важливо донести до читачів інформацію про боротьбу за самоствердження, національну свободу народів, близьких українській душі. Видавничий портфель українських видавництв сегменту історичної тематики складається не лише із творів, що репрезентують вітчизняну історію.

Надруковані видання містять загальний огляд всесвітньої історії (М. Грушевський «Всесвітня історія в короткім огляді», «Старовинна історія. Греко-Римський світ»), змальовують політичне становище в Європі часів Карла XII (Д. Донцов «Похід Карла XII на Україну»), історію східних народів (Леся Українка «Стародавня історія східних народів) тощо.

Період національного піднесення чеського народу в ХІХ столітті описано в творі головного ідеолога церковно-національного відродження В. Чехівського «Боротьба чехів за волю й правду в часи Івана Гуса», що побачив світ у черкаському видавництві «Сіяч». Досі ця цікава тема в українському книговидаванні висвітлювалась мало: маємо лише популярну брошуру В. Доманицького «Смерть за правду». Як свідчить автор рецензії П. Стебницький, «Сіяч» вчасно заповнив цю прогалину. Читачеві не складно буде провести паралелі між сучасним для нього відродженням національного духу українства і боротьбою чехів за визволення власної культури з-під панування німецької.

Також після прочитання твору зрозумілим стане і виразно соціальний характер поглядів деякої частини гуситів. «Ці блискучі сторінки чеської історії яскраво освітлюють ті завидні риси чеського духу, що проявились і в пізнішій боротьбі чехів за національне визволення, яку вони вели на протязі всього ХІХ століття, а закінчили в наші часи відродженням чеської державності» [274, с. 1184].

Видання складене на основі широкого спектру історичних творів на цю тематику і розраховане на інтелегентну аудиторію. В. Чехівський докладно розповідає про події гуситських війн, життя і смерть Івана Гуса, його роль у

піднесенні національної ідеї, закінчуючи оповідь стислим оглядом народної війни чехів проти політичної та духовної влади. Автор брошури описує невдалий для гуситів фінал боротьби, убачаючи причину цього не в ідейних незгодах між звичайними людьми, що брали участь у цьому рухові, а в зраді чеської верхівки. Недоліками твору П. Стебницький вважає подекуди занадто ліричний стиль викладу матеріалу, певний суб'єктивізм В. Чеховського, що виражається у вживанні висловів не припустимих для об'єктивної історичної праці. Незважаючи на деякі негативні елементи твору, що інколи шкодять історичній правді, книга В. Чеховського є «цікавим матеріалом історичної лектури» [274, с. 1185].

Серед тематичної палітри видань товариства широкого розповсюдження набула селянська тематика. З'являються твори, у яких змальовані жертви деморалізації суспільства, наболілі для багатьох селян проблеми: питання здоров'я, чиновницького бюрократизму, роботи поліції, процвітання забобонів, зради, злиднів, нестатків, страждань та інші. Ці теми розкриті у творчості переважної більшості авторів «Сіяча», таких як І. Нечуй-Левицький, А. Кащенко, Б. Грінченко, Г. Коваленко, Л. Пахаревський, М. Левицький.

Текстами красного письменства, дібраними для друку, видавництво задовольняє потреби передусім пересічного селянина, оскільки, на думку народників, література для інтелігенції й для звичайних верст населення повинна бути різною. Лише таким чином можливо впливати на свідомість читачів. Але з іншого боку, потрібно не опускаючись до рівня реципієнта, а привчати народ до творів світового письменства, до нових цікавих тем, на які людина, можливо, не зважає у повсякденному житті. Головною проблемою читача з народу Б. Грінченко вважає конкретне сприйняття: «Селянинові, що тільки інколи може взяти до рук книжку, не так уже легко подужати механізм читання, а без сього та без звички до абстрактного думання читання – важка робота нашому селянинові» [261, с. 204].

Видавництво охоче обирало для видання твори Б. Грінченка, у яких висвітлювались близькі народу теми. Це шахрайство сільської верхівки, становище самотньої жінки («Хата»), доля селянина-заробітчанина, доведених до відчаю голодом і нестатками селян, складне життя сільської дитини («Без хліба») тощо.

В оповіданнях збірки «Жарти життя» Г. Коваленка розкриті теми чиновницького бюрократизму («Море»), поліцейського здирництва й свавілля («Народні пісні», «Сумна річ»), безгрошів'я населення («Чужа хата»). Зображені негативні риси людської натури, такі як задрість, підлість, зрада, крадіжки («Вишнівська справа», «Золотий кухоль»). За твердженням автора статті, уміщеної на сторінках журналу «Плужанин», особливо вдався Г. Коваленку сільський побут в оповіданні «Хвилина щастя» [173], де письменник майстерно зобразив життя села, з його сварками, пиятикою, нещирістю, примітивними уявленнями.

В оповіданнях М. Левицького відтворені трагедії та сльози маленьких людей, їхній побут, а також два діаметрально протилежних світи: багатих, де процвітає жорстокість хабарництво, казнокрадство, і бідних, де панують злидні, нестатки, страждання, нещастя. Його герої важкою працею заробляють шматок хліба («Порожнім ходом»), переживають смерть своїх дітей («Забув»), вірять в отруєння лікарями людей («Санітар»), у дію проклять («Очі»).

Тема безправ'я, жалюгідного становища робітників, яким немає на що і на кого сподіватися, описані в оповіданні «Дим» зі збірки «Дрібні оповідання» А. Кащенко. У творі йдеться про інспектування залізниці, під час якого чиновники фотографують мальовничі краєвиди і насолоджуються делікатесами, замість того, щоб сумлінно виконувати свою роботу. Цим письменник показує народу, що не варто сподіватися на те, що начальство «все ж таки запобіжить лихові», чи звеліє полагодити підлогу, бо «пацюки прямо по дітях бігають»; чи дасть нову квартиру, тому що це ж сором і гріх дати одну кімнату на шістьох чоловік і збудувати одну піч на сім сімей, та й

вирішить ще безліч наболілих проблем. Описуючи «вправні» дії комісії, яка оштрафувала сторожа через павутину та наказала розігнати селянську скотину, бо пороблені з старих шпал повітки й хліви псували пейзаж, письменник показує народові, як господарюють сучасні чиновники, як вони дбають про покращення добробуту звичайної людини. Як той дим із труби поїзда інспекції, зникає надія на поліпшення долі робітників.

Наболілі проблеми «маленької людини» розкриваються у творах Л. Пахаревського, де розгортаються морально-психологічні «драми сірого життя».

Змальовуючи в перших своїх виданнях важке життя пересічного селянина чи міського робітника, видавництво немовби готує читача до наступної теми – революційного вільного духу й перемоги добра над злом. Ця тема розкрита на матеріалі визвольного руху 1905 року і домінує в творах А. Кащенко, Н. Романович-Ткаченко.

Зокрема, в оповіданні з часів визвольного руху А. Кащенко «За що?» події розгортаються в часи «жовтої свободи» (після 17 жовтня 1905 року), коли цар Микола II дарував народу деякі громадянські вольності. Усі «живі душі» не могли не піддатися тому настрою, що охопив суспільство. Ось і четверо студентів, п'ятеро школярів і конторник залізниці «за те, що були молоді, жваві і любили волю і вірили, що на світі мусить святкувати правда, а не кривда», були кинуті за ґрати в спільну камеру, розраховану лише на шістьох [172, с. 4]. Окрім однакових переконань, об'єднує цих людей бажання втекти з тюрми: одні з них хочуть усього-на-всього опинитися вдома, побачити батьків, погратися з меншими братами й сестрами; інші, розуміючи, що поліція їх у спокої не залишить, прагнули переправитися за кордон. Важкою розв'язкою оповідання, коли всі люди ходять «немов прибиті морозом мухи», коли вмирають і божеволіють молоді борці за кращі часи, а серце їхніх батьків не витримує такого горя, автор спонукає читачів замислитись над ситуацією в країні, над власним майбутнім.

Революційний бойовий дух, віра в перемогу добра над злом, ідея єднання всіх пригноблених народностей України й співчуття до переслідуваних, проблема вибору власного шляху самовизначення, безправ'я недержавних націй на території України – основні теми цього оповідання [184; 244].

«Літописцем-белетристом» революційного духу, яка знає з середини труднощі боротьби за краще майбутнє, є і Н. Романович-Ткаченко [143, с. 591]. Але це жіноче бачення світу, окреслення найбільш болючих проблем із точки зору жінки. Випуском збірки «Життя людське» цієї письменниці черкаське видавництво значно розширило тематичний діапазон своєї видавничої продукції, не відхиляючись від основного спрямування: друк текстів, які спонукають читачів замислитись над важкими життєвими реаліями й скеровують шукати шляхів для покращення цього життя.

За тематикою творів і за особливостями її розкриття творчість Н. Романович-Ткаченко значно відрізняється від раніше друкованої видавництвом літератури. Отже, маючи уже досить значну власну читацьку аудиторію, товариство продовжувало розширювати коло потенційних покупців, друкуючи художню літературу іншого напрямку, коли реалізм поєднувався з неореалізмом, натуралізмом та сентименталізмом [167, с. 226].

Популярності книги сприяли три досить неоднозначні рецензії, вміщені на сторінках «Літературно-наукового вісника» та «Книгаря». У найбільш розгорнутій, автором якої є критик і перекладач М. Могилянський, порівнюється творчість Н. Романович-Ткаченко з доробком старшої письменниці Дніпрової Чайки: звертається увага на схожість манери, «механізм творчого імпульсу у неї той самий: «в основу кожного оповідання» її теж, мабуть, «ліг дійсний факт» і були її оповідання тим «не можу мовчати», що примушувало «хапати перо... і записувати те, що життя викидало на очі»... Ніякого напутнього слова до збірника своїх оповідань Р.-Ткаченко не додала, але, здається нам, що своє «од автора» скінчила б вона не інакше, як словами Д.-Чайки: «ні на які лаври не сподіваюся, а – «еже

пісах, пісах...» [208, с. 171]. Критик звертає увагу на те, що творам Н. Романович–Ткаченко передається її нервовий темперамент і широта охоплення життя в них більша, ніж у Дніпрової Чайки. На глибокий гуманізм і любов до життя і людей вказує інший рецензент, зосереджуючись на тематичному різноманітті збірки [108].

Найголовніші теми, розкриті у книзі, – це поєднання громадського й особистого в житті, проблема розвіяних мрій батьків щодо шляхів власних дітей, важке становище дитини, міра зрілості натовпу, нерозділене кохання, місце жінки в суспільстві та ін. Майже в кожному оповіданні різні життєві трагедії розвиваються на тлі боротьби, прагнення до нового кращого життя.

Наступна тема, представлена у творчості авторів, праці яких брало для друку черкаське видавництво, – національна, а саме руйнівна колонізаторська політика царської Росії, яка нівелює й знищує культури народів, що входили до її складу, розвиток української культури, освіти.

Проблему «духовної анемії» [184] порушує в оповіданні «Пригода з кобзарем» зі збірки «Дрібні оповідання» А. Кашенко. У творі йдеться про урядникові заборону кобзареві грати на кобзі, «його душі, його вірній дружині» відповідно до заборони кобзарського мистецтва, яка призведе до майже повного його знищення. Письменник, зображуючи становище українських кобзарів, примушує читачів замислитися над становищем нашої культури, усього національного й унікального, що ми маємо, але можемо втратити, якщо рішуче не втрутимося.

А. Кашенко продовжує національну тему, але в ракурсі освіти й культури, в третьому оповіданні збірки «Щирі малороси» (або, як називає його сам письменник, нарисі). Побудований на діалогах Андрія Марковича, прізвище якого закінчувалося на «ко», та Петра Миколайовича – прізвище на «чук», твір, розкриває погляди двох частин українства на розвиток культури й освіти, проблему національного відродження, стосунків простого народу й інтелігенції. Також вказується на становище української мови в суспільстві, яка «в ті часи по городах не вживалася», якою не потрібно забивати дітям

голови й ламати язики, оскільки мужики зрозуміють і так. Цим оповіданням автор допомагає розібратися в удаваному патріотизмі й націоналізмі деякої частини інтелігенції, яка лише зовні прикрашає себе атрибутами українства (на стінах українські рушники, портрет Шевченка), а в душі байдуже, інколи навіть вороже ставиться до становлення й розвитку нації, є національно несвідомою. «Нащо нам розвиток українського люду, коли ми любенько їмо вареники з сметаною і без того розвитку!» – саркастично вигукує один із головних героїв оповідання, упевнившись у лицемірстві удаваного українця: вам байдуже до голодних письменників, артистів, наших славних композиторів [171, с. 31–45].

Схожі діалоги відбуваються і між головними героями наступного оповідання збірки «Мрії й дійсність» приятелями з малих літ Данилом Івановичем та Гнатом Федоровичем. Перший із них, онук запорізького козака, батько якого не любив згадувати про своє минуле, «гордуючи своїм дворянством, яке здобув собі військовою службою на Кавказі», пам'ятає своє життя з того моменту, коли «біля оселі його батька ламали хати визволених з неволі кріпаків і переносили ті хати до річки, на те місто, де намежували кріпакам по одній десятині на душу землі». За цими двома деталями криється денаціоналізація цілого покоління, яке забуло про славне минуле своїх батьків і дідів, натомість не лише не розвиває українські вольності, але й байдуже спостерігає за їхньою руйнацією. Як стверджує дослідниця творчості А. Кащенко Г. Корицька, у цьому оповіданні автор «синтезує комплекс проблем, характерних для початку ХХ століття: вибору, взаємин народу та інтелігенції, родовідної пам'яті. Поєднанням особистого і соціального, загальнолюдського і конкретно-історичного, психологічного і естетичного – такими гранями відкривається нам оповідання» [183, с. 184].

Тема української культури, освіти, історії висвітлюється не лише в літературно-художніх творах. Усебічно її розкриває видавництво і за допомогою публіцистичних текстів М. Сумцова та Д. Донцова. У нарисах першого автора пропагується українська народна поезія, її загальне та

художнє значення, розкривається взаємодія між вітчизняними літераторами й вченими, змальовується стан розвитку українських співців-бандуристів і байкарів.

Російський вплив на українську культуру зокрема та європейську в цілому показує у звіті, складеному для київського українського клубу і надрукованому «Сіячем», «Культура примітивізму (Головні підстави російської культури)» Д. Донцов. Блискучий політик європейського масштабу подає вітчизняному читачеві події останніх років під таким кутом зору, щоб підвести його до висновку, що російська культура, «основана на патріархальних традиціях і запереченні індивідуалізму, культура – є культура примітивна, розкладова; для українців, що мають право вважати себе за частину культурної Європи, російська культура є убійча, вона знищить нас і ті елементи європеїзму, які ми ще зберегли» [275, с. 1039]. Д. Донцов закликає українців повернутися до наших традицій, які пов'язані із західними впливами.

Послідовна робота членів черкаського видавництва над популяризацією оригінальної творчості класиків української літератури та тогочасних сучасних письменників, ознайомлення читачів із найкращими зразками європейських та східних культур говорить про серйозність намірів «Сіяча» як суб'єкта видавничої справи, котрий розвиває український книговидавничий ринок, сприяє підвищенню національної та політичної свідомості нашого громадянства, примножуючи при цьому власний добробут.

3.2. Типологічний аспект видань

Становлення теоретичних розробок різновидів видавничої продукції відбувалося наприкінці XIX – на початку XX століть у зв'язку з бурхливим

розвитком національного книговидання. Коли книговидавничий ринок уже наповнився агітаційними брошурами, читачі очікують «поважнішої» літератури, белетристики, наукових видань, науково-популярних, публіцистичних тощо [141, с. 53]. Зважаючи на значне нагромадження видавничої продукції, виникла потреба в її систематизації, поділі за окремими ознаками, різними видавничими характеристиками на певні групи, види. Теоретичні підходи до створення класифікації на початку ХХ століття відзначалися деякими неузгодженостями, невизначеностями щодо певних видів, злиттям типоформувальних ознак.

У критичних і бібліографічних оглядах, уміщених на сторінках часопису «Книгарь», усю видавничу продукцію поділяли на такі групи: публіцистика, економіка, історія, географія, біографія, інформаційні видання, календарі, мистецтво, музика, театр і п'єси, популярно-наукові видання, красне письменство, педагогіка і школа, видання для дітей, словники, поезії, історія літератури, релігія та церква, медицина, агітаційні видання. Як бачимо, в основу поділу покладений характер інформації, тематика видання й читацька аудиторія.

Поєднання цих ознак в одному поділі привносить у класифікацію певні неузгодженості. Так, види «поезії», «театр і п'єси» є складовим елементом красного письменства, а частина видань для дітей можуть входити до науково-популярних тощо. Тому ми вирішили для характеристики видавничої продукції, що побачила світ у видавництві «Сіяч», користуватися сучасним типологічним поділом відповідно до Державного стандарту України 3017–95. «Видання. Основні види. Терміни та визначення» [106].

Послугуючись сучасною термінологією поділу видавничої продукції за цільовим призначенням, виокремлюємо такі основні різновиди видань, що були надруковані черкаським видавництвом:

- 1) літературно-художні;
- 2) навчальні;
- 3) науково-популярні;

4) довідкові.

Найчисельнішу групу становлять літературно-художні твори українських письменників-класиків і тогочасних вітчизняних авторів. Із зарубіжних класиків видавництву вдалося надрукувати лише твори польської письменниці Е. Ожешкової. Хоча було заплановано видати тексти Г. Гаєрмансана, Р. Джованьолі, Т. Єжи, А. Сінклера, М. Тургенєва. Цей вид видавничої продукції становить 62 відсотки від загальної кількості книг, надрукованих «Сіячем».

На основі отриманих знань надзвичайно важливо самоудосконалюватися, пізнавати навколишню дійсність як самостійно, так і за допомогою науково-популярної літератури. Черкаське видавництво послідовно вибудовувало всі ланки у ланцюгу становлення свідомого освіченого українського громадянина, пропагуючи наукові знання. Наступним кроком після забезпечення країни художньою літературою є створення науково-популярних видань різної тематики, що визначається потребами й задачами суспільства, читацьким попитом.

Створені «Сіячем» науково-популярні видання розкривають народний рух в Україні у XVI – XVII століттях за часів Речі Посполитої (Б. Грінченко «Братства і просвітна справа на Вкраїні за польського панування до Б. Хмельницького»), дають оцінку особливостям російської культури (Д. Донцов «Культура примітивізму (Головні підстави російської культури)»), життю й діяльності І. Мазепи (Д. Донцов «Мазепа й мазепинство»), містять цікаву інформацію стосовно Всесвіту, його будови й закономірностей (популярна астрономія С. Черкасенка «Про небо»), розкривають перед читачем особливості різних релігій (Г. Коваленко «Велика віра Азії», «Арабська земля і Магометова віра»), знайомлять із сучасним та минулим українського пісенного та віршованого мистецтва (М. Сумцов «Українські співці й байкарі», «Слобідсько-українські історичні пісні», «Вага і краса української народної поезії») тощо. Науково-популярні видання серед загального масиву «Сіячевої» видавничої продукції становлять 27 відсотків.

Тогочасні науково-популярні видання адресовані читачеві, котрий не має систематичної освіти, тому автори при викладі матеріалу намагалися його спростити, подаючи якомога більше елементарної, базової інформації. Це вповні стосується популярної астрономії С. Черкасенка «Про небо». «Живим барвистим пером» на основі книги Фламаріона автор розповідає про різні планети, сузір'я, комету Галею та інші космічні тіла.

Дослідник науково-популярних видань М. Лозняк, підсумовуючи значення цього виду літератури, відзначає, що «науково-популярна книга засобом впливу, передовсім, рідної мови, зробила неоціненний внесок у виховання національної свідомості та політичного мислення українського народу» [195, с. 311].

Навчальна література, яку за тогочасним попитом М. Тимошик ставить на перше місце [291, с. 308], також займає значне місце серед видавничої продукції «Сіяча». Словники української мови, термінологічні словники, підручники для української школи найбільше випускалися видавництвами в 1917 році [291, с. 332]. До цього періоду українська освіта поза школою переслідувалася, навчальна література друкувалася в обмеженій кількості, конфісковувалася.

Українські уряди надавали великого значення друку навчальної літератури, оскільки, як відомо, саме зі шкільної лави формується національно свідомою особистість, роль якої у період відродження країни неперісична. Саме навчальні видання формують інформаційну культуру особистості, етичні та естетичні норми індивіда. За сприяння Генерального секретарства освітніх справ, Українського товариства шкільної освіти, видавничої комісії Міністерства освіти ведеться велика робота по забезпеченню школи літературою. У квітні та серпні 1917 року відбулися два учительські з'їзди, що сприяли покращенню ситуації з навчальною літературою. Але, не зважаючи на велике зацікавлення суспільства в цьому виді видавничої продукції, існувало багато проблем, що перешкоджали швидкому наповненню книговидавничого ринку. Передусім, як зазначається

на сторінках «Книгаря», «у цій важливій та несподіваній справі й до цього часу немає потрібної з'організованости сил, та зорганізованности капіталу». Також не вистачає паперу, який доставляють переважно залізницею із Фінляндії. З цієї проблеми виникає наступна: перебої у роботі залізниці, страйки і непорозуміння між робітниками і підприємцями [105, с. 57].

У тогочасній пресі знаходимо значну кількість публікацій стосовно видання шкільних підручників. Повідомляється про наповнення книгарень такими виданнями, подаються списки надрукованих навчальних видань, поради бібліотечним працівникам щодо асортименту шкільних бібліотек, постійно друкуються критичні матеріали на уже надруковані підручники та посібники [254, с. 328–329]. Незважаючи на усі негаразди, поряд із такими видавництвами як «Час», «Українська школа», «Вернигора», «Шкільна освіта» тощо активно долучився до поповнення репертуару навчальної літератури і «Сіяч». 9 відсотків видань від загальної кількості надрукованої «Сіячем» видавничої продукції становлять саме навчальні.

Першим підручником, який був надрукований видавництвом, є «Оповідання з української історії для початкових шкіл» Г. Коваленка. Це видання було спеціально перероблене, адаптоване для використання в «нижчій початковій школі», оскільки першочергово створювалось як підручник для «вищих типів школи», про що зазначає сам автор Г. Коваленко у передмові до книги [181].

Кожному етапу навчання притаманні своя система вимог, мета й завдання, форми й методи. Головна ознака виокремлюваних етапів – рівень першочергових знань і можливості їхнього удосконалення, що формує загальні підходи до конструювання навчальних видань. Через це довелося Г. Коваленку «значно зменшити число фактів, скоротити і упростити виклад та ввести, як ілюстраційний матеріал, поетичні уривки, що характеризують ту або іншу епоху» [273, с. 1132]. Це призвело до деякої схематичності у викладі матеріалу, поспішності й конспективності при розкритті деякого матеріалу. Хоча ця сухість дещо компенсується поетичними ілюстраціями в

кінці кожної глави. «Уривки з народних дум, пісень і творів наших поетів в значній мірі оживляють книжку і компенсують її загальну сухість художніми характеристиками і живим духом епохи», – стверджує автор зовнішньої рецензії П. Стебницький [273, с. 1133].

Окрім зазначеного підручника, видавництво підготувало чотири навчальних видання: три підручники П. Петрушевського й одну читанку М. Грінченко. Усі вони призначені для початкової школи, оскільки саме в ній формується особистість, найбільший вплив мають виховні моменти.

Особливістю навчальних видань є те, що, крім нової інформації, вони повинні передбачати педагогічний вплив на учнів. Саме на цю особливість звертає увагу критик О. Ходзицький, аналізуючи другу читанку «Наша рідна мова» М. Грінченко. Відмітивши досвідченість автора читанки, її значний перекладацький досвід, критик зазначає: «Хоч авторка й намагається дати у своїй книзі місце т. зв. виховуючому матерілові, але ж її немов би якась тяжина повертає до минулого пережитого вже, і книга обертається в добре всім відому «елементарну енциклопедію початкову» природознавства, географії та інш... І складено її далеко не мистецьки. Це – неблизкуче наслідування «Родному Слову» – Ушинського!..» [310, с. 1284].

На думку критика, якість матеріалу в аналізованій вище читанці як основна вимога при створенні навчального видання бажає бути кращою, хоча «звичайно, прийдеться й цю читанку використати у нашій школі... Але вона не уявляє собою кроку наперед у техніці складання читанок...» [310, с. 1286].

Особливий відбір фактів, певна мова й стиль, лаконізм притаманні наступному виду видань за цільовим призначенням, що були надруковані у видавництві «Сіяч», – довідковим. Ця група становить лише 2 відсотки від загальної кількості книжок черкаського товариства й представлена довідником М. Левицького «Як писати службові папери».

Українська мова почала впевнено розширювати сфери свого застосування, активно збільшувати словниковий запас, виходити з побутового рівня на загальнодержавний. Якщо до 1917 року національне

самовизначення українства оцінювалося як «україноманська пошесть», «мікроб українства», «україноманська епідемія», то з політичними змінами у країні почалося активне відродження культури, літератури, мови [206, с. 67]. Тому на часі були довідкові видання, що розкривали б особливості вживання мови в діловій сфері.

Українські видавництва відгукнулися на цю потребу, надрукувавши праці Є. Тимченка, І. Свенціцького, В. Науменка, М. Грушевського та ін. «Сіяч» відреагував на читацький попит виданням посібника з ділової української мови учителя старших класів М. Левицького «Як писати службові папери».

Матеріал для довідкового видання відбирався, оброблявся і систематизувався відповідно до цільового призначення, яке передусім пов'язане із завданням дати відповідь на читацький запит. Зазначене видання розраховане на чиновників різних рангів волосних та повітових народних управ. Тому, враховуючи саме їхні потреби, довідник містить 15 зразків різноманітних ділових паперів, як-от: відношення, посвідчення тощо.

Основним завданням довідкового видання є орієнтація на читацький попит і максимальне його задоволення. А отже, при підготовці такого різновиду видавничої продукції потрібно чітко усвідомлювати характер читацьких запитів і принципи відбору матеріалу при його подачі. Рецензуючи працю М. Левицького «Як писати службові папери», Є. Шманкевич зазначає, що зразки оформлення деяких документів, зокрема про «забрудження всякою поганью ставів, через що біля них страшенний сморід», подавати уже не потрібно. У цілому критик констатує, що для тогочасної ситуації книжка «може бути й корисною», хоча і вимагає більш докладної фахової роботи [325, с. 337]

Більш схвально відгукується на це видання інший рецензент на сторінках «Літературно-наукового вісника», стверджуючи, що «книжечка м. Левицького дасть цінні вказівки тим, хто починає працювати в канцелярії і хоче писати не тільки зрозуміло, але – по можливості й гарно» [112, с. 111].

Видання, випущені «Сіячем», за обсягом поділяються на дві майже однакові групи: книг – 46 відсотків, брошур – 54 відсотки.

Видавнича продукція товариства яскраво відображає потреби суспільства в тому чи іншому різновидові літератури. Оскільки черкаське видавництво працювало в основному на задоволення читацьких потреб невеликих містечок і сіл, то переважно друкувало літературно-художню й науково-популярну літературу. Частка навчальної та довідкової літератури збільшилася в період, коли «Сіяч» відкрив свою філію в Києві, а отже, розширив як коло авторів, так і число покупців видавничої продукції.

3.3. Авторський актив

Кожна книга, що побачила світ у черкаському видавництві «Сіяч», відповідала меті товариства, задекларованій із перших днів його діяльності: навіть у дрібницях відповідати сучасним потребам української людності.

Випускаючи видавничу продукцію у важкий період, якому передував страшний голод на книжку, коли, як зазначає С. Русова «література, наука, публіцистика на Україні цілком були паралізовані в своєму розвитку» [255, с. 1], видавництво розробило чітку стратегію вибору творів для друку, намагаючись максимально задовольнити читацькі потреби.

Серед першочергових завдань, які постали перед «Сіячем», насичення українського ринку творами класиків української літератури, книги котрих не старіють і не втрачають своєї вартості. Товариство звертається до творчості П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, Л. Боровиковського, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Панаса Мирного, Б. Грінченка, І. Манжури, Л. Боровиковського.

Цим перевіреним шляхом перед «Сіячем» уже йшло не одне видавництво. Наприклад, пріоритетною метою «Українсько-руської видавничої спілки» також був друк творів поважної когорти українських

класиків, представників як старих, так і нових поглядів на розвиток вітчизняної літератури.

«Сіяч» почав свою діяльність друком праць «піонерів української літератури», письменників, які посідають «почесне місце у українському пантеоні», дотримуються класичних традицій у літературі і є значними фігурами в українському письменстві 20–30 років XIX століття. Серед початкових видань товариства твори П. Гулака-Артемівського, котрий «перший по Котляревському зажив великої слави»; першого вітчизняного байкаря Є. Гребінки, «справжнього батька романтизму в нашому письменстві» Л. Боровиковського.

Такий вибір видавництва на той час був надзвичайно вдалий, оскільки, як висловився в рецензії на книгу байок Л. Боровиковського В. Страшкевич, твори «дотепні взагалі, написані гарною, щирою народною мовою, не раз сильні і вдатні, вони і в наші часи знайдуть собі прихильного читача» [281, с. 1048]. Окрім того, вибір видавництва виправданий і з іншого боку: у період становлення українського громадянства, бурхливого розвитку української мови, усвідомлення нацією своєї вартості й унікальності, особливо цінна творчість авторів, які показують, що «мнѣніе ложно, якобы языкъ малоросійській способенъ только для выраженія смѣшного и низкаго» [281, с. 1048].

Вибір видавництва оцінили й читачі, розкупивши перші книги класиків за короткий термін. Це дало змогу «Сіячеві» здійснити друк другого накладу приказок Є. Гребінки й творів П. Гулака-Артемівського.

Майже паралельно з виданням творів згаданих вище класиків вітчизняної літератури товариство здійснює друк праць Б. Грінченка, за твердженням С. Єфремова, найхарактернішої й найвизначнішої постаті серед літературного покоління 80-років, першого професіонального письменника в Україні, під впливом якого «закльовується зерно української свідомості» [143, с. 502, 507]. За увесь період свого існування «Сіяч» надрукував сім книг цього автора: «Братства і просвітна справа на Вкраїні за польського

панування до Б. Хмельницького», «Іван Виговський, його життя й діла», «Павло-хлібороб», «Хата», «Без хліба», «Про пустині», «Про книги». Це твори художньої літератури, науково-популярної, а також інформаційні видання на історичну тематику. Але їх усіх об'єднує глибоке закорінення в українську ментальність, тісний зв'язок між авторським баченням і читачевим досвідом.

Окрім цих видань, протягом 1917–1918 років київські, полтавські, катеринославські, львівські видавництва випустили у світ ще 32 назви творів красного письменства Б. Грінченка. Найбільшими накладом надруковані поема «Хома Макогін, убогий наймит» (40 тисяч примірників) та оповідання «Сам собі пан» (30 тисяч). Удруге додруковували наклад видання «Нова сім'я. Було, є, буде» (20 тисяч, а потім ще 16 тисяч примірників). Повістей «Під тихими вербами», «Сонячний промінь», «Серед темної ночі» випустили по десять тисяч примірників, а комедії «Нахмарило» – вісім тисяч [235, с. 247–248; 236, с. 1311].

Черкаське видавництво почало друкувати також і повість Б. Грінченка «Під широким світом», про що повідомлялося під рубрикою «Видавнича хроніка» у журналі «Книгарь» [100, с. 925], але, на жаль, через скрутне становище в державі в цілому і певні фінансові труднощі товариства книжка так і не побачила світу.

Б. Грінченко вважав, що писати твори потрібно, зважаючи на особливості саме української аудиторії, з її яскраво вираженими національними уподобаннями. Варто досліджувати читацькі смаки, використовувати те, що добре сприймається народом, і аналізувати несприйнятні елементи, спиратися на читацький досвід і очікування. Своїми творами письменник прагне залучити до української літератури, яка, особливо на той час, мала виконувати державотворчу функцію, якомога більше населення. Саме в ненадрукованому виданні «Під широким світом» «уперше в історії українського літературознавства здійснено соціально-психологічне дослідження різних типів читачів з народу» [322].

Черкаське видавництво планувало надрукувати й твори близького до Б. Грінченка в прагненні йти до світових ідеалів через національні, надаючи перевагу громадським обов'язкам над «особистими, індивідуальними почуваннями», В. Самійленка. Але творчість цього письменника через об'єктивні причини «Сіячем» не висвітлювалася.

Абсолютна більшість письменників класичних літературних традицій, до творчості яких звертається у своїй роботі «Сіяч», активно популяризуються й іншими українськими видавництвами. Черкаське товариство не ризикує і не експериментує при роботі із класиками. Єдиний раз, коли редакція вирішила відійти від перевіреного шляху, – друк поезій майже не відомого українському читачеві «талановитого з натури та з безталанним життям» І. Манжури, «одного з найбільш призабутих, а разом з тим найбільш інтересних постатів в історії української поезії» [143, с. 495; 153, с. 860]. Власний вибір видавництво пояснює в додатку до життя й творчості цього поета: «Це один із тих народніх поетів, які «не для слави людської» склали свої пісні, а виспівували горе народнє й на собі відчували все лихо пригноблених та покривджених» [327, с. III].

Про те, що «Сіяч» не помилявся, надрукувавши поезії цього автора, свідчить схвальна розлога рецензія М. Зерова, де відмічається співучість і мелодійність віршів, написаних «чудесною і колоритною мовою» із використанням зменшених форм іменників, повних форм прикметників, яскравих та виразних епітетів народної пісні [153].

«Сіяч», як й інші поважні видавництва, прагнув дати читачам комплексне уявлення про творчість того чи іншого письменника, друкуючи переважну більшість авторського доробку. Але критики відзначають деяку невиправданість у доборі певних творів для друку чи суперечливий склад збірників, підготовлених черкаським товариством.

Так, П. Богацький звертає увагу на те, що «Сіяч» почав знайомити читачів із творчістю Б. Грінченка слабким, на його думку, оповіданням (або, як називає сам автор, легендою) «Павло хлібороб» (№ 4 видання четверте):

«оповідання це не пишається змістом, не чіпає психології персонажу, а звичайною мовою переказує сюжет, запозичений чи не з Четві-Мінеї, наче стилізований життєпис якогось святого, чи преподобного. І вражіння воно не робить на сучасного читача ні як художній твір, ні як поезія. Бо для першого немає в нім елементу творіння, а для останнього – гостроти і інтересу сучасності. (...) Я запитаю: кому і що дасть такий матеріал? І сміло відповім – нікому... і нічого» [87, с. 326].

Розгромна рецензія редактора часопису «Українська Хата» П. Богацького не сприяла розповсюдженню брошури, але наступні надруковані оповідання ситуацію виправили. Твори малих жанрових епічних форм «Хата» (№ 6 видання шосте) і «Без хліба» (№ 8 видання четверте) отримали на сторінках «Книгаря» схвальну рецензію В. Дурдуківського, у якій критик наголошує на користі таких творів і сподівається на якнайширше розповсюдження гарних, теплих, з великою любов'ю до людини написаних оповідань [138, с. 327].

Другий закид щодо роботи над текстами для збірника передовсім стосується книги П. Гулака-Артемівського. На невиправданості вилучення деяких творів із збірника цього письменника наголошує автор рецензії Олександр Олесь. Літературознавець дивується, чому не надруковані тексти «Дурень і Розумний», «Цікавий і Мовчун», «Лікар і Здоров'я», «XXXIV Ода Горация» та ін. [229]. Хоча в цілому критика схвально ставилася до прагнення черкаського видавництва популяризувати передовсім творчість письменників класичної традиції.

Правильний вибір видавництва щодо друку творів класиків вітчизняної літератури постійно підтверджується як читачами, так і критиками. Не викликає сумнівів у рецензентів корисність співпраці «Сіяча» з І. Франком, яка вилилася у видання чотирьох його книг: збірки поезій «Semper tiro!», поем, повісті «Великий шум» і поеми «Похорон». Видавничий вибір критики схвалюють, а ось його втілення, на їхню думку, має бути кращим. Видавництву варто було б розмістити в книгах певні пояснювальні елементи

вступної та заключної частин, на чому наголошує П. Гай, рецензію якого розмістив на своїх сторінках «Книгарь». Рецензент гнівно зауважує, що творчість поета і вченого, до якого ставляться з побожністю, заслуговує на більшу повагу, а не на звичайнісіньке похапцем копіювання попередніх видань, а потім розвезення по книгарнях – «нехай, мовляв, торгують!». Окрім того, П. Гай закинув «Сіячеві» перевагу в його діяльності комерційного інтересу над ідейним [110]. Того ж 1917 року збірку «Semper tiro!» випустило у світ і київське товариство «Криниця». Його видання, на думку М. Зерова, є, безперечно, кращим [157, с. 217].

Редакція не збиралася зупинитися на досягнутому й планувала продовжити співпрацю з І. Франком, надрукувавши ще кілька його творів, таких як «Перехресні стежки», «Учитель», «Батьківщина і інші оповідання», «Зів'яле листя», «Украдене щастя», «Воа Constrictor», а також переклади творів А. Данте. На жаль, через скрутні обставини, в які потрапило видавництво, його плани не було реалізовано.

Вдалося здійснити задумане, тобто представити переважну більшість авторського доробку лише у збірнику творів П. Гулака-Артемівського, де, як зазначає рецензент Олександр Олесь, «зібрано майже всю літературну спадщину, яку зміг, в обставинах свого часу, залишити нам автор» [2229, с. 149]. Хоча також було заплановано надрукувати багатотомне видання Панаса Мирного, куди б увійшла більшість його творів, праці Б. Грінченка, О. Левицького (див. Дод. П).

Провінційному черкаському видавництву іноді було важко конкурувати з потужними столичними товариствами. Зокрема, це стосувалося питання про те, хто першим друкуватиме невідомі чи нові твори відомих письменників. «Сіяч» або передруковував значно раніше видані твори, або чекав їхньої появи в тогочасних літературних часописах, як-от «Літературно-науковий вісник», і лише потім отримував авторський дозвіл на випуск у світ того чи того твору самостійною книгою. Другий варіант розвитку ситуації проілюстровано в описаному вище листуванні Панаса

Мирного з редакцією видавництва та секретарем «Літературно-наукового вісника» Н. Романович-Ткаченко.

Літературне покоління письменників 90-х років XIX століття, у творчості яких побутове відходить на задній план, а головним є переживання літературного героя, його психологічні проблеми, представлене М. Левицьким, Г. Коваленком та А. Кащенком, для якого 1917–1919 роки найбільш плідні як письменника, оскільки саме у цей період він найбільше писав і друкувався. Протягом 1917 року черкаське видавництво надрукувало два видання цього автора з 17, що вийшли у світ цього року в катеринославських, київському та американському (Jersey City, N. J.) видавництвах.

«Сіяч» налагоджував контакти і з Л. Яновською, але жодне видання цієї авторки так і не було надруковане черкаським товариством.

Головним своїм завданням ці «активні в українській справі» письменники, які «користувалися стійким авторитетом у своїх читачів» [183, с. 178], уважали «будити національну свідомість українського народу» і працювати задля утвердження соціальної справедливості [149, с. 6]. Із попередніми літературними діячами, що друкувалися в черкаському видавництві, їх об'єднує самовіддане служіння Україні.

Приміром, Г. Коваленко своєю працею популяризував українську мову, історію, культуру, через власні дослідження наближав до простого народу творчість наших відомих діячів І. Котляревського, П. Грабовського, Г. Сковороди, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Панаса Мирного, Є. Гребінки, М. Кропивницького та ін. Його літературознавчі праці, як і доробок багатьох усіх авторів, надрукований «Сіячем», мали «виразне національне спрямування, хоча це в умовах поліційного шовіністично-імперського режиму дуже утруднювало публікацію їх вислідів і постійно наражало Г. Коваленка на неприємності» [328, с. 260]. Окрім того, як і Б. Грінченко, що організував власне видавництво в Чернігові, як і А. Кащенко, котрий створив «Українське видавництво» в Катеринославі,

Г. Коваленко також популяризував українське друковане слово, видаючи з М. Дмитрієвим та Панасом Мирним тижневик «Рідний край», а потім медично-природничий журнал «Життя і знання» (пізніше «Вісник життя і знання»).

У результаті співробітництва Г. Коваленка з черкаським видавництвом «Сіяч» побачило світ п'ять видань: публіцистичний твір «Людина і громада. Думки про добро і правду», збірка оповідань «Жарти життя», підручник «Оповідання з української історії», науково-популярні брошури «Арабська земля і Магометова віра» і «Велика віра Азії. Оповідання про Будду». Також під редакцією Г. Коваленка 1918 року вийшли байки Л. Боровиковського.

Розпочавши діяльність друкуванням творів класиків, видавництво згодом вирішило збалансувати свій видавничий портфель працями новіших авторів, своїх сучасників, у творчості переважної більшості яких виразно прослідковувався ранній модернізм. Задля цього були налагоджені контакти із Н. Романович-Ткаченко, Л. Пахаревським, С. Черкасенком, О. Діхтярем, В. Чехівським, М. Філянським, М. Вороним. Серед зазначених авторів є представники різних літературних течій, вони дотримуються різних поглядів на розвиток літературного процесу, але об'єднуючим чинником для усіх «Сіячевих» авторів є палке прагнення відстоювати українську державність, сприяти власною творчістю становленню української нації.

Письменники, творчість яких припадає на роки діяльності черкаського видавництва, знайомили своїх читачів із власними творами у більшості випадків за посередництвом періодики, унаслідок чого було вкрай важко скласти цілісне уявлення про постать того чи іншого автора. «Сіяч» бере на себе завдання позбирати твори, розкидані по різних періодичних друкованих виданнях і видати їх окремими збірниками. Це повною мірою стосується творчості близького до черкаської редакції автора, який тісно співпрацював із видавництвом протягом усього періоду його існування, – секретаря й завідуючої конторою «Літературно-наукового вісника» Н. Романович-Ткаченко. Її збірка «Життя людське», випущена «Сіячем», складається із 28

творів, уперше надрукованих у різні роки на сторінках журналів «Літературно-науковий вісник», «Нова громада», «Українська хата», «Неділя», «Дзвін», газети «Рада», виданні «Терновий вінок. Літературно-артистичний альманах. Під. ред. Олекси Коваленка». До книги увійшли практично всі оповідання, написані Н. Романович-Ткаченко на той час.

Деяких письменників видавництво представляє читачеві у неприбутковому для них амплуа, ширше розкриваючи їхні творчі грані. Наприклад, знаний драматург, поет і повістяр С. Черкасенко, який управно володів «живим, барвистим пером» письменника, завдяки черкаському товариству стає відомий як «перекажчик популярної астрономії», автор науково-популярного видання «Про небо» [238, с. 1208].

Окрему групу «Сіячевих» авторів становлять учені-історики, педагоги, громадські діячі М. Сумцов, Д. Яворницький (Еворницький), О. Левицький, Марія Загірня, П. Петрушевський, працею яких, за твердженням С. Єфремова, «держиться тепер наша література нинішнього дня, освітлюючи всякі справи нашого громадського та літературного життя з погляду національних потреб та інтересів» [143, с. 594]. Їхні книжки – окремий масив видавничої продукції черкаського видавництва, покликаний розв’язати питання російсько-українських відносин, як брошури Д. Донцова «Культура примітивізму» і «Мазепа і мазепинство», чи змалювати історію і сучасний стан української народної творчості, як книги М. Сумцова «Українські співці й байкарі», «Вага і краса української народної поезії» та «Слобідсько-українські історичні пісні» тощо.

3.4. Змістова структура видань

Відповідно до схеми, запропонованої М. Тимошиком, змістова структура видань складається із службової (видавничої), вступної, основної та заключної складових. Кількість сторінок, які належать до першої

складової, залежить від характеру видання та його концепції. Тут розміщені уніфіковані відомості, що ідентифікують видання як усередині країни, так і за кордоном. Передусім, це вихідні відомості, титульні елементи, зміст, колонтитули й колонлінійки.

Вступна, додаткова до основного тексту частина, створена автором чи видавництвом, покликана допомогти читачеві повніше й глибше сприйняти видання. Вона доцільна в раритетних, ювілейних, неповторних книгах, перевиданнях. Особливо ретельної підготовки потребує основна частина, що є головним елементом змісту тексту. Доповнює, тлумачить, узагальнює основну частину заключна. Вона складається із післямови, приміток, коментарів, додатків, покажчиків, глосарію, списку використаної літератури, словників термінів і умовних позначень [293, с. 131–147].

Протягом чотирьох років існування (1917–1920) черкаським видавництвом «Сіяч» були випущені у світ понад 60 видань різних за жанром, тематичним діапазоном, цільовим читацьким призначенням, але однакових за мовою текстів – українською.

Видавнича продукція «Сіяча» має певну особливість: від самого початку видавництво почало нумерувати свої книги, але згодом стрункність нумерації втрачається. Останній номер, проставлений товариством на своїй видавничій продукції – 45. Далі з якоїсь причини видання не нумерувалися. Відповідно до інформації, поданої у «Каталозі книг видавничого товариства «Сіяч» (див. Дод. А, Б), можемо стверджувати, що номер надавався авторському оригіналу на початку редакційно-видавничої роботи, оскільки деякі книги, маючи менший номер, виходили у світ пізніше. Наприклад, поеми І. Франка № 19 видрукувані після твору Б. Грінченка «Про книги» № 20.

Змістова структура видань «Сіяча» нескладна: переважна більшість видавничої продукції складається лише зі службової й основної частин, але деякі книги, крім цих обов'язкових, мають вступну й заключну частини. Службова складова представлена усіма традиційними елементами, як-от:

вихідні відомості, титульні елементи, колонцифра, колонтитул, зміст. До вихідних відомостей належать вихідні дані, розміщені в нижній частині лицьової сторінки титульного аркуша. У них вказується, що видання готувалися у м. Черкаси в 1917–1919 роках і зазначається друкарня, де поліграфічно відтворено книгу. Спочатку «Сіяч» співпрацював із друкарнею «Черкаської волі», згодом орендував друкарню самостійно, а починаючи із 12-го видання, більшість видавничої продукції друкував на власному підприємстві. Також для відтворення деяких книг видавництво користувалося послугами друкарень Х. Раздольського й Ш. Гоніодського.

Кількість підзаголовкових даних залежить від специфіки проекту. Зазвичай, у них подаються відомості про вид видання, читацьку адресу, літературний жанр, відомості про черговість видання, ім'я укладача, відомості про мову оригіналу та ім'я перекладача тощо [293, с. 164–165].

Інформація про літературний жанр – обов'язковий компонент майже кожного титульного аркуша «Сіячевого» видання. В основному товариство спеціалізувалося на друці оповідань, повістей, але випускало й вірші, думи, легенди, казки, комедії, народні перекази. Також у підзаголовкових даних черкаського видавництва подавались додаткова до основної назва (Г. Коваленко «Людина і громада. Думки про добро і правду», Д. Донцов «Культура примітивізму. Головні підстави російської культури»), інформація, що уточнювала назву (В. Степовий «Запорожський зімовник». Історичні відомості; П. Петрушевський «Рідне слово. Читанка». Перша книжка після букваря), відомості про переклад (Е. Ожешкова «Хам» переклад з польської М. і З. Л.), повторність випуску і його підвиди (П. Петрушевський «Рідне слово» – видання третє, доповнене й виправлене), інформація про уміщені у виданні малюнки (Б. Грінченко «Про пустині» з десятьма малюнками), додаткові складові елементи (І. Манжура «Поезії» з додатком біографії, написаної Д. Щукиним; Л. Боровиковський «Байки» з його портретом і біографією), дані про загальну редакцію, упорядника, автора передмови.

Структура титульних елементів переважної більшості видавничої продукції «Сіяча» однакова: односторінковий титульний аркуш, на якому трьома горизонтальними блоками зазначені назва видавництва й номер видання, назва книги й прізвище автора, друкарня й рік видання. Також у композицію обкладинки і титульного аркуша входять підзаголовкові відомості, що вказують на жанрові особливості твору й номер перевидання. Детальний титул може виявитись занадто перевантаженим. Ця перевантаженість ще більше зростає, якщо, крім шрифтових написів, на ньому розміщуються й такі графічні елементи, як видавнича марка, лінійки, орнамент, тематичні зображення [130, с. 195]. Для розвантаження титульного аркуша вихідні дані переносять на зворот титулу. Але, зазвичай, зворот титулу чистий, незадрукований.

Окрім генерального титульного аркуша, деякі книги містять шмуцтитули, з яких починається новий розділ чи новий твір основного тексту. Вперше шмуцтитули з'явилися у 11-му виданні «Сіяча» «*Semper tūo*» І. Франка. Уся збірка поезій була поділена на шість розділів, і саме вони відокремлювались один від одного за допомогою допоміжних титулів, що розміщувалися на правих сторінках. На них подавалися назва складової частини, виконана однаковою гарнітурою й кеглем, а також спільний для всіх шмуцтитулів декоративний елемент.

Так само оформлене наступне видання І. Франка «Поєми»: такі ж шрифт і декоративні елементи. Зазвичай, зворот шмуцтитулів незадрукований. Але в цьому виданні тут розміщені інформація про джерела, особливості кожної поеми, з яких читач виробить «собі поняття про те, що в них є могого, а що я знайшов уже готове» [307, с. 5].

Шмуцтитулом відділяється друга частина в книзі С. Черкасенка «Про небо». По-особливому оформлені збірка оповідань Н. Романович-Ткаченко «Життя людське» і повість-хроніка І. Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки та матушки». У них після основного титульного аркуша «Сіяч» розміщує допоміжний, завдяки чому уповільнюється «вхід» у видання, і

таким чином читач краще налаштовується на сприйняття творів. Оформлений він відповідно до генерального титулу, але дещо стримано.

Допоміжний титул оповідань Л. Пахаревського містить посвяту його другу М. Болотову [240], а шмуцтитул переказів О. Діхтяра – дружині Варині [128], надаючи книгам певної камерності. Посвята «високоповажній панні Альмі Фріденбаум і славному народові естонському на знак щирого поважання й подяки» передує основному текстові у виданні Г. Коваленка «Людина і громада», розширюючи трактування назви до інтернаціонального контексту [180].

На розвороті після титулу у виданні Л. Боровиковського «Байки» розміщений фронтиспис із портретом автора. На другому фронтисписі цієї книги, надрукованому уперше, зображений Л. Боровиковський у похилому віці. Таким чином двома фронтисписами обрамлюються біографічні відомості й бібліографічна замітка, написані Г. Коваленком [89].

Наступний довідково-пошуковий елемент службової частини – колонтитули. З'являються вони лише в останніх виданнях «Сіяча», хоча потрібні в кожному збірнику. Для першої книги оповідань Л. Пахаревського розроблені текстові змінні колонтитули, у яких зазначається на лівій сторінці прізвище автора, а на правій – назва оповідання. Також до складу колонтитулу входить колонцифра. Не подається цей елемент лише на спускних сторінках. Колонцифри є у всіх виданнях «Сіяча». У перших 22-ох книгах вони подаються зверху посередині, у дев'яти наступних зміщуються до зовнішнього поля, але з 31-го видання знову розташовуються як раніше, лише відділяються від основного тексту лінійкою.

Останній елемент службової частини – зміст. Із перших своїх видань «Сіяч» намагається відшукати власну, найбільш влучну назву для цієї пошукової системи. Він використовує такі варіанти, як «оглав.», «що є у книзі», «які тут є думи». Починаючи із сьомого видання, Г. Коваленко «Людина і громада», пошуки припиняються і видавництво зупиняється на звичній назві «Зміст», хоча інколи й повертається до попередніх варіантів.

Окрім традиційних складових, назви твору й порядкового номера сторінки, у змісті першого видання Л. Гулака-Артемівського «Твори» вказується жанр.

У змісті багатьох книг «Сіяча» пронумеровані тексти, що входять до складу видання. Інколи ця нумерація виконується арабськими, інколи римськими цифрами, хоча в основному тексті її немає. Натомість, коли твори пронумеровані по книзі, то в змісті, на жаль, це робити забувають, як спостерігаємо у брошурі Г. Коваленко «Людина і громада». Нестандартно за алфавітом приказок побудований зміст у книзі Є. Гребінки «Приказки». Сторінки тут також називаються по-особливому – «боками».

Цікаво з погляду верстки скомпонований зміст у виданні поезій І. Франка «Semper tūro»: назви частин збірки складені жирним накресленням і відбиті вліво. Відповідно до сучасної європейської традиції винесений на початок зміст у науковій розвідці М. Сумцова «Слобідсько-українські історичні пісні». Але він зверстаний на одній сторінці упідбір із основним текстом, однаковою з ним шпальтою складання і відділений від нього лише лінійкою. Внаслідок чого читачеві важко знайти цей довідково-пошуковий елемент.

Додатковою до основної частини для повнішого й глибшого сприйняття видання, а також із рекламною метою, оскільки відомості про неї виносяться на першу сторінку обкладинки, є вступна частина. Від неї багато в чому залежить правильність розуміння закладеної в основному тексті інформації, а невдалий вступ узагалі може примусити читача відкласти видання. Цим елементом видавництво послуговується надто мало, за що і критикується на сторінках «Книгаря».

Найбільш використовуваною «Сіячем» складовою вступної частини є авторська передмова, що звертає увагу читача на особливості текстів, порушені питання, описує ситуацію, у якій створювались твори тощо. Головна думка змістовної передмови, вміщеної до збірника «Поєми» І. Франка, розкривається в епіграфі Т. Шевченка «Звичайно – крадене» [307, с. 3]. Автором цього елемента вступної частини був сам Іван Якович. У

невеликій за обсягом передмові він коротко й дохідливо розкрив привабливість поетичного слова, вказав на особливості усіх п'яти поем у цілому і зупинився на кожному творі зокрема. Таким чином, ще до початку читання ми вже маємо чітку цілісну картину про особливості сприйняття досить нелегких поем.

Тематична специфіка книги Г. Коваленко «Велика віра Азії» передбачає підготовку читача до правильного сприйняття інформації, тому в передмові письменник роз'яснює завдання, поставлені ним при написанні оповідань про Будду. Він подає загальні думки про релігію, релігійні легенди, розкриває особливості тих країн, де зародився буддизм.

Значна увага приділяється суспільно-політичним умовам, особливостям становлення письменника, його біографії в іншому елементі вступної частини – історико-біографічному нарисі, що більший за обсягом, ніж передмова [293, с. 135]. Саме цей елемент використовує Г. Коваленко у виданні «Байки» Л. Боровиковського. У біографії редактор текстів зупиняється на життєвих перипетіях автора й особливостях його творчості, звертаючи увагу на те, що написані байки тими ж словами, якими говорять звичайні селяни [178].

На думку рецензента В. Страшкевича, передмова складена докладно й популярно. Вона вказує на ті «перлиночки, що вродилися з творчого духа, з хисту й доброго серця автора та його приятелів – селян» [281, с. 1048]. Також вдалий додаток біографії І. Манжури, написаний П. Щукиним і вміщений у збірці поезій письменника. Із нього читач дізнається, що цей поет дуже йому близький, оскільки поетова доля така ж важка, як і у більшості селян, а у своїх творах він виспівує горе народне. Особливістю цього елемента вступної частини є використання при її написанні інших статей, наприклад професора М. Сумцова, й особистих спогадів І. Манжури, на які вказується у посиланнях [327]. Як зазначає М. Зеров на сторінках «Книгаря», «Доданий до збірника біографічний нарис д. П. Щукина змістовний і читається з великим

інтересом. Не шкода було, коли б цей нарис вийшов трохи довшим», оскільки про цього письменника відомо надзвичайно мало [153, с. 861–862].

Незначна за обсягом вступна частина читанки М. Грінченко «Наша рідна мова» покликана зацікавити читача, спонукати до отримання якомога більшої кількості знань. У ній авторка розкриває важливість навчання в школі, а також самоосвіти, котра досягається шляхом постійного читання гарних книжок. Але сподівання, котрі читачі покладатимуть на читанку навряд чи виправдаються, оскільки, як наголошує рецензент О. Ходзицький у своїй рецензії: «Це – неблизкуче наслідування «Рідному слову» – Ушинського» [310, с. 1285].

Перше видання «Сіяча» «Твори» П. Гулака-Артемівського, на жаль, не містить потрібних, на думку Олександра Олеся, критичної розвідки про автора, його біографії. А вони необхідні, «бо давно вже вмерли ті, хто знав й говорив твори Гулака-Артемівського на пам'ять, і багато народилось таких, що зайдуть в українську книгарню вперше і вперше прочитають це ім'я на обкладинці книжки» [229, с. 149]. Видавництво не дало читачам ключа для належного розуміння творів письменника, не розкрило його як батька романтичного напрямку української літератури. Своєї помилки «Сіяч» у перевиданні не виправив: покращив лише зовнішнє оформлення, а змістове наповнення залишив таким самим, яким воно було раніше. Можливо через те, що перевидання вийшло у світ майже відразу за першим варіантом, до рецензії у «Книгарі».

Інша ситуація склалася з наступною брошурою. Зваживши на пропозицію «дати яке-сь ввідне слово, щодо дум, їх змісту, утворення, виконання» [249, с. 343], тому що можливо виданням користуватимуться з навчальною метою, у другому перевиданні «Дум кобзарських» видавництво вмістило передмову Василя Степового, в якій ішлося про особливості змісту й форми історичних дум, відмінності між думами й історичними піснями. Також у ній було окреслено широке коло потенційних споживачів видання й надрукована порада виховувати молоде покоління саме на такій літературі,

«щоб наші хлопці й дівчатка твердо пам'ятали, чиїх батьків вони діти і не мали того тяжкого гріха, яким страждають наші старші покоління» [279, с. XI–XII].

Уже за самою назвою елемента вступної частини книги Г. Коваленка «Людина і громада» «До читача» зрозуміла головна мета, яку ставив автор, пишучи цю частину: зацікавити своїм твором «усіх тих, хто щиро шукає стежки, хто не втратив ідеалу, надії» [180, с. 7]. У ній Г. Коваленко вказує найбільші хвороби нашого часу, на непросте ставлення до науки, на тяжкість життя «в щоденних дрібних клопотах, у нудній, нікчемній праці, без ясного світла, без високої цілі». Також окреслює «питання соціального життя, особистої й громадської моралі, права, боротьби за існування» [146, с. 381], відповідь на які читач знайде, прочитавши книжку.

Вказуючи на справедливість авторських думок, С. Єфремов, автор рецензії, вміщеної у «Книгарі», звертає увагу на те, що видання передруковане з попереднього 1913 року без жодних змін, які вкрай потрібні, зважаючи на особливості часу, оскільки «надто в передмові, дуже одбилися ті часи темної реакції, коли її написано» [146, с. 382]. Негативну рецензію на передмову до свого видання «Як писати службові папери українською мовою» отримав М. Левицький, оскільки автор виніс у цю частину другорядні, несуттєві, до того ж спірні питання [325].

Не подбало видавництво про вступну частину до збірки І. Франка «Semper tiro». Це видання містить епос, лірику, сатиру, публіцистику, твори для різних цільових груп читачів, «котрі мали ціну в свій час і були зрозумілими в зв'язку з місцевими політичними, соціальними та громадськими подіями» [110, с. 347]. Для пересічних українців, що проживають у центрі чи на сході країни, не зрозуміло, яким подіям присвячені тексти, що за причини й обставини спонукали поета до написання творів. Тому для кращого розуміння думок І. Франка, для досягнення поставленої мети, необхідно додати до видання вступне слово, яке б

розкрило соціально-політичну обстановку в період написання творів, життєву долю автора, його політичні уподобання.

Такої самої помилки допустилося видавництво при друці іншого видання І. Франка «Великий шум». Читачеві варто було пояснити ситуацію, яка склалася на Галичині у 50-х роках ХІХ століття, щоб персонажі повісті ожили, стали цікавішими й більш зрозумілими. Коли знаєш історичні передумови написання твору, глибше розумієш окремі риси уніатського духовенства, краще відчуваєш правдивість окремих селянських характерів, детально виписаних автором, адекватно оцінюєш тактику тодішнього уряду.

Головною складовою видання є основна частина, підготовлена автором і опрацьована колективом видавництва. Вона потребує найбільшої уваги від усіх суб'єктів редакційно-видавничої роботи. Передусім автора, оскільки перш за все від нього залежить успіх видавничого проекту. Але у логічному поданні матеріалу, членуванні його на частини, певних акцентуаційних моментах важливе значення має професіоналізм і досвід роботи редактора. Більшість видавничої продукції «Сіяча» за складом основного тексту – збірники. Для цього виду видань передусім важливо правильно підібрати й скомпонувати авторські тексти.

У першому ж виданні з цим завданням, на думку Олександра Олеся, видавництво не зовсім упоралось, оскільки невиправдано не включило до книги твори «Дурень і Розумний», «Цікавий і Мовчун», «Лікар і Здоров'я» тощо [229]. А ось до збірника М. Сумцова «Українські співці й байкарі», як вважає професор А. Лобода, навпаки, введені зайві саме для цього видання твори, оскільки ця брошурка розрахована на широке коло читачів, зокрема й учнів. Зважаючи на такі особливості читацької аудиторії, «краще б було викинути дуже таки «сороміцьку» пісню на ст. 9» [194, с. 537].

Досить вільно, на думку В. Страшкевича, поводитьсь з текстом укладач «Дум кобзарських», прізвище якого в книзі не зазначене [281]. Надзвичайно актуальна на той час тематика збірки вабить широкі читацькі кола. Окрім того, користуватись цим виданням як допоміжним до читанок і букварів

можна й учням, зважаючи на велику нестачу навчальної літератури. Але укладач настільки недолуго й непрофесійно поводить з текстом, змішуючи різні варіанти дум, вводячи у текст слова, а то й цілі рядки з інших творів, «щоб дума виходила якомога довша», що користуватися цим виданням із будь-якою науковою метою не варто. До того ж укладач не вказує на те, де й від кого записана дума, що також знижує якість збірника [249, с. 343–344].

Більш докладної роботи над основним текстом вимагає довідкове видання М. Левицького «Як писати службові папери українською мовою»: деякі зразки службової документації необхідно викинути, а ось інших, потрібніших, не вистачає. Також у цьому довіднику варто уникати спірних питань [325, с. 337], оскільки в літературі цього виду подаються традиційні, науково обґрунтовані погляди, чіткі й зрозумілі, по можливості вичерпні відповіді на поставлене питання.

Матеріал брошури М. Сумцова «Історичні зразки українського літературного єднання» передрукований із журналу «Україна», у якому він подавався десять років тому. Жодних змін у текст видавництво не внесло, і це спричинило появу досить кумедних тверджень. Скажімо, зазначено, що у цьому році (а брошура М. Сумцова надрукована 1918 року) «вийшла книжечка поезій Христі Алчевської, людини ще зовсім молоді» [192, с. 890]. Хоча ця збірка віршів була надрукована ще 1908 року, авторка принаймні на десять років старша і не така вже й молода, як зазначається.

Також не враховані, за словами А. Лободи, зміни у соціально-політичному житті, лише злегка М. Сумцов торкається тих моментів, що є надзвичайно актуальними на той час. До того ж, немає жодних пояснень обставин написання твору, життєвих ситуацій, у яких творився нарис. Отже, ця відозва до громадянства не досягає своєї мети й не виконує поставлених завдань, тому що «не відповідає сучасному становищу політично-громадських обставин життя, не дає вона і яскравих, більш менш повних малюнків історико-літературних чи культурно-історичних» [192, с. 890].

На такі самі неузгодженості натрапляємо в популярній астрономії С. Черкасенка «Про небо». Хоча це видання друге, але воно не виправлене й не пристосоване до вимог часу. Скажімо, у тексті книги, надрукованої у 1918 році, подається інформація по те, що «велика комета Галлея повинна знов повернутися до нас 1911 року» [238, с. 1208]. Таким чином, читач сам повинен виступити редактором цього твору й здогадатися про інші можливі помилки. Тому при сприйманні матеріалу виникає певна недовіра до видання, напруженість, оскільки читач уже отримав неправдиву інформацію.

Науково-популярне видання, яким є книга Г. Коваленка «Арабська земля і Магометова віра», покликане було у доступній масовому читачеві формі популяризувати основи й досягнення науки, техніки, культури, результатів прикладної діяльності. З одного боку, потрібно зважати на науковість змісту, відповідність фактів, а з іншого, – матеріал повинен бути доступним, цікавим. Саме з тієї точки зору, що твір не має містити зайвих подробиць, які б ускладнювали сприйняття інформації, а навпаки повинен активізувати творче мислення читача, побудоване видання Г. Коваленка. «Зато в коротких, але досить сильних рисах, змальовано всі головніші фактори, що сприяли народженню магометанської віри і досить характерно відзначено особу Магомета» [216, с. 745].

На іншого читача, більш підготовленого, «інтелігентного», розрахована історична розвідка В. Чехівського «Боротьба чехів за волю й правду в часи Івана Гуса». У цьому виданні на основі вагомих творів історичної літератури розкритий період гуситського руху, історія життя і смерті І. Гуса, показано вплив руху на чеське письменство. Але автор обрав занадто ліричний стиль «для серйозної історичної розправи» [274, с. 1184]. Не вистачає спокійної об'єктивності в багатьох моментах оповіді. Допомогти авторові запобігти суб'єктивізму при поданні історичних подій мало б видавництво, яке підготувало це видання для друку. Але «Сіяч» не зважив на такі особливості в розкритті правдивої історії, чим ускладнив читацьке сприйняття твору й викликав певний дисонанс між дібраними фактами й стилем їхнього викладу.

Особливою сферою редакційно-видавничої діяльності є підготовка навчальних видань, оскільки вони повинні бути сконструйовані певним чином. При цьому потрібно зважати на дві умови: по-перше, матеріал навчального видання повинен педагогічно впливати на учня, по-друге, інформація має добиратися з урахуванням поставленої мети й завдань, що передбачені для виконання. Навчальні видання беруть участь у формуванні інформаційної культури, до якої належить характеристика якості знань суб'єкта і вимоги до них.

Такі особливості не враховані при створенні читанки «Наша рідна мова» М. Грінченко. Саме на цьому наголошує рецензент О. Ходзицький: «Читаючи цю книгу, я почував увесь час мов би якусь образу за зведені сподівання...» [310, с. 1284]. Предметна частина навчального видання містить інформацію, що забезпечує виховну дію на учня, розроблену залежно від особливостей цього виду літератури, читацької адреси і цільового призначення. У читанці М. Грінченко лише намагається подати виховний матеріал, але постійно повертається до минулих, застарілих знань і зводить подачу матеріалу до елементарної початкової енциклопедії з природознавства, географії.

Структура дібраної інформації навчального видання спирається на три закони: потрібно враховувати специфіку предметної області дисципліни, ефективність засвоєння матеріалу й зважати на одночасне формування особистості при роботі з навчальною книгою. Читанка «Наша рідна мова» належним чином не структурована, не поділена на розділи, які б підпорядковувались позиціям оволодіння знаннями, хоча певна структура прослідковується. Умовно видання можна поділити на шість різних за обсягом частин. У першій на семи сторінках подано інформацію про школу і школярів, вказано на неабияке значення грамоти й книги в житті.

Більшу за обсягом у три рази другу частину, що має 21 сторінку, можна поділити на чотири глави, у кожній з яких розповідається окремо про певну пору року, починаючи з осені, про головні свята й особливості природи у той

чи інший час. Після цього у третій частині, найбільшій (48 сторінок), знову йдеться про природу. Цей відрізок тексту також можна поділити на чотири розділи. У першому подається матеріал про свійських та диких тварин (корову, коня, собаку, лева, слона тощо), у другому – про свійських пташок, у третьому міститься інформація про плазунів, жуків, комах. Рослини і дерева – це основна тема останнього четвертого розділу. Далі у четвертій частині на семи сторінках увага звертається на людське господарство, авторка зупиняється на процесі виготовлення одягу та інших ремеслах (теслярство і чумацтво). У п'ятій частині йдеться про явища природи (розповідається чомусь лише про сніг), небесні світила, різні географічні території.

Така значна за темами частина розкривається лише на 13 сторінках. У кінці видання в шостій частині (36 сторінок) увага зосереджується на морально-виховних моментах. Ця остання частина складається із чотирьох розділів: 1) стосунки у сім'ї, 2) взаємини між бідними і багатими, 3) твори про Україну, 4) інформація про чужі краї. Як бачимо, структура недосконала і вимагає значного авторського й редакторського втручання. М. Грінченко розкриває матеріал на основі власних текстів, а також поезії Т. Шевченка, П. Куліша, Б. Грінченка, Я. Щоголева, Л. Глібова, С. Руданської та інших, послуговується уривками з прозових творів В. Винниченка, Панаса Мирного, Ганни Барвінок тощо, добирає приклади з народної творчості, використовує переклади з російської мови.

Не зважаючи на таку, здавалося б, солідну авторську підбірку, багато творів відомих українських письменників не ввійшло до читанки, та й із творчості Т. Шевченка, приміром, узято лише сім уривків. «Зате є виборки із Л. Толстого, Ромерса, Андерсена!.. Для уявлення сходу та заходу сонця не використано таких шедеврів, які знаходимо у Васильченка ... або у Коцюбинського... а це потрібно, здається, було б виучити дітям напам'ять», – зазначається у зовнішній рецензії О. Ходзицького, уміщеній на сторінках «Книгаря» [310, с. 1285].

Однією з основних вимог до подачі матеріалу навчального видання є логічність і системність викладу, що досягаються доцільністю включення певних фактів, аргументованістю висновків. Добір матеріалу до читанки деякою мірою невиправданий. Наприклад, із усіх народів земної кулі увага зосереджується чомусь лише на ескімосах, інші навіть не згадуються; вибір певних прозових уривків чи поезії випадковий, що у більшості випадків яскраво не окреслює потрібне явище чи поняття.

До вибору фактичного матеріалу потрібно підходити виважено, а М. Грінченко, прагнучи подати якомога більше відомостей, розпорошує увагу читача, втрачає головне. Це шкодить змісту читанки, і поставлена мета не досягається. Як стверджує О. Ходзицький, набагато важливіше сказати про обмежену кількість найголовніших, найцікавіших фактів, але повно й зрозуміло [310].

Кожен розділ навчального видання повинен містити запитання для закріплення матеріалу, певні вправи, завдання, виконуючи які учень перевіряє рівень засвоєння матеріалу. Нічого такого в читанці немає. «Одно, що примушувало б учня хоч трохи поворушити мозком, це – загадки! Але й вони так дотепно складені, що будуть загадками хіба що для дітей, найменш обдарованих від природи!» [310, с. 1285]. Матеріал зазвичай побудований таким чином: на початку майже завжди власна загадка, у якій концентрується загальний зміст подальшої інформації, потім подаються уривки прозових творів чи поезія. Але така композиція протягом видання часто не витримується, і читачеві, що лише налаштувався на певну подачу матеріалу, перелаштовуватись на іншу схему в наступній частині важко. Ці негативні моменти не сприяють засвоєнню матеріалу й не заохочують учня до навчання, отримання нових знань.

Такими, що доповнюють основний текст і допомагають краще його осмислити, зрозуміти, є елементи заключної частини. Примітки, коментарі, тлумачний і перекладний словники, бібліографічна замітка – це той арсенал

заключної частини, що використовує «Сіяч» на сторінках своєї видавничої продукції.

Найчастіше для коротенького пояснення того чи іншого незрозумілого місця основного тексту видавництво послуговується підрядковими примітками. Більшість із них авторські, але інколи трапляються й видавничі. У авторських примітках подаються тлумачення незрозумілих слів [119; 171; 179; 283], розкриваються латинські назви пташок, про які йдеться (обґрунтовується вживання певного слова [201, с. 19]), вказується на джерело інформації [180, с. 22; 282, с. 9], подається історична довідка стосовно земських начальників [179, с. 156] тощо. Інколи дається розгорнуте тлумачення окремої думки, викладеної в основному тексті [180, с. 29], додається певна інформація для кращого сприйняття [186, с. 3].

Видавничі примітки складені у книзі І. Манжури «Поезії». Вони винесені у самий кінець видання і на двох сторінках пояснюють власні назви, які трапляються у творах, архаїзми, латинські вислови. В основному тексті біля пояснювального слова ставиться дужка із порядковим номером примітки. Авторські примітки у цьому виданні також наявні: розташовуються унизу тих сторінок, де подається пояснювальне слово [201].

Примітки варто було б розробити і у збірнику «Думи кобзарські»: для багатьох читачів виявиться проблемою працювати із таким специфічним матеріалом, складеним на основі «Записок о Южной Руси» П. Куліша, «Исторических песен малорусскаго народа» М. Антоновича і М. Драгоманова, праць М. Лисенка, Ф. Колесси тощо [249].

Також потрібні примітки, які б пояснювали назву, діалектизми та іншомовні слова, що трапляються у збірнику «Semper tigo» І. Франка. Мало хто із пересічних читачів знає, що назва видання перекладається як «вічний юнак», а українці із центральних чи інших місцевостей лише здогадуватимуться про значення слів «кичора, плай, каня, тримбіти, ткацька робота, троще, бости» тощо [110, с. 347]. Як зазначає рецензент праці Д. Донцова «Культура примітивізму» П. Стебницький, особливістю стилю

автора є занадто «західний» виклад матеріалу, також це стосується вживання окремих виразів, незрозумілих українському широкому читачеві [275, с. 1040]. Саме видавництву потрібно було потурбуватися про «наближення» тексту до реципієнта, про легкість сприймання нової актуальної інформації, а отже, й досягнення поставленої автором мети. На жаль, «Сіяч» не додав до твору жодних приміток чи коментарів, вступна частина також у цьому виданні відсутня.

Форма подання приміток звичайна: в основному тексті подається зірочка й дужка біля пояснювального слова, відділяються внизу додатковим інтерліньяжем і лінійкою. На одній сторінці може розташовуватись по кілька приміток, які оформлюються більшою кількістю зірочок [282]. Інколи в дужках після слова можуть подаватися його синоніми, як це робиться в виданні С. Черкасенка «Про небо»: полюси – бігуни, екватор – рівник [315, с. 12]. Окрім того, ця астрономія повинна містити покажчик, тлумачний словник, оскільки матеріал специфічний, новий для пересічного українського читача й знайти десь, приміром, значення слів «перігелій», «квадра», «апогелій» тощо неможливо. А у тексті постійно трапляються незрозумілі поняття, тому редактор повинен був потурбуватися про належне опрацювання видання.

Три елементи заключної частини праці М. Левицького «Як писати службові папери» пояснюються цільовим призначенням видання. Це довідник, у якому подаються зразки різноманітних службових документів. Його читатимуть не суцільним текстом, а вибірково, і тому потрібно особливим чином продумати пошукові й довідкові матеріали для зручного користування цією книгою.

Тут уміщені два своєрідні перекладні словники, у першому з яких подається переклад із російської мови на українську деяких канцелярських слів і виразів, у другому – українські та російські назви місяців. Третій елемент, тлумачний словник, містить «де-які круті слова, що тепер часто вживаються у газетах, службових паперах та промовах громадських» [186,

с. 20]. Як зазначається у рецензії, останнього елементу в цій книжечці могло б і не бути, оскільки люди звертатимуться до довідника не з метою тлумачення того чи іншого слова у періодичній пресі. Натомість радять більш докладно працювати над наповненням основної частини й додати нові зразки написання українською мовою службових паперів [325].

Список основних статей про кобзарів і лірників, за допомогою яких читачі зможуть розширити свої знання про них, оформлений як примітки у нарисі М. Сумцова «Українські співці й байкари», тому що професор мало уваги звертає на деякі аспекти при розкритті теми. На нашу думку, цей елемент повинен бути самостійним і подаватися з нової сторінки, а не упідбір із основним текстом.

Перелік праць автора з невеликими анотаціями, у яких зазначені основні положення, позитиви й негативи його творів, вказані рецензії, подається під заголовком «Того самого автора» у кінці нарису Д. Донцова «Культура примітивізму». Важливість такої складової очевидна, оскільки думки й спостереження науковця ще не відомі широкому загалу українців, але вони, безперечно, потрібні й корисні для поглиблення самосвідомості у зв'язку з майбутніми перспективами. На думку П. Стебницького, потрібне більш детальне дослідження з цієї теми, а дізнатися більше бажаючі зможуть саме із зазначених у переліку праць [275].

Не вистачає списку літератури в брошурі Василя Степового «Запорожський зімовник», а він потрібен, оскільки тема для пересічного читача цікава, актуальна й нова. На думку Л. Старицької-Черняхівської, люди захочуть «остаточно познайомитись» із цим питанням, але де знайти потрібну інформацію, не зазначено [270, с. 699].

Цікавий додаток з погляду науковців і пересічних читачів містить видання байок Л. Боровиковського. Бібліографічна замітка, подана перед основним текстом, з одного боку, виконує інформаційну функцію, оскільки знайомить із тією літературою, де досліджувалась творчість письменника, з другого боку, звертає увагу на те, що у цьому виданні подані раніше ніде не

надруковані твори, а ті, що друкуються не вперше, мають найкращу редакцію, без помилок, незручних висловів тощо – тим самим опосередковано виконується рекламна функція [178].

Традиційним елементом для видавничої продукції тих років є список коректорських помилок. На жаль, черкаське видавництво «Сіяч» не є винятком у цій традиції. Навпаки, майже у кожній рецензії на сторінках «Книгаря» і «Літературно-наукового вісника» вказується на недбалість у коректорській роботі. Як зазначає Ю. Іванов-Меженко, «неповна охайність се одна із найбільш уємних рис видавництва» [163, с. 270].

Інколи видавництво навіть у списку друкарських помилок, покликаному виправити усі неточності основного тексту, допускає нові помилки. Наприклад, так сталося у другому виданні «Сіяча» «Приказки» Є. Гребінки: правильний варіант слова «хазяїн» подано як «хзьяїн» [113, с. 31]. На окремому аркуші з обох боків надруковані коректорські помилки читанки, складеної М. Грінченко. Крім неправильного, правильного варіантів і номера сторінки, де, власне, вони знаходяться, зазначаються номер рядка згори і знизу, оскільки формат видання великий і читачеві знадобиться багато часу на пошуки. «Коректа, як повелось тепер по-українських виданнях, виблискує недбальством», зазначає С. Єфремов в одній із рецензій на сторінках «Книгаря» [147, с. 325].

Однією із особливостей видавничої продукції «Сіяча» є подання майже у кожному виданні, починаючи із другого, Є. Гребінки «Приказки», переліку надрукованих текстів із зазначенням ціни тих, котрі лише у роботі, і таких, що планують друкувати (у останніх виданнях цієї інформації немає). Саме завдяки змісту цих сторінок ми можемо скласти цілісну картину про перелік видрукованих видань «Сіяча» і прослідкувати за долею його видавничих планів.

3.5. Архітектонічна структура видавничої продукції

Перші видання черкаського видавництва «Сіяч» за обсягом були невеликими – до 30 сторінок. Але із розширенням своєї діяльності видавництво почало братися за більш значні за обсягом книги. Дев'яте видання «Сіяча» «Іван Виговський, його життя й діла» Б. Грінченка уже містило 132 сторінки, а згодом у власній друкарні видавництво могло собі дозволити друкувати видання, що містили більше двохсот сторінок (Г. Коваленко «Жарти життя» – 219, Н. Романович-Ткаченко «Життя людське» – 256 сторінок). Для друку великих за обсягом видань редакція зверталась також до послуг друкарень Х. Раздольського (Е. Ожешко «Хам» – 248 сторінок) і Ш. Гоніодського (І. Нечуй-Левицький «Старосвітські батюшки та матушки» – 361 сторінка).

Обсяг видавничої продукції безпосередньо впливав на найвиразніший елемент архітектоніки – формат. Видавництво послуговувалося різноманітними форматами у 1/8, 1/16 і 1/32 долю аркуша. Варіювали розміри сторінки для прози й поезії, художньої літератури й навчальної. Наприклад, невеликий формат видань І. Франка «Semper tūro» і «Поєми», по-перше, виокремив видання з-поміж інших, а по-друге, допоміг читачеві глибше осягнути велич поезії цього автора, більше часу присвятити розумінню тих думок, що розкриваються у творі. А ось для навчального видання, читанки «Наша рідна мова», складеної М. Грінченка, зважаючи на особливості читацької аудиторії, матеріал, у якому поєднуються різні літературні жанри з ілюстративним матеріалом, і складну мішану верстку, видавництво обрало великий формат, що якнайкраще допомагає засвоєнню матеріалу.

Для 16-го видання «Сіяча» праці професора М. Сумцова «Вага і краса українського слова» обрані розміри сторінки близькі до квадрату. Таким вибором видавництво, очевидно, прагнуло підкреслити специфічність тематики цього нарису, у якому характеризується українська народна поезія

«з погляду на її художнє і загальне значення», розглядається, «як одбивалась українська народна поезія у творах письменників» [191, с. 280]. Використавши нетиповий для себе формат, редакція допомагає авторові зацікавити рідною поезією широку публіку.

Наступним архітектонічним елементом, що відіграє важливу роль у сприйнятті текстової інформації, є шрифт. Відповідним доббором шрифтів, логікою у групуванні рядків, їхнім обґрунтованим розташуванням на головних сторінках передусім досягається правильне сприйняття реципієнтом видання у цілому. Саме шрифтовими засобами потрібно з усіх неоднакових за значенням титульних елементів виокремити найголовніші, зробити логічним і зрозумілим зв'язок між ними, показати їхню єдність і супідрядність [130, с. 197].

У більшості випадків шрифтове оформлення обкладинки й титулу дублюється. Видавництво постійно експериментує зі шрифтовими гарнітурами, кеглями, накресленнями, використовуючи часто непоєднані стилі.

Оформлення «входу» у видання, обкладинки і титульного аркуша, у більшості видавничої продукції «Сіяча» однакове. Видавництво використовує багатогарнітурність, що зумовлює певну візуальну еkleктичність: на одній площині обкладинки співіснують гротескні й рубані шрифти, різні за видами гарнітур, кеглем і накресленням. Наголошення на значимості тих чи інших елементів досягається шляхом використання різноманітних кеглів (до чотирьох на одному титулі).

Найбільшим кеглем подається назва видання, оскільки вона дає читачеві найсуттєвішу інформацію, одного розміру – прізвище автора й назва видавництва, останніми за значимістю на титулі є вихідні дані: місто, друкарня і рік виходу книги у світ. Але ця схема оформлення повинна змінюватись, якщо назва книги має формальний характер, наприклад, «Твори» П. Гулака-Артемівського, «Приказки» Є. Гребінки, «Поєми» І. Франка, «Поезії» І. Манжури тощо. У таких випадках назва дає

реципієнтові надзвичайно мало інформації й на перший план виступає прізвище автора, для якого повинен добирати більший кегль шрифту. На жаль, видавництво не зважає на таку особливість читацького сприйняття й продовжує використовувати найбільший кегль для назви.

Розмір для усіх інших титульних елементів також обирається залежно від їхнього значення. Судячи з оформлення, видавництво не змогло вирішити питання про співвідпорядкованість вихідних даних. У одному випадку основна увага, на що вказує більший кегль шрифту, приділяється місту Черкаси і року видання, в іншому – усі елементи подаються одним кеглем. Також можливе виділення жирним накресленням лише року видання. Починаючи із № 41, «Чортяча спокуса» І. Нечуя-Левицького, наповнення і розміщення вихідних даних наближається до сучасного: місто, назва видавництва, рік випуску видання.

Цікаві метаморфози шрифтового оформлення відбуваються з таким постійним елементом обкладинки і титулу, як назва видавництва. У перших п'яти виданнях вона подається кожен раз іншою гарнітурою, кеглем і накресленням. До того ж, стильові особливості шрифту назви часто не відповідають загальному задуму оформлення. Цей елемент немов існує окремо, безвідносно до усієї іншої інформації. Починаючи із 21-го видання, за назвою видавництва закріплюється шрифт із засічками. Саме із цієї гарнітури «Сіяч» і починав.

Пошуки кращого оформлення назви видавництва також велися й у напрямку членування тексту на рядки. Інформація могла подаватися одним рядком посередині, що мало найбільш вдалий вигляд. Також працівники видавництва застосовували виключку посередині, але оформлювали у два рядки, візуально перевантажуючи площину аркуша. Органічний вигляд має вирівнювання й виключка по лівому краю з подачею у два рядки, якщо вони підкріплені таким самим розташуванням іншої інформації. Це ми можемо спостерігати на прикладі оформлення видання Г. Коваленка «Людина і громада». А ось у брошурах Б. Грінченка «Без хліба» і «Павло-хлібороб» ця

логіка й органічність порушуються, оскільки прикорінцеве розташування інформації про видавництво робить невиправдано пустим верхнє поле титульного аркуша.

Досить вдало виражається підпорядкованість елементів за допомогою неоднакового інтерліньяжу. Його величиною підкреслюється більший чи менший зв'язок між ними. «Сіяч» логічно застосовує більші пробіли між назвою і підзаголовком чи жанром видання і менші між підзаголовковими даними і найменуванням видавництва чи міста, у якому воно знаходиться.

Розташування рядків за висотою може бути різноманітним. Зазвичай, головний рядок подається на лінії оптичного центру чи лінії золотого перетину, але може бути оформлений у інших місцях. На палітурці книги С. Черкасенка «Про небо» головний рядок піднятий уверх, а у виданні І. Манжури «Поезії» опущений у нижню частину обкладинки. Також можливе відцентрування головного рядка до корінцевого поля – видання М. Сумцова «Українські співці й байкарі», а у збірці оповідань Н. Романович-Ткаченко «Життя людське», навпаки, до зовнішнього поля.

Починаючи із четвертого видання, Б. Грінченко «Павло-хлібороб», до шрифтових елементів додається емблема видавництва й змінюється розташування інформації на обкладинці й титулі.

Титульний аркуш може бути скомпонований симетрично чи асиметрично. При симетричній будові усі рядки виключені посередині. Вертикальна вісь, що проходить через середину формату, є віссю симетрії, як ми бачимо у перших виданнях «Сіяча». Титул у них має плавний, гармонійний силует. У четвертому виданні, Б. Грінченко «Павло-хлібороб», рядки починаються від кількох вертикальних вісей, створюючи тим самим враження різких переходів. Цікаво асиметрично за двома вертикальними вісями прикорінцевою та на зовнішньому полі оформлена книга М. Сумцова «Українські співці й байкарі». Середина площини формату сторінки таким чином виявилася вільною.

На сторінках основного тексту шрифтові виділення, а саме збільшена гарнітура, жирне накреслення, використовуються для назв розділів. На жаль, видавництво не дотримується уніфікації в шрифтовому оформленні однакових за підпорядкованістю елементів протягом одного видання. Наприклад, у збірці оповідань Г. Коваленка «Жарти життя» для деяких назв творів використовується шрифт більшої гарнітури, ніж для усіх інших. Нарис Б. Грінченка «Братства і просвітна справа» має інший недолік у виділенні назв: інколи не збільшено інтерліньяж над заголовком і під ним, хоча переважну більшість назв подано саме зі збільшеними міжрядковими пробілами.

Емблема на обкладинці, на відміну від титулу, подається не завжди. Вона відсутня у тих виданнях, в оформленні обкладинки яких використовуються складні декоративні елементи. Цим видавництво виокремлює певні книги з-поміж інших, ставлячи собі за мету привернути увагу потенційних читачів і уже з перших сторінок наголосити на особливості того чи іншого видання, як це видно в оформленні обкладинки збірки оповідань Н. Романович-Ткаченко «Життя людське». Починаючи з 38-го видання, С. Черкасенко «Про небо», емблема з якихось причин зникає з титульних сторінок видавничої продукції «Сіяча».

Сталість у поданні шрифтової інформації порушується у виданнях професора М. Сумцова «Вага і краса української народної поезії» та «Українські співці й байкари»: на обкладинці й титулі не зазначено назви видавництва, а подано лише емблему, тим самим звертаючи підвищену увагу на прізвище відомого фольклориста.

Оформлення перших сторінок видання напряму залежить від друкарні, що виконувала замовлення. Наприклад, два збірники Б. Грінченка «Братства і просвітна справа» та «Хата», книга Е. Ожешко «Хам» виконувались у друкарні Х. Раздольського. Це дещо змінило стиль оформлення, вплинуло на вибір шрифтової гарнітури, верстку.

Окрім емблеми, в оформленні обкладинки й титулу з перших видань активно використовуються різноманітні декоративні елементи: рамки, лінійки, які виконують лише оздоблювальну й видільну функції. Лінійки різного накреслення й форми відділяють одну частину від іншої. Вадюю видавництва є одночасне використання кількох декоративних елементів, що переобтяжує площу сторінки й справляє негативне враження: чотири різних за стилем, накресленням декоративних елементи використовується на обкладинці книги Василя Степового «Запорозький зімовник». Ця еkleктичність дуже відволікає, і ніяким чином не сприяє розумінню того, як ширилась, зростала Запорозька Січ і «з войовничого лицарського гнізда ставала організованою державою» [270, с. 694].

Основний текст завжди починається із спускної сторінки. Спуск може бути неоформлений чи прикрашений рослинним орнаментом, лінійками. Колонтитули, колонлінійки і колонцифри на спускних сторінках не подаються. Вибір певного варіанта оформлення першої сторінки основного тексту не пов'язаний із тематикою видання, загальним стилем оформлення, читацькою адресою чи цільовим призначенням. Вибір орнаменту випадковий. Висота спусків протягом одного видання буває різна, і ця вада спостерігається як у перших, так і в останніх виданнях. Ініціал, виконаний відповідно до романтичного стилю оформлення обкладинки, прикрашає спуск оповідання Б. Грінченка «Хата». Але, на нашу думку, із змістом твору, у якому розкривається несправедливість судової справи на селі, загальний задум оформлення вступає в протиріччя.

Для виділення певних слів в основному тексті використовують курсивне накреслення й у поодиноких випадках розрядку, наприклад, у виданні Б. Грінченка «Про книги».

Декоративний елемент прикрашає й кінцеву сторінку майже кожного видання черкаського видавництва. На останньому розвороті можуть подаватися два орнаменти зовсім різних стилів: романтичний після основного тексту і реалістичний після змісту, як у «Творах» П. Гулака-

Артемовського. Стримана неоформлена спускна сторінка збірника «Думи кобзарські» вступає в протиріччя з кінцевим розворотом, який містить два декоративні елементи. Витримується від перших до останніх сторінок стримане оформлення книжок Б. Грінченка «Павло-хлібороб» і «Братства і просвітна справа». Декоративних елементів у них немає, а закінчення розділів відкреслюється лінійкою. Частини основного тексту можуть відділятися трьома зірочками чи орнаментальними лініями. До того ж видавництво застосовує весь арсенал декоративних лінійок, який у нього є, не звертаючи увагу на інші чинники. У невеликій брошурі Г. Коваленка «Людина і громада» кожна частина відкреслюється новим орнаментом, яких у виданні вісім. Це при тому, що обкладинка, титул і спускна сторінка декоративних елементів не мають зовсім.

Із 17-го за порядком виходу у світ видання унизу сторінки з'являється прізвище автора і назва книги – норма, а також сигнатура, необхідні для правильного підбору аркушів у друкарні.

Одним із найвиразніших елементів архітекtonіки є зображальний матеріал. Перші приклади доповнення текстової інформації малюнками з'являються у збірці Б. Грінченка «Про пустині», № 17. Ця книга містить десять ілюстрацій, різної форми й величини, що врізані в текст. Усі малюнки пронумеровані й мають підписи, у яких пояснюється, що саме на них зображено. Вони розміщуються на сторінках, змісту яких безпосередньо стосуються, без певної системи, але кожен розділ має хоча б один малюнок. Також немає логіки у відборі текстового матеріалу для ілюстрування. Наприклад, із двох рівнозначних місцин Сахари, про які ведеться оповідь, ілюструється лише перша. Один із малюнків, на якому зображений страус, винесений на обкладинку.

Ілюстроване трьома зображеннями видання Б. Грінченка «Про книги». На першому дещо запізно, аж на 21 сторінці, поданий портрет І. Гутенберга, хоча розповідь про нього почалася раніше, на 13 сторінці, й в читацькій уяві вже викристалізувалась його постать. Другий малюнок ілюструє дві літери з

великого друкарського шрифту. Але класифікація шрифтів подається інша, ніж у підписі, розповідається у тексті не про ці літери, тому важко здогадатися, на що саме хотіли звернути нашу увагу цією ілюстрацією. Останній малюнок, на нашу думку, найбільш органічно вписується у цілісну картину розвороту й найкраще співвідноситься з текстовим матеріалом. Усі малюнки різної форми, але розташовані винятково на правих сторінках видання. Останні два зображення серед інших 37-ми ми можемо знову бачити в читанці М. Грінченко «Наша рідна мова». Помилки в поданні ілюстративного матеріалу ті ж самі. Та ж невизначеність, випадковість (немає логіки в доборі матеріалу для ілюстрування), інколи відірваність від тексту. Усі авторські малюнки підписані, а ось до двох видавничих, що перейшли із попереднього видання, пояснення не додаються.

Найбільшу кількість малюнків уміщено в популярній астрономії «Про небо», переказаній за К. Флямарионом: їх у книзі 48, різної форми, площі. Також, як і в попередньому виданні, велика кількість малюнків не погоджена з текстом, деякі не мають належного пояснення або «зовсім непрокореговані: мал. 33 – «мал. планети», мал. 27 – квадр, в тексті – квартира» тощо [238, с. 1208]. Багато текстової інформації залишилося поза увагою художника, хоча С. Черкасенко обіцяє на сторінках видання подати ілюстрації до певних фрагментів. Помилки багато, але, як зазначає автор рецензії С. Паночіні, іншої книжки схожої тематики у нас просто на цей час не існує. А це видання за усіх мінусів «все-ж таки нічого неправдивого не подає» [238, с. 1208].

Зображенням, що відповідає цільовому призначенню видання, налаштовує читача на певний настрій, оформлена обкладинка текстів поезій І. Манжури. Своєрідність стилю продовжується й на сторінках основного тексту: це єдина книга «Сіяча», у якій подаються орнаментальні колонлінійки.

Символічний малюнок, на думку С. Паночіні, прикрашає обкладинки двох збірників оповідань Л. Пахаревського: «Ось на заднім плані паркан з цятками непевного походження, в правім кутку куц нехворощу, з якого

роблять деркачі, в лівім – ціле гніздо гадючих грибів, а посередині «тече річка невеличка» з помийної ями, заступаючи небо своєю запашною парою...». Символізм полягає у тому, що саме він, Л. Пахаревський, застилає небо своїми гнітючо-важкими оповіданнями. Усі твори автора сірі, слизькі, нудотні і навіть малюнок не спокутує вини «Сіяча», яка полягає у друці «теперішнього» Пахаревського [234, с. 693–698].

Суттєво відрізняється від попередніх оформлення граматики «Рідне слово» П. Петрушевського. Можливо, через те, що вона друкувалася в друкарні Ш. Гоніодського, можливо, тому що це видання третє, доповнене й виправлене. Зважаючи на читацьке й цільове призначення граматики, зображальний матеріал виконує тут аж ніяк не другорядну функцію, оскільки в навчальному виданні дуже важливо підтримувати цікавість учнів, допомагати їм засвоювати матеріал і якомога довше втримувати увагу читача. Кожне слово, навіть деякі вигуки, виражені буквами, обов'язково доповнюються малюнками непоганої якості. На обкладинку, яку дублює титул, винесена ілюстрація, що відповідає загальному задуму видання: зображений хлопчик, який вийшов із двору й тримає в руках книжку.

Таким потужним засобом виділення, як колір, видавництво послуговується у край рідко. Лише в оформленні двох видань використовується цей архітектонічний елемент. Відповідно до теми книги «Про небо» С. Черкасенка назва та ілюстрація на обкладинці виконані синім кольором. Червоним кольором подається назва й декоративна рамка у виданні І. Нечуя-Левицького «Чортяча спокуса».

Матеріальна конструкція видавничої продукції «Сіяча», як більшості інших видавництв того часу, не може похвалитися різноманітністю й складністю вирішення. Перші видання – невеликі за обсягом проклеєні брошури. Папір для обкладинки й для основного тексту обирається однаковий. Із розвитком діяльності матеріальна конструкція ускладнюється. Видавництво почало використовувати обкладинки, що складаються з трьох елементів: двох аркушів картону, обклеєних папером і з'єднаних тканинним

корінцем. Скріплювати сторінки почали скобами. Так виконані книги В. Біднова «Запорозьський зімовник», І. Нечуя-Левицького «Чортяча спокуса», М. Грінченко «Наша рідна мова».

Висновки до третього розділу

1. До видавничого портфеля товариства «Сіяч» входять передовсім оригінальні твори класиків української літератури, таких як Є. Гребінка, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко, І. Франко та ін. Масив перекладних видань становлять твори М. Тургенєва, М. Гоголя, Р. Джованьолі, але з перекладної літератури встигли лише надрукувати повість польської письменниці Е. Ожешко. Крім викінчених творів, у видавничий портфель «Сіяча» закладалися замовлені видавництвом книги про історію Стародавньої Греції та Риму. На жаль, ці плани так і залишилися лише на папері.

2. Жанровий доробок видавничої продукції репрезентує всі роди художньої літератури. Найчастіше товариство зверталось до прозових текстів, зупиняючись передовсім на оповіданнях. У меншій кількості друкувало повісті. «Сіяч» планував працювати і з романами, але несприятливі обставини не дали змоги реалізувати ці плани. Другою за кількісним співвідношенням представлена лірика. Працівники видавництва дещо обережно ставились до цього виду літератури. Це виявлялося в тому, що, по-перше, віршованих збірок було надруковано небагато, по-друге, для друку були обрані твори визнаних авторів, поетичне слово котрих сумнівів не викликало. Ще менше видавництво зверталось до драматичних текстів, але така картина спостерігалася загалом серед української видавничої продукції.

За тематичним спрямуванням друковані видання «Сіяча» відображають загальні тенденції вітчизняного ринку. Превалюючою є історична тематика,

представлена текстами І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка, Д. Донцова, В. Чехівського. На другому місці селянська тематика, особливо близька читацькій аудиторії видавництва. Наступна, не менш актуальна тема, – панування в суспільстві революційного вільного духу, який спонукає до змін. Дотичною до попередньої є тема руйнівної колонізаторської політики царської Росії, що нівелює і знищує культуру підвладних народів. Національне відродження країни зображене у творах А. Кащенка, Д. Донцова, М. Сумцова.

За цільовим призначенням друковану продукцію черкаського видавництва поділяємо на чотири групи. Найчисельніша – літературно-художні видання, які становлять 62 відсотки від загальної кількості книг «Сіяча». На другому місці – науково-популярні, що становлять 27 відсотків. Навчальних видань, серед яких підручники й читанки для початкових класів, – дев'ять відсотків. Найменше довідкових книг – усього лише два відсотки.

3. Найчисельнішу групу авторів черкаського осередку становлять класики української літератури – П. Гулак-Артемівський, Є. Гребінка, Л. Боровиковський, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, Панас Мирний, Б. Грінченко, випуском книг яких видавництво починало свою діяльність. «Сіяч» прагнув дати читачам комплексне уявлення про творчість цих авторів, плануючи надрукувати практично увесь їхній доробок. Другу групу становлять письменники літературного покоління 90-х років: М. Левицький, Г. Коваленко, А. Кащенко, Л. Яновська. У їхній творчості побутове відходить на задній план, а головним є переживання літературного героя, психологічні проблеми. До третьої групи належать сучасники видавництва, у творах яких прослідковується ранній модернізм. Це Н. Романович-Ткаченко, С. Черкасенко, В. Чехівський, М. Філянський, М. Вороний. Наступну групу авторів становлять учені-історики, педагоги, громадські діячі: М. Сумцов, Д. Яворницький, О. Левицький, П. Петрушевський.

4. Змістова структура видавничої продукції черкаського видавництва в основному нескладна: видання містять лише основний текст, титульні

елементи та зміст. Структура титульних елементів типова й складається з односторінкового титула, на якому трьома блоками зазначені назва видавництва й номер видання, назва й прізвище автора, друкарня й рік видання. Деякі книги містять шмуцтитули та фронтиспис. Колонтитули з'являються лише в останніх виданнях «Сіяча», хоча виправдані й у попередніх.

Вступна частина, представлена авторськими та редакторськими передмовами, біографічними статтями, використовується видавництвом не так часто, за що його критикують на сторінках «Книгаря».

До арсеналу заключної частини належать примітки, коментарі, тлумачний і перекладний словники, бібліографічна замітка, перелік праць твору, список літератури з теми видання, до частішого подання яких постійно закликають критики. Нерідко до заключної частини входить список коректорських помилок.

Обсяг перших книг видавництва був незначним, але з розширенням діяльності збільшувалась і кількість видань, обсяг яких перевищував сто сторінок. Хоча таких книг небагато. При виборі формату товариство намагалось врахувати цільове призначення твору, а також його жанрові особливості. В основному використовували формати в 1/8, 1/16 і 1/32 долі друкарського аркуша.

При поліграфічному відтворенні видання редакція широко використовувала різноманітні шрифтові ансамблі, декоративні елементи та зображальні матеріали, постійно експериментуючи й відшукуючи найбільш оптимальні варіанти.

ВИСНОВКИ

У науковому дослідженні здійснено комплексний аналіз становлення та розвитку друкарства в Черкаському краї кінця XIX – початку XX століть, вивчено особливості роботи найбільших суб'єктів видавничої справи, усебічно проаналізовано видавничу продукцію, що побачила світ у черкаських друкарнях.

Проведена робота дає змогу зробити такі висновки:

1. Наукова література з окресленої теми умовно поділяється на дослідження, що розкривають стан розвитку друкарства в Україні в цілому, і розвідки, присвячені провінційному книговидаванню в контексті загального стану видавничої справи. Окрім того, виразно прослідковується той факт, що радянські науковці і дослідники періоду національно-визвольних змагань та сучасного періоду незалежності держави подають матеріал під різним кутом зору. Характерною особливістю робіт першої групи є ідеологічне нашарування, замовчування фактів. Тому інформація про діяльність національно налаштованих черкаських друкарів або зовсім відсутня, або спотворена ненауковим аналізом матеріалів. Встановлено, що при дослідженні розвитку видавничої справи в м. Черкаси, не слід спиратися на публікації радянського періоду.

Згадки про видавництво «Сіяч» і друкаря В. Колодочку (в контексті співпраці з київським товариством «Вік») знаходимо в дослідженнях О. Лотоцького, Є. Грицака, С. Єфремова, С. Паночіні, М. Зерова, М. Шаповала. У контексті розвитку національного книговидавання питання фрагментарно розглядається у працях сучасних науковців: М. Тимошика, Т. Ківшар, Я. Ісаєвича, М. Лозняка та інших. Захищені в останні роки дисертації, що охоплюють кінець XIX – початок XX століть, також не подають цілісної картини щодо становлення книговидавання в м. Черкаси в окреслений період.

2. На основі архівних документів встановлено постаті друкарів, котрі налагоджували книговидання в місті. Передовсім, це власники трьох найбільших місцевих друкарень Ш. Гоніодський, В. Колодочка й Х. Раздольський. Перший із них розпочав діяльність у 1878 році й спеціалізувався на друці офіційних документів і бланково-звітної продукції, виконуючи замовлення місцевих можновладців. Із розширенням обсягів друкарня почала випускати у світ книжкові навчальні видання. Друком літературно-художніх книг займався В. Колодочка, виконуючи роботу для київського видавництва «Вік». Саме в Черкасах були надруковані 11 видань серії «Селянська бібліотека». Підприємство Х. Раздольського й синів спеціалізувалося на випуску довідкової літератури й виконувало замовлення як місцевих багатих клієнтів, так і замовників із найближчих населених пунктів.

Особливістю провінційного друкарства є низькі ціни, які спонукали видавців столиці й інших великих міст звертатися саме до послуг черкаських поліграфістів. Поданий у додатках каталог друкованої продукції дає чітке уявлення про кількісний і якісний склад продукції, створеної черкаськими видавцями (див. Дод. Д. 1–Д. 9).

До 1917 року у Черкасах, крім трьох значних друкарень, діяли дрібні скородрукарні П. Халевського, Стрижевського, М. Зисіна й Я. Золотаревського, І. Слуцького, працювали редактори-видавці М. Айзенштейн, М. Ольшанський, видавничий відділ Черкаської повітової управи, також існували палітурні майстерні І. Шульца, А. Тучинського. Численні книжкові магазини А. Богановського, М. Виленського, Є. Перчика, А. Кипниса, І. Погребижського, Ш. Краснокутського, Л. Медведовського пропонували населенню різноманітну книжково-журнальну продукцію та канцелярське приладдя.

3. Відродження українського книговидання періоду національно-визвольних змагань характеризується стрімким розвитком друкарства в провінції. Нові видавництва починають з'являтися у найвіддаленіших

куточках держави, куди столичній видавничій продукції дійти надзвичайно важко. Із першого вересня 1917 року в Черкаському краї почало діяти видавництво «Сіяч». Протягом перших місяців роботи формується структура осередку, юридична форма, розробляється тематичний план і видавничий портфель, які відповідають чіткій позиції редакції: відповідати потребам українців.

У роботі видавництва можна виділити чотири періоди:

- 1 вересня – грудень 1917 року – становлення, організаційні моменти, активна маркетингова робота, придбання власної друкарні, книгарні, друк близько 25 назв видавничої продукції, передовсім класиків української літератури.
- Січень – травень 1918 року – значні фінансові проблеми, оновлення колективу, друк 10 назв видань здебільшого тогочасних авторів.
- Кінець травня – початок листопада 1918 року – відкриття філії в Києві, запуск нової друкарні, активні переговори з авторами, співпраця з відомими художниками-оформлювачами, збільшення обсягів роботи, друк навчальної літератури.
- Листопад 1918 – лютий 1920 року – фінансові проблеми, спричинені нестабільною ситуацією в країні й значними попередніми капіталовкладеннями, вимушена співпраця з більшовиками, друк близько п'яти видань, припинення роботи.

4. Листування членів редакції «Сіяча» з потенційними авторами свідчить про чітку й продуману редакційно-видавничу роботу осередку. На підготовчому етапі налагоджувалися контакти з письменниками, велися переговори щодо придбання рукописів, затверджувалися варіанти тексту для друку, укладалися договори між видавництвом і автором (див. Дод. К 1, К 2). Редакційний етап характеризувався створенням обов'язкової внутрішньої чи зовнішньої рецензії, редакторської роботи над твором, визначенням основних технічних характеристик видання.

Окрім випуску у світ книжкової продукції, видавництво планувало готувати продовжуване видання, альмах, але ці плани не було реалізовано. Також редакція брала участь у різноманітних благодійних закладах, допомагаючи українським бібліотекам і навчальним закладам.

5. Видавничий портфель «Сіяча» становили викінчені авторські оригінали й тексти, створювані на замовлення редакції. Перша група – твори класиків української та зарубіжної літератури і сучасних письменників. На замовлення видавництва писалися тексти про історію Риму та Болгарії, перекладалися твори М. Гоголя, М. Тургенєва. Серед книжкової продукції осередку найбільш представлений жанр оповідань, дещо менше повістей, нереалізовані плани щодо друку романів і новел. До лірики й драматургії працівники видавництва зверталася також мало.

Тематичний діапазон видавничої продукції досить різноманітний. Найбільш поширені історична та селянська теми, у межах яких висвітлено близькі народу проблеми безгрошів'я, здоров'я, чиновницького бюрократизму, хабарництва, недосконалості людської натури. Велика увага приділяється національній темі, нівелюванню колонізаторською політикою царської Росії українських інтересів, гальмування розвитку національної освіти, культури, науки.

За видо-типологічними особливостями видання «Сіяча» поділяється на літературно-художні (62 відсотки), науково-популярні (27 відсотків), навчальні (9 відсотків) і довідкові (2 відсотки). За обсягом 46 відсотків становлять книги і 54 відсотків – брошури.

6. Змістова структура видань «Сіяча» нескладна. Зазвичай, її складовими є службова й основна частини, але інколи додаються елементи вступної та заключної. Службова складова представлена вихідними відомостями, титульними сторінками, пагінацією, колонтитулами, змістом. Авторська передмова – найбільш поширений елемент вступної частини, але, на жаль, видавництво ним послуговується дуже рідко, за що часто критикується на сторінках журналу «Книгарь». Часто натрапляємо на зауваження рецензентів

і щодо основної частини, яка потребує найбільше уваги. Насамперед, вони звертають увагу на невиправданий склад збірників, механічний передрук деяких текстів, неадаптованість творів до сучасних реалій життя, неврахування специфіки різних видів видань за цільовим призначенням та читацькою адресою. Елементи заключної частини, що добирає «Сіяч» при створенні видавничої продукції, – різні види приміток, коментарі, тлумачний і перекладний словники, бібліографічні замітки, список коректорських помилок.

Матеріальна конструкція видавничої продукції осередку нескладна. Переважна більшість книг випущені в обкладинках і скріплені скобами. Формат, яким послуговується видавництво, – в 1/8, 1/16, 1/32 долю друкарського аркуша. Важливу роль в оформленні видання відіграють шрифтові засоби. Працівники «Сіяча» постійно експериментують із шрифтовими гарнітурами, кеглями, застосовуючи нерідко непоєднані стилі. Досить поширені декоративні елементи, зображальні матеріали, рідко використовують колір.

Незважаючи на недоліки, яких не вдалося уникнути при створенні різноманітної видавничої продукції, вважаємо, що черкаське видавництво «Сіяч» посідає гідне місце в когорті знаних і поважних товариств, які своєю діяльністю сприяли становленню незалежної Української держави.

ДОДАТКИ

Додаток А

Каталог книжкової продукції видавництва «Сіяч» № 1

Катальог

книг кооперативного
видавничого товариства

„СІЯЧ“

на Київщині, в м. Черкасах,
по Олександрівській вул., №104.

Видавничим Товариством „СІЯЧ“
в м. Черкасах

видруковані такі книжки:

✓1. П. Гулак-Артемівський. Твори.	Ціна 50 коп.
✓2. Є. Гребінка. Приказки.	30 коп.
✓3. Дуни кобзарські.	75 коп.
✓4. Г. Новаленко. Людина і Громада.	85 коп.
✓5. . . . Жарти життя.	3 р. —
✓6. Б. Грінченко. Іван Виговський.	1 р. 80 коп.
✓7. . . . Про книжки.	85 коп.
✓8. . . . Без хліба.	40 коп.
✓9. . . . Павло хлібороб.	40 коп.
✓10. . . . Хата.	45 коп.
✓11. . . . Братства і просвіт. справа.	50 коп.
✓12. . . . Про пустині.	1 р. —
✓13. А. Нащенко. За що?	65 коп.
✓14. С. Чернасенко. Убогий жид. Казка.	20 коп.
✓15. . . . Як вродилася пісня. Казка.	25 коп.
✓16. Проф. Сумцов. Вага і краса укр. на- родн. поезії.	85 коп.
✓17. І. Франко. Semper Tigro.	1 р. 80 коп.
✓18. Ожешко. Хам.	3 р. —
✓19. Мод. Левицький. Як писати службові па- пері українською мовою.	50 коп.

Незабаром вийдуть з друку:

1. Мод. Левицький. Язык, нарѣчє или говор?
2. А. Нащенко. Дрібні оповідання.
3. І. Франко. Поєми.
4. . . . Похорон.
5. І. Нечуй-Левицького. Старосв. батюшки та ма-
тушки.
6. . . . Микола Джеря.

Готуються до друку:

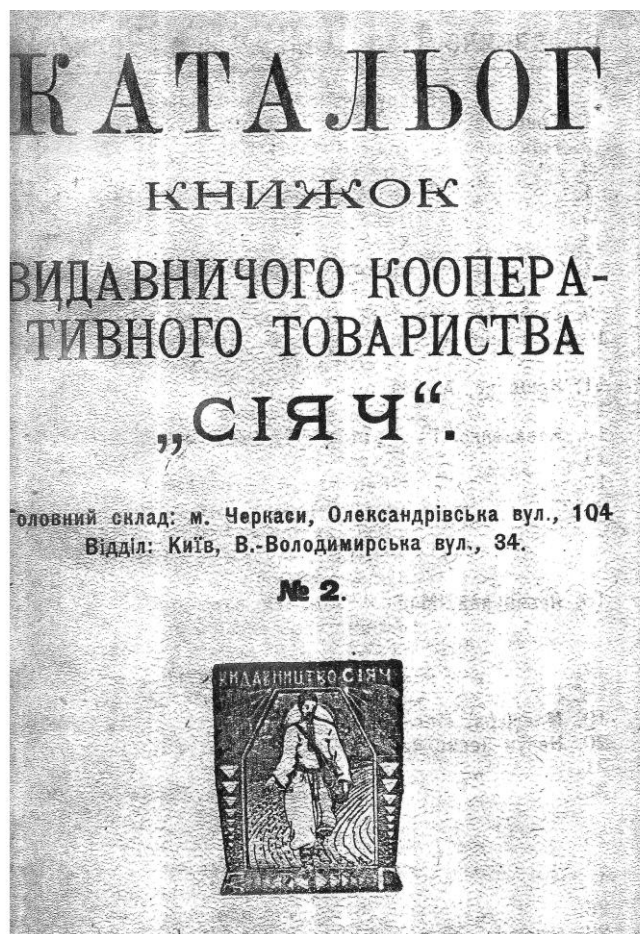
1. Мод. Левицький. Безпартійний: Жарт.
2. І. Франко. Учитель.
3. . . . Хрещення Володимира (з чеського).
4. Манжура. Поезії.
5. Джіованіо. Спартак.
6. Н. Романович. Життя людське.
7. О. Левицький. Волинські оповідання.
8. Г. Коваленко. Про Будду.
9. . . . Про Арабів і Магомета.
10. . . . Початковий курс української
історії для початкових шкіл.
11. А. Кащенко. Історія Війська Запорізького.
12. І. Нечуй-Левицький:
13. . . . Бурлачка.
14. . . . Чортяча спокуса.
15. . . . Перші Київські князі.
16. . . . Татари і Литва на Україні.
17. . . . Унія і Петро Могила.
18. . . . Біда бабі Парасці.
19. . . . Біда бабі Парасці.
20. . . . Голодному і опеньки м'ясо.
21. С. Чернасенко. Про небо. I і II частини.
22. . . . Діткам. Казки.
23. О. Левицький. Полтавські оповідання.
24. . . . Шкільні спогади.
25. Проф. М. Сумцов. Леонардо да-Винчи.
26. . . . Українські співці й байкарі.
27. . . . Історичні зразки українськ. лі-
тер. єднання.
28. . . . Слобідсько - україн. історичні
пісні.

Листівництво
вул. Шевченка, 92
Адреса
Листівництво
414-6

Додаток Б

Каталог книжкової продукції видавництва «Сіяч» № 2

Видавниче Т-во „СІЯЧ“ в м. Черкасах.

Видруковані такі книжки:	
1. Гребінка, С. Приказки (2 вид.)	— 45 к.
2. Грінченко, Б. Іван Виговський	1 р. 80 „
3. „ Про книжки	— 85 „
4. „ Без хліба	— 40 „
5. „ Павло хлібороб	— 40 „
6. „ Хата	— 45 „
7. „ Братства і проєв. справа	— 50 „
8. „ Про пустині	1 „ —
9. Гулак-Артемівський, П. Твори (2 вид.)	— 55 „
10. Думи кобзарські, З перед. В. Степового (2 вид.)	1 „ 20 „
11. Нащенко, А. За що?	— 65 „
12. „ Дрібні оповідання	1 „ 10 „
13. Коваленко, Г. Людина і Громада	— 85 „
14. „ Жарти життя	3 „ —
15. „ Початковий курс української історії для початкових шкіл, без малюнків	2 „ —
„ Тоже, з малюнк. (2 вид.)	2 „ 25 „
16. Левицький, Мод. Як писати службові папери українською мовою	— 50 „
17. „ Язык, нарвіче или говор?	— 40 „
18. „ Безпартійний. Жарт	— 40 „
19. Манжура. Поезії	1 „ 25 „
20. Нечуй-Левицький, І. Біда бабі Парасці	— 45 „
21. „ Микола Джеря	2 „ 20 „
22. „ Унія і Петро Могила	— 60 „
23. „ Біда бабі Палажці	— 65 „
24. „ Старосвітські батюшки та матушки	5 „ 50 „
25. „ Чортяча спекуса	— 75 „
26. Ожешко. Хам	2 „ —
27. Пахаревський. Твори. т. I	1 р. 50 к.
28. Пахаревський. Твори. т. II.	2 „ 40 „
29. Романович, Н. Життя людське	4 „ 45 „
30. Степовий, В. Запорозький зйомник	— 35 „
31. Сумцов, М., проф. Старі зразки української народньої словесности	— 40 „
32. „ „ Історич. зразки укр. літер. еднанія	— 20 „
33. „ „ Вага і краса україн. народньої поезії	— 85 „
34. „ „ Укр. співці й байкари	— 65 „
35. „ „ Слобідсько-україн. історичні пісні	— 35 „
36. І. Франко. Semper Tigro	1 „ 80 „
37. „ Поеми	1 „ 75 „
38. „ Похорон	— 60 „
39. С. Чернасенко. Убогий жид. Казка	— 20 „
40. „ Про небо. 1 і 2 част.	1 „ 30 „
41. „ Як вродилася пісня. Казка	— 25 „

Окрім вищезазначених, на складі В-ва по дорученню авторів є такі книжки:

1. П. Петрушевський. Українська грамати-ка для початкових шкіл . . . . . 1 р. 35 к.
2. П. Теняно. „До раю златосайного“ Поезії . . . . . 2 „ —
3. И. П. Блажневич. Краткое руков. къ изученію укр. языка для знающихъ русскій языкъ . . . . . 1 „ —

Незабаром вийдуть з друку.

1. Г. Коваленко. Про Будду.
2. Чернасенко. Діткам. Казки.
3. Діхтярь. Убогий Пірей.
4. І. Франко. Хрещення Володимира (з чеського).
5. „ Для домашнього огнища.
6. „ Великий шум.
7. „ Сім разок.
8. Мод. Левицький. Твори. т. I і т. II.

Готуються до друку.

1. І. Франко. Учитель.
2. "   Перехрестні стежки.
3. "   Батьківщина і інші оповідання.
4. "   Зів'яле листя.
5. І. Франко. Украдене щастя.
6. "   Voа Constrictor.
7. "   Данте Аліґ'єрі.
8. Джіованіо. Спартак.
9. Ф. Левицький. Волинські оповідання.
10. "   Полтавські оповідання.
11. "   Шкільні спогади.
12. Г. Коваленко. Про Арабів і Магомета.
13. "   Про Гусса.
14. "   Збірник статей.
15. Проф. М. Сумцов. Леонардо да-Вінчі.
16. І. Нечуй-Левицький. Бурлачка.
17. "   Перші Київські князі.
18. "   Татари і Литва на Україні.
19. "   Голодному і опеньки м'ясо.
20. Боровиковський. Байки.
21. Т. Єж. Дагійщина.
22. "   Вдосвіта.
23. А. Сінклер. Нетри.
24. Куліш. Михайло Чернишенко. Історичні оповідання.
25. Історія Риму.)
26. Історія Болгарії.) Пишуться по замовленню.
27. М. Гоголь.)
28. Тургенев.) Перекладаються на українську мову.
29. Яворницький (Эварницкий). Всі твори.

Замовлення на книжки приймаються:

1) на головному складі: м. Чернаси на Київській
Олександрівській, 104;

2) в Київському відділі: Київ, Володимирська.

Додаток В

Правила внутрішнього розпорядку друкарні Ш. Гоніодського

1. На початку роботи в друкарні майстри та робітники повинні негайно подати у контору посвідку на проживання.
2. Посвідка на проживання зберігається у конторі протягом усього часу служби майстрового і робітника у друкарні.
3. Не пізніше, чим через сім днів після початку роботи укладається договір про найм, видається розрахункова книжка встановленого зразка. Відразу робітник сам чи через грамотного товариша повинен переконатися, чи правильно зазначені умови найму, оскільки робітники і майстрові, які не заявили про зауваження вважаються такими, що прийняли ці умови.

Примітка: Протягом семи днів до отримання розрахункової книжки, робітник, майстровий та завідуючий у будь-який час можуть розрахуватися.

4. Розрахункову книжку працівники друкарні на роботі повинні постійно мати при собі і надавати у контору на першу вимогу.
5. Розрахункова книжка видається безкоштовно, але у випадку втрати чи порчі, вона замінюється новою за кошти працівника (10 копійок).
6. Розрахунок із майстровими та робітниками проводиться два рази на місяць: 2-го та 5-го числа, кожного місяця, за період із 1-го по 15-те і з 16-го по 30-те.
7. Усі працівники повинні з'являтися на роботу своєчасно.
8. Із 15 квітня по 15 жовтня робота у друкарні починається о сьомій годині ранку і триває до п'ятої години вечора, а із 15 жовтня по 15 квітня – о восьмій годині ранку до шостої години вечора. Перерва на обід і відпочинок від 12 до 13 години. Усього 9 робочих годин.

9. У робочий час майстрові та робітники не мають права йти з друкарні без дозволу завідуючого.
10. Працівники друкарні повинні тримати свої робочі місця у чистоті й порядку.
11. У робочих приміщеннях підприємства забороняється курити.
12. Суворо забороняються сварки, бійки та нецензурні слова.
13. При користуванні вогнем повинні бути максимально обережними.
14. Робітники і майстрові мають із повагою ставитися до завідуючого та старшого свого відділу.
15. Суворо забороняються будь-які ігри, у тому числі у карти на гроші, одяг тощо.
16. Також забороняються під час роботи усілякі розмови та співання пісень.
17. Забороняється самовільне винесення із друкарні будь-яких предметів.
18. Отримані гроші майстрові та робітники повинні перевірити, не виходячи із контори. Про недоплату певної суми повинні повідомити одразу, інакше претензії не прийматимуться.
19. Час початку і закінчення роботи проводиться за годинником, встановленим у конторі для загального споглядання.
20. Майстрові і робітники повинні виконувати усі вказівки і розпорядження старшого майстра і завідуючого друкарні у межах прийнятих на себе кожним працівником обов'язків, а також при цьому бути увічливими.
21. Робітники і майстрові звільняються від роботи:
  - А) християни:
    - у неділю і такі святкові дні:
      - Січень 1 – Обрізання Господнє (Новий рік);
      - 6 – Хрещення Господнє;
      - Лютий 2 – Стрітення Господнє;
      - П'ятниця і субота звірного тижня;

Березень 25 – Благовіщення Пресвятої Діви Марії;
 П'ятниця і субота страсного тижня;
 Святої Пасхи перші три дні;
 Травень 9 – Перенесення мощів Святого Миколая;
     Вознесіння Господнє;
     Сошествіє Святого духа;
 Червень 29 – Святих Апостолів Петра і Павла;
 Серпень 6 – Преображення Господнє;
     15 – Успіня Пресвятої Богородиці;
     29 – Усічення Голови Іоанна Предтечі;
 Вересень 8 – Різдво Пресвятої Богородиці;
     14 – Воздвиження Хреста Господня;
 Жовтень 1 – Покров Пресвятої Богородиці;
     22 – Казанської ікони Божої Матері;
 Листопад 21 – Введення в Храм Пресвятої Богородиці;
 Грудень 6 – Святителя Миколи Чудотворця;
     25, 26, 27 – Різдво Христове.

Перед святом Різдва Христова 24 грудня робочий день закінчується в 12 годин дня.

Б) євреї:

по суботах і в такі святкові дні:

2 дні Нового року;

1 день Іом (Кипур);

4 дні Кущей;

4 дні Пасхи;

2 дні П'ятидесятниці (зелених свят).

Крім того, закінчується на дві години раніше, ніж зазвичай:

для християн – по суботах і напередодні перерахованих свят;

для євреїв – по п'ятницях і напередодні єврейських свят.

Додаток Д. 1

Каталог видавничої продукції друкарні Ш. Гоніодського

1. Алфавитный доп. каталог книг Черк. гор. публ. б-ки за 1912 г. (1913, 23 с.).
2. Гавловский В. З. Обзор состояния земской медицины и санитарии уезда в 1913 году (1915, 289 с., 16 с. діагр. і карт.).
3. Денежный отчет о состоянии и движении капиталов Черкасского Уездного Земства за 1912-й годъ (1913, 228 с.).
4. Денежный отчет о состоянии и движении капиталов Черкасского Уездного Земства за 1913-й годъ (1914, 381 с.).
5. Денежный отчет о состоянии и движении капиталов Черкасского Уездного Земства за 1914-й годъ (1915, 430 с.).
6. Денежный отчет о состоянии и движении капиталов Черкасского Уездного Земства за 1915-й годъ (1916, 423 с.).
7. Доклад Черкасской уездной Земской управы (1912, 45 с.; Черкасская уездная Земская Управа: [Доклад]; № 129).
8. Иванов К. В. К докладе о выкупе телефонной сети Черкасским городским управлением с переоборудованием на 1000 двухпроводных подземных линий / Контракт черкасской телефонной сети К. В. Иванов (1914, 34 с.).
9. Карагадаев И. С. Русская азбука с правилами произношения для иногородцев вообще и уземцев Кавказа в частности /Сост. канд. прав. Москов. ун-та И. С. Карагадаев, просмотр. и испр. проф. [Москов. ун-та] Ф. И. Буслаев (1898, 32 с.).
- 10.Каталог Черкасской городской публичной библиотеки за 1910 и 1913 гг. (1914).
- 11.Каталог Черкасской городской публичной библиотеки, 1915 годъ (1916, 214 с., 13 ¼).

12. Кучерский М. Г. Сборник арифметических правил, примеров и задач: Учеб. руководство для учеников старших от-д-ния пригитовит. кл. гор. училищ и сред. учеб. заведений / Сост. М. Г. Кучерский (1889, 55 с.).
13. Кучерский М. Г. Сборник арифметических правил, примеров и задач для учеников пригитовительных классов 2-х классных городских училищ, одноклассных народных и церковно-приходских школ: Числа простые, именованные и начальные понятия о простых дробях (1901, 120 с.).
14. Материалы для оценки недвижимых имуществ г. Черкассь (1916, 8 6/3).
15. Нечуй-Левицький І. С. Старосвітські Батюшки та Матушки (1918, 361 с.).
16. Обзор состояния Земской Медицины и санитарии уезда в 1913 г. (1915, 8 с.).
17. Объяснительная записка к отчету Каневской Уездн. Зем. Управы за 1914 г. (1915, 14/2).
18. Отчет администрации по делам умерш. купца А. А. Зарицкого и его Н-овь в г. Черкассах за 1915 г. (1916. – 12 1/3).
19. Отчет администрации по делам умерш. купца Л. А. Зарицкого и его Н-овь за 1914 г. (1915, 3 с.).
20. Отчет по ветеринарии в Черкасскомъ уезде за 1913 г. (1915. – 13 с.).
21. Отчет по дорожному-гражданскому строительству въ 1914 г. (1915, 5 с.).
22. Отчет по сельско-хоз. складах Черкасской Уезд. Зем. Управы за 1914 г. (1915, 3 6/3) .
23. Отчет по Черкасск. комитету пособія раненымъ и семьямъ запасных (1915, 1 3/4) .
24. Отчет Соборно-Николаевской церкви гор. Черкаassy за 1914 г. (1915, 1 5/16).

25. Отчет Черк. *Лежейного* комитета Российского общества Кр. Креста за 1914 г. (1915, ½).
26. Отчет Черкасского Местнаго Комитета Россійскаго Общества Красного Креста за 1912 годъ (1913, 18 с.)
27. Отчет Черкасского Общества Взаимн. Кредита за 1914 г. (1915, 4 1/3).
28. Отчет Черкасского Общества Взаимн. Кредита за 1915 г. (1916, 4).
29. Отчет Черкасской Городской Управы за 1912 г. (1913).
30. Отчет Черкасской Городской Управы за 1915 г. (1916, 14 с.).
31. Расчетная книжка (1915, 1 с.).
32. Расчетная книжка спичечной фабрики Д. Е. Лурье в г. Черкассахъ (1916, 2 2/16).
33. Рідне слово: Граматика (Український букварь) / уклад. П. Петрушевський. – 3-є вид. допов. і випр. (1918, 72 с.: мал.).
34. Смета доходовъ и расходовъ города Черкассь на 1915 годъ (1915, 24 с.).
35. Смета земскихъ доходовъ и расходовъ по Черкасскому уезду на 1913 годъ (1912, 91 с.).
36. Смета земскихъ доходовъ и расходовъ по Черкасскому уезду на 1914 годъ (1913, 143 с.).
37. Смета земскихъ доходовъ и расходовъ по Черкасскому уезду на 1915 годъ (1915, 10 6/8).
38. Смета земскихъ доходовъ и расходовъ по Черкасскому уезду на 1917 годъ (1917).
39. Смета расходовъ города Черкассь на 1912 годъ (1912).
40. Уставъ общества вспомошествованія нуждающимся ученикамъ черкасской прогимназии (1886, 10 с.).

Додаток Д. 2

Каталог видавничої продукції друкарні В. Колодочки

1. Ваганов С. Береженого Бог береже: Оповідання селянина про скотську чуму. – 2-е вид. (1899, 31 с.; Селянська б-ка № 10).
2. Гребінка Є. П. Иван Золотаренко: Повість Е. Гребинки (1899, 30 с.; Селянська б-ка № 9).
3. Загурняк Краткая история 173-го пехотного Каменецкого полка (1903, 1 с.).
4. Карпенко-Карий І. По-над Дніпром: Драматичні картини в 5 одминах / І. Карпенко-Карый (Тобилевыч) (1900, 102 с.).
5. Карпенко-Карий І. Разумный и дурень: комедія в 5 діях Івана Тобилевича (Карпенка-Карого) (1898, 72 с.).
6. Карпенко-Карий І. Сто тисяч: Комедія в 4 діях Івана Тобилевича (Карпенка-Карого) (1898, 75 с.).
7. Кониський О. Я. Groшолубка. – 3-є вид. (1899, 78 с.; Селянська б-ка № 13).
8. Михновський Г. І. Сатаньська помста: Драма в 4 діях: (З нотами для співив) / Соч[инение] Г. И. Михновскаго; Муз[ика] І. Т. Булавина и др. (1898, 56 с., 15 с. нот.).
9. Міське положення 1892 року про бродячих тварин (1898).
10. Мурейко Т. Т. Из чего получается шелк и способы его добывания посредством выкормки шелковичных червей (тутового шелкопряда) листьями шелковицы (тутовое дерево) и скорцонера (черный сладкий корень): с 63-мя рис. на 4 табл. (1897, 82,2 с.).
11. Нечуй-Левицький І. С. Пряттели.
12. Отчеть черкасского общества пособія бѣдным за 1901 г. (1902, 20 с.).
13. Отчеть черкасского общества пособія бѣдным за 1905 г. (1906, 34 с.).
14. Отчеть черкасского общества пособія бѣдным за 1906 г. (1907, 32 с.).

15. Отчетъ черкаского общества пособія бѣднымъ за 1907 г. (1908, 32 с.).
16. Положення Черкаської міської Думи про облаштування тротуарів по Старо-Чигиринській, Поліцейській і Больничній вулицях та Троїцькому провулку.
17. Пылып Бандура Рогатый сват. Голка (1898, 35 с.).
18. Терещенко М. С. Орыся (1903, 94 с.).
19. Уставъ черкаского общества пособія бѣднымъ (1899, 30 с.).
20. Франко І. Я. Абу-Казимови капци: (Арабська казка И. Мирона) (1899, 64 с.; Селянська б-ка № 12).
21. Черняхівський О. Г. Ризачка або дизентерія: Розмова лікаря з селянами / Написав лікар Авраменко [псевд.] (1899, 15 с.; Селянська б-ка № 11).
22. Шуліка П. Де найшов, де загубив: Оповідання Павла Шульки (1897, 30с.).

Додаток Д. 3

Каталог видавничої продукції друкарні Х. Раздольського

1. Адресь-Календарь гор. Черкась. Справочная книга на 1913 годъ / подъ ред. М. А. Ольшанскаго (1913).
2. Весь город Черкасы: Адресная и справочная книжка на 1911 годъ / подъ ред. М. О. Айзенштейна (1911, 134 с.).
3. Весь город Черкасы: Адресная и справочная книжка на 1912 годъ / подъ ред. М. О. Айзенштейна (1912, 144 с.).
4. Грінченко Б. Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького (1917, 34 с.; «Сіяч» №5).
5. Грінченко Б. Хата (1917, 32 с.; «Сіяч» № 6)
6. Лысенко О. Марко Бублій. Оповідання про давне (1902, 8 с.).
7. Ожешкова Е. Хам / пер. з пол. М. і З. Л. (1917, 248 с.; «Сіяч» № 14).

8. Отчетъ благотворит. о-ва евреевъ в г. Черкассь за 1913–1914 гг. (1915, 2 с.).
9. Отчетъ Черкаскаго Городскаго Общественнаго Банка за 1914 г. (1915, 12 с.).
10. Отчетъ Черкаскаго Городскаго Общественнаго Банка за 1915 г. (1916, 9 с.).
11. Отчетъ Черкаскаго городского о-ва взаимнаго от огня страхованія имущества за 1913 г. (1914, 144 с.).
12. Отчетъ Черкаскаго общества пособія бѣднымъ за 1911 г. (1912).
13. Расчетная книжка кожев. завода Ровинскаго в г. Чигирине (1916, 4 ½).
14. Расчетная книжка утвержд. Кіевск. Губернск. по фабричнымъ и горно-заводскимъ. деламъ присутвіемъ (1915, ½).
15. Расчетная книжка утвержденная Кіевскимъ губернскимъ по фабричнымъ и горно-заводскимъ. деламъ присутвіемъ въ засѣданіи 14 іюня 1907 г. (1916, 1).
16. Теняню П. В. До раю златосяйнаго: Поезіі: Ч. 1 (1917, 160 с.).
17. Уставъ Акціонернаго общества табачной фабрики А. А. Зарицкаго въ Черкассахъ (1917).
18. Уставъ Акціонернаго общества Черкасской паровой мельницы, просорушки и лесопильнаго завода, бывшіе Д. И. Гринблата (1917).
19. Уставъ общества вспомошествованія нуждающимся ученицамъ черкасской женской гимназии (1903, 24 с.).
20. Уставъ о-ва «Ясли» при богородице-казанской церкви села Елисоветградки (1915, 1 с.).
21. Чугаев А. В. Описание и справочная книга Черк. уезда Киев. губ. (1911, 176 с.).

Додаток Д. 4

Каталог видавничої продукції друкарні А. Богоновського

1. Образцовая русская грамматика. Часть первая. Этимологія. Курсь младш. кл. ср.-уч. заведений. Составиль преподаватель словесности въ женскихъ гимназияхъ Ник. Серг. Рабковскій (1913).
2. Отч. Правл. о-ва *вспомощ.* нужд. ученицамъ Черкасской жен. гимназии за 1914 г. (1915, ¼).
3. Расчетная книжка Черк. сах.-раф. Завода (1914, 2 ¼).
4. Списокъ имуществъ, подлежащихъ исключенію изъ обложений земскими сборами по Каневск. Уезду (1915, 13/16).
5. Уставъ подгот. музик. школы в г. Черкассахъ А. А. Чубинской (1914, ¼).
6. Членская книжка для заводов и мельниц гор. Черкаassy (1914, 2/4).

Додаток Д. 5

Каталог видавничої продукції друкарні М. Зисіна і Я. Золотаревського

1. Альбомъ Сосновки съ описаніемъ курорта. Изд. Фотографа Ю. С. Линкова (1914).
2. Звинский И. Чему и зачемъ учатся в гимназии: Речь, сказанная на годичномъ акте в Черкас. муж. гимназии, 26 сентября 1912 г. (1913, 31 с.).
3. Наказъ судебнымъ следователямъ округа Черкасского (1915).
4. Отчет Ровенскаго, Херс. Губ. О-ва Взаимного Кредита за 1915 г. (1916, 1 5/8).
5. Отчетъ Черкасского Город. О-ва Взаимного отъ огня страхованія за 1914 г. (1916, 2 1/5).

6. Список лицъ пожертвов. для оказания помощи бедн. евр. г. Черкассь на 1915 г. Благотв. О-ва евреевъ г. Черкассь (1916, 2 ³/₄).
7. Чему и зачем учатся въ гимназий (1913).

Додаток Д. 6

Каталог видавничої продукції друкарні Х. Скловського

1. Уставъ благотворительного общества евреевъ гор. Черкассь (1908, 18 с.).
2. Уставъ Черкасского общества взаимного вспоможенія служащихъ по письменной части в г. Черкассахъ Кіевской губерніи (1905, 20 с.).

Додаток Д. 7

Каталог видавничої продукції друкарні І. Слуцького

1. Лашкерев О. Н. М. Ю. Лермонтов (1814 – 1841): Общий обзор творчества (1914, 30 с.).
2. Уставъ Черкасского еврейскаго благотворительного общества для выдачи без процентныхъ ссудъ (1913, 12 с.).

Додаток Д. 8

Каталог видавничої продукції друкарні М. Юдицького

1. Уставъ професіонального Союза рабочихъ (1917, 16 с., 1/8).
2. Уставъ солдатского Союза (1917, 8 с., 1/8).

Додаток Д. 9

Каталог видавничої продукції не встановлених черкаських друкарень

1. Алфавитный доп. каталог книг Черк. гор. публ. б-ки за 1910 и 1913 гг. [1] и 4-й (1914, 55 с.).
2. Кайзер А. Л. План мероприятий по организации и культуре кормовой площади в Черкасском уезде Киевской губернии: Доклад (1915, 26 с.).
3. Каталог Библиотеки 173-го пехотного Каменецкого полка / сост. поручик Таблиц (1910, 162 с.).
4. Каталог Библиотеки 174-го пехотного Роменского полка / сост. штабс-капитан Кудленко (1901, 54 с.).
5. Каталог книг библиотеки 126-го Пехотного Рыльского полка: 24 июня 1886 г. (1886, 24 с.).
6. Обзор медицинской деятельности в Черк. уезде за 1912 год (1913, 134 с.).
7. Отчет Черк. городской управы за 1913 год (1914).
8. Отчет по дорожному и гражданскому строительству за 1916 год (1916).

Додаток Е
Логотип друкарні В. Колодочки

Додаток Ж

Остання сторінка обкладинки

видання І. Карпенка-Карого «Понад Дніпром»

СКЛАДЪ ИЗДАНІЯ
ВЪ КНИЖНОМЪ МАГАЗИНЪ ЖУРНАЛА
„КІЕВСКАЯ СТАРИНА“
(Кіевъ, Безаковская, 14).

Тамъ же продаются слѣдующія книги:

1. Кониській. У тисной бабы. К. 94. ц. 5 к.
2. Днипрова Чайка. Хрестоносць. К. 96. ц. 5 к.
3. Оповідання про давнє. К. 96. ц. 5 к.
4. Дзвонарь. Сужена. Надія. Оповідання. К. 97. ц. 5 к.
5. Шулика. Де знайшовъ, де загубивъ. Черк. 97. ц. 5 к.
6. Карпенко-Карый (Тобилевичъ). Сто тысячъ. Черк. 98. ц. 8 к.
7. Карпенко-Карый (Тобилевичъ). Розумный и дурень. Черк. 98. ц. 8 к.
8. Левицький И. Приятелі. Черкасы. 99. ц. 5 к.
9. Гребинка Е. Иванъ Золотаренко. Черк. 99. ц. 3 к.
10. Береженого Богъ береже (оповідання селянина про скотську чуму). Черк. 99. Ц. 3 к.
11. Авраменко. Ризачка або дисентерія (розмова зъ селянами). Черкасы, 99. ц. 2 к.
12. И. Мыронъ. Абу-Каземови капци (Арабська казка). Черкасы. 99. ц. 5 к.
13. Кониській О. Я. Грошолоубка. Черк. 1900. ц. 5 к.

Билъ. Сборникъ малорусскихъ стихотвореній 50 авторовъ съ 25 портретами. К. 1900 г., ц. 2 р., на веленовой бумагѣ 3 р., на слонової—4 р.

Творы И. С. Левицького, т. I—Повѣсти и оповідання, ц. 1 р. 50 к., т. II—Старосвітські батюшкы та матушкы, повѣсть, ц. 1 р. 50 к., на вел. бум. 2 р.

Творы Кониського-Перебенди, томъ I и II—по 50 к., т. III—1 р., на вел. бум.—1 р. 50 к.

Отсюда же можно выписывать всѣ, существующія въ продажѣ, книги на малорусскомъ языкѣ, не исключая библиографическихъ рѣдкостей, а также музыкальныя произведенія Н. В. Лисенка.

Ціна 10 коп.

Додаток 3

Повний каталог книжкової продукції видавництва «Сіяч»

1. Гулак-Артемівський П. Твори – Черкаси : «Сіяч», друкарня «Черкаської Волі», 1917. – 28, [1] с. – («Сіяч»; №1)
2. Гребінка Є. Приказки. – Черкаси : «Сіяч», друкарня «Черкаської волі», 1917. – 31 с.; 8. – («Сіяч»; № 2)
3. Думи кобзарські. – Черкаси : «Сіяч», друкарня «Черкаської Волі», 1917. – 100, [1] с.– («Сіяч»; № 3).
4. Грінченко Б. Павло хлібороб : легенда. – Черкаси : «Сіяч», друкарня орендована видавництвом «Сіяч», 1917. – 23 с. – («Сіяч»; № 4).
5. Грінченко Б. Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького. – Черкаси : «Сіяч», друкарня Х. Д. Раздольського, 1917. – 34 с. – («Сіяч»; № 5).
6. Черкасенко С. Убогий жид : Казка. – Черкаси : «Сіяч», 1917.
7. Грінченко Б. Хата : оповідання. – Черкаси : «Сіяч», друкарня Х. Д. Раздольського, 1917. – 32 с. – («Сіяч»; № 6).
8. Коваленко Г. Людина і громада: Думки про добро і правду. – Черкаси : «Сіяч», друкарня, орендована видавництвом «Сіяч», 1917. – 48, [1] с. («Сіяч»; № 7).
9. Грінченко Б. Без хліба : оповідання. – Черкаси: «Сіяч», друкарня, орендована видавництвом «Сіяч», 1917. – 24, [2] с. («Сіяч»; № 8).
10. Грінченко Б. Іван Виговський, його життя й діла. – Черкаси : «Сіяч», 1917. – 132 с.; І л. портр., 8 («Сіяч»; № 9).
11. Кащенко А. За що? : оповідання з часів визвольного руху. – Черкаси : Сіяч, 1917. – 43 с. – («Сіяч»; № 10).
12. Франко І. Я. Semper tūro : збірка поезій. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1917. – 133. [2] с. – («Сіяч»; № 11).

- 13.Коваленко Г. Жарти життя : оповідання. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого Товариства «Сіяч», 1917. – 219, [1] с. – («Сіяч»; №12) .
- 14.Черкасенко С. Як вродилася пісня : казка. – Черкаси: «Сіяч», 1917. – 11 с. – («Сіяч»; № 13).
- 15.Ожешкова Е. Хам / Пер. з польської М. і З. Л. – Черкаси : «Сіяч», друкарня Х. Д. Раздольського, 1917. – 248 с. («Сіяч»; № 15). На обкл. сер.: (!) № 14.
- 16.Сумцов М. Вага і краса української народної поезії. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1917. – 64 с. – («Сіяч»; №16).
- 17.Грінченко Б. Про пустині : з 10-ма малюнками. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1917. – 56 с. – («Сіяч»; № 17).
- 18.Левицький М. Як писати службові папери українською мовою. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1917. – 27с.; [4] с. – («Сіяч»; № 18).
- 19.Франко І. Я. Поєми. – Черкаси: «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1917. – 141, [1] с. – («Сіяч»; № 19).
- 20.Грінченко Б. Про книги. Як їх вигадано друкувати : з 3-ма малюнками. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1917. – 48 с.: мал., портр., – («Сіяч»; № 20).
- 21.Нечуй-Левицький І. Микола Джеря : повість. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1917. – 162 с. – («Сіяч»; № 21).
- 22.Кашченко А. Дрібні оповідання. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1917. – 87, [1] с. – («Сіяч»; № 22).
- 23.Сумцов М. Українські співці й байкарі. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1917. – 42 с. – («Сіяч»; № 23).
- 24.Левицький М. Безпартійний : жарт на 1 дію. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1917. – 22с. – («Сіяч»; № 24).

25. Нечуй-Левицький І. Біда бабі Парасці Гришисі : оповідання. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства Сіяч, 1917. – 32 с. – («Сіяч»; № 25).
26. Нечуй-Левицький І. Біда Бабі Палажці Солов'їсі : оповідання. – Черкаси: «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 51 с. – («Сіяч»; № 26).
27. Коваленко Г. Оповідання з української історії. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 118, II с.: мал., порт., карти.
28. Франко І. Я. Похорон. – Черкаси : «Сіяч», друкарня Видавничого Товариства «Сіяч», 1918. – 49 с. – («Сіяч»; № 30).
29. Степовий В. Запорозький зімовник : історичні відомості. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 24 с. – («Сіяч»; № 31).
30. Романович-Ткаченко Н. Життя людське: збірка оповідань. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 256 с. («Сіяч», № 32).
31. Нечуй-Левицький І. Унія і Петро Могила київський митрополит. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 46 с. («Сіяч»; № 33).
32. Сумцов М. Слобідсько-українські історичні пісні. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 21 с. – («Сіяч»; № 34).
33. Левицький М. Языкь, нарѣчіе или говоръ? – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 32 с. («Сіяч»; № 35).
34. Пахаревський Л. Оповідання. Кн. 1 – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 116 с.
35. Сумцов М. Старі зразки української народної словесности. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 32 с. («Сіяч»; № 36).

36. Манжура І. Поезії : з додатком біографії «Іван Іванович Манжура (1851 – 1893)» написаної Щукиним. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – XII, 88 с. («Сіяч»; № 37).
37. Черкасенко С. Ф. Про небо: Популярна астрономія : в двох частинах : з малюнками. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 33 с. – («Сіяч»; № 38).
38. Нечуй-Левицький І. Чортяча спокуса : оповідання. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 53 с. – («Сіяч»; № 41).
39. Сумцов М. Історичні зразки українського літературного єднання. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 12 с. – («Сіяч», № 42).
40. Пахаревський Л. Оповідання. – Т. 2. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – («Сіяч»; № 45). – 187 с.
41. Нечуй-Левицький І. Старосвітські Батюшки та Матушки : повість-хроніка. – Черкаси : «Сіяч», друкарня Ш. Гоніодського, 1918. – 361 с.
42. Коваленко Г. Арабська земля і Магометова віра – Черкаси : «Сіяч», 1918. – 48с.
43. Франко І. Великий шум : повість. – Черкаси : «Сіяч», 1918. – 104 с.
44. Коваленко Г. Велика віра Азії : оповідання про Будду. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 41 с., [2] с.
45. Боровиковський Л. Байки Левка Боровиковського : з його портретом і біографією / Під ред. Г. Коваленка. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – XVI, 66 с.: портр. .
46. Діхтяр О. Убогий Гирей : башкирські народні перекази. – Черкаси – Київ : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 20 с.
47. Донцов Д. Культура примітивізму : головні підстави російської культури. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 39 с., II с.

48. Левицький М. П. Оповідання. – Т. 1. – Черкаси – Київ : «Сіяч», 1918. – 268, [2] с.
49. Петрушевський П. Українська граматика для початкових шкіл. – Черкаси : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 62 с.
50. Наша рідна мова : читанка друга / Упорядник М. Грінченко. – Черкаси – Київ : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 130, II с.: мал.
51. Петрушевський П. Рідне слово : граматка (український букварь) : з малюнками. – Черкаси – Київ : «Сіяч», друкарня Ш. Гоніодського, 1918. – 72 с.: мал.
52. Петрушевський П. Рідне слово : читанка : перша книжка після букваря. – Черкас – Київ : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 96 с.: мал.
53. Чехівський В. Боротьба чехів за волю й правду в часи Івана Гуса. – Черкаси – Київ : «Сіяч», друкарня видавничого товариства «Сіяч», 1918. – 54, II с.
54. Донцов Д. Мазепа й Мазепинство. – Черкаси – Київ : «Сіяч», 1918. – 33 с.
55. Вороний М. Поезії. – Т. 1. – Черкаси – Київ : «Сіяч», 1920. – XI, 139, IV с. : мал., портр.

Додаток К. 1.

Договір між М. Грінченко і видавництвом «Сіяч» від 20.07.1918 р.

М. М. Грінченко і голова правління видавничого товариства «Сіяч» М. С. Куліш уклали таку умову:

1. М. М. Грінченко дає товариству до видання такі твори: Том перший драми: Ясні зорі, Нахмарило, Степовий гість; том другий: Драми: Серед бурі, На громадській роботі; На новий шлях; Миротворці; том третій: Оповідання: Без хліба, Сама зовсім сама, Покупка, Хата, Екзамен, Непокірний, Дядько Тимоха, Ксеня, Підпал, Нелюб, Серед чужих людей, Зустріч, Байда, Павло хлібороб, Каторжна, Палії, Хатка в балці, Як я вмер, Сам собі пан, Болотняна квітка, Брат на брата; том четвертий: Перед широким світом.
  2. Також дає право на видання власного перекладу «Француз – Боротьба за право».
  3. Також відновлює т-ву «Сіяч» право видання окремих оповідань Б. Грінченка, які вже видані тов-вом «Сіяч»: Павло хлібороб, Без хліба, Хата, Про книги, Іван Виговський, Братства і просвітня справа на Україні, Про пустині.
  4. Тов-во «Сіяч» має право видати із зазначених в №№ 1 і 2 цієї умови томів по 10 тисяч примірників кожного. Якщо видавництво Сіяч найде необхідним видати ці книжки в більшій кількості примірників, то воно на се має право, але обов'язується про це кожним разом окремо сповістити мене, М. Грінченко. Переклад «Боротьба за право» має право видати в кількості 5 [зверху дописано «або десяти» – Л. Ф.] тисяч примірників.
  5. Вид-во може користуватися правом видання томів зазначених у №№ 1, 2 протягом двох років, тобто до 1.08. 1920 року.
  6. Має право видавати оповідання із №3 по 10 тис. примірників. Право видання цих оповідань належить видавництву «Сіяч» до 1. 08. 1920 року.
-

7. М. Грінченко зобов'язується не видавати перерахованих творів, а також нікому не надавати на них право видання протягом зазначених у №№ 5, 6 строків.
8. М. Грінченко одержує від «Сіяча» за право видання названих творів авторський гонорар в розмірі 10% з номінальної вартості кожного примірника видрукуваного «Сіячем».
9. Авторський гонорар «Сіяч» зобов'язується сплачувати таким чином. При підпису цієї умови три тисячі карбованців, першого серпня біжучого року ще дві тисячі. При виході кожної книжки десять відсотків з номінальної вартості всіх примірників книжки, при чому получені в завдаток 5 тисяч карбованців залучуються в авторський гонорар за книжки останніх видань.
10. «Сіяч» має право з творів зазначених у № 1 під заголовками том перший і том другий видати окремими книжками, за винятком драми «Степовий гість». Кожного відбитку «Сіяч» має право видати по 10 тисяч примірників за такий же гонорар. Право видання сих відбитків належить «Сіячеві» протягом двох років, до 1.08. 1920 року.
11. «Сіяч» зобов'язується надсилати мені безплатно по виході з друку по 25 примірників кожного видання.
12. М. Грінченко зобов'язується дати «Сіячеві» по 1 примірнику всіх творів, яко друкарський матеріал. По виданню книжки «Сіяч» зобов'язується повернути назад.

Додаток К. 2

Умова між М. Грінченко і видавництвом «Сіяч» від 15.09.1918 р.

Вересня 15 дня 1918 року місто Київ.

Ми нижепідписавшіся, Марія Миколаївна Грінченко з одного боку і представник видавничого товариства «Сіяч» член правління Павло

Словинський по довіррю товариства «Сіяч» з другого, заключили між собою таку умову:

-
1. Я, Марія Грінченко даю видавничому товариству «Сіяч» право видання складеної мною другої читанки «Наша рідна мова», рукопис якої читанки вручається мною Марією Грінченко Павлу Словинському при підпису цієї умови в кількості двохсот п'яти десяти трьох сторінок.
  2. Видавництво «Сіяч» має право видавати вищезазначену читанку на протязі трьох років, себто до 15 вересня 1921 року в необмеженій кількості примірників, але не менше 25 тисяч примірників.
  3. При виході з друку кожного видання вищеназваної читанки видавництво «Сіяч» обов'язується оповіщати мене, М. Грінченко, про кількість виданих примірників читанки.
  4. Видавництво «Сіяч», як авторський гонорар, виплачує мені, М. Грінченко, 10 % номінальної ціни кожного виданого примірника читанки. В рахунок цього гонорару, одержала я, М. Грінченко, при підпису цієї умови 2 тис. карбованців. За кожне окреме видання зобов'язуються сплачувати мені, М. Грінченко, належну суму після того, як з складів видавництва «Сіяч» розійдеться половина всіх примірників видання.
  5. Я, М. Грінченко, протягом строку до 15.02.21 р., даю видавництву «Сіяч» переважне право видання всіх моїх педагогічних праць і зобов'язуюсь давати ці праці до видання другим видавництвам тільки в тому разі, коли видавництво «Сіяч» по технічним, грошовим або іншим обставинам відмовиться їх видавати.
  6. Я, М. Грінченко, протягом строку до 15.09.21 р., даю видавництву «Сіяч» переважне право видання всіх моїх педагогічних праць і зобов'язуюсь давати ці праці до видання другим видавництвам тільки в тому разі, коли видавництво «Сіяч» по технічним, грошовим або іншим обставинам відмовиться їх видавати.
-

7. З кожного видання видавництво «Сіяч» повинно давати мені, М. Грінченко, по 25 прим. без жодної платні.
  8. Якщо видавництво «Сіяч» протягом зазначеного строку припинить свою діяльність, то воно має право передати сю умову другому видавництву, але з принципальної згоди моєї, М. Грінченко.
  9. Про всі зміни і додатки, котрі я, М. Грінченко, вважаю необхідним внести в видання, я, М. Грінченко, зобов'язуюсь своєчасно сповіщати видавництво «Сіяч». Ніякі зміни змісту або найменування книжки не повинні ми, М. Грінченко і видавництво «Сіяч», рахувати причиною для скасування цієї умови.
  10. При підпису цієї умови одержало товариство «Сіяч» на вищезазначених умовах право видання читанки «Рідна нива» (дітям середнього віку), і рукописи цієї читанки одержано мною, представником товариства «Сіяч», П. Словинським.
  11. Я, М. Грінченко, одержала аванс за цю частину одну тисячу карбованців (крім того, товариство «Сіяч» повинно мені сплатити 23.09. дві тисячі карбованців).
-

М. Грінченко

П. Словинський

Додаток Л
Обкладинка підручника Г. Коваленка
«Оповідання з української історії»

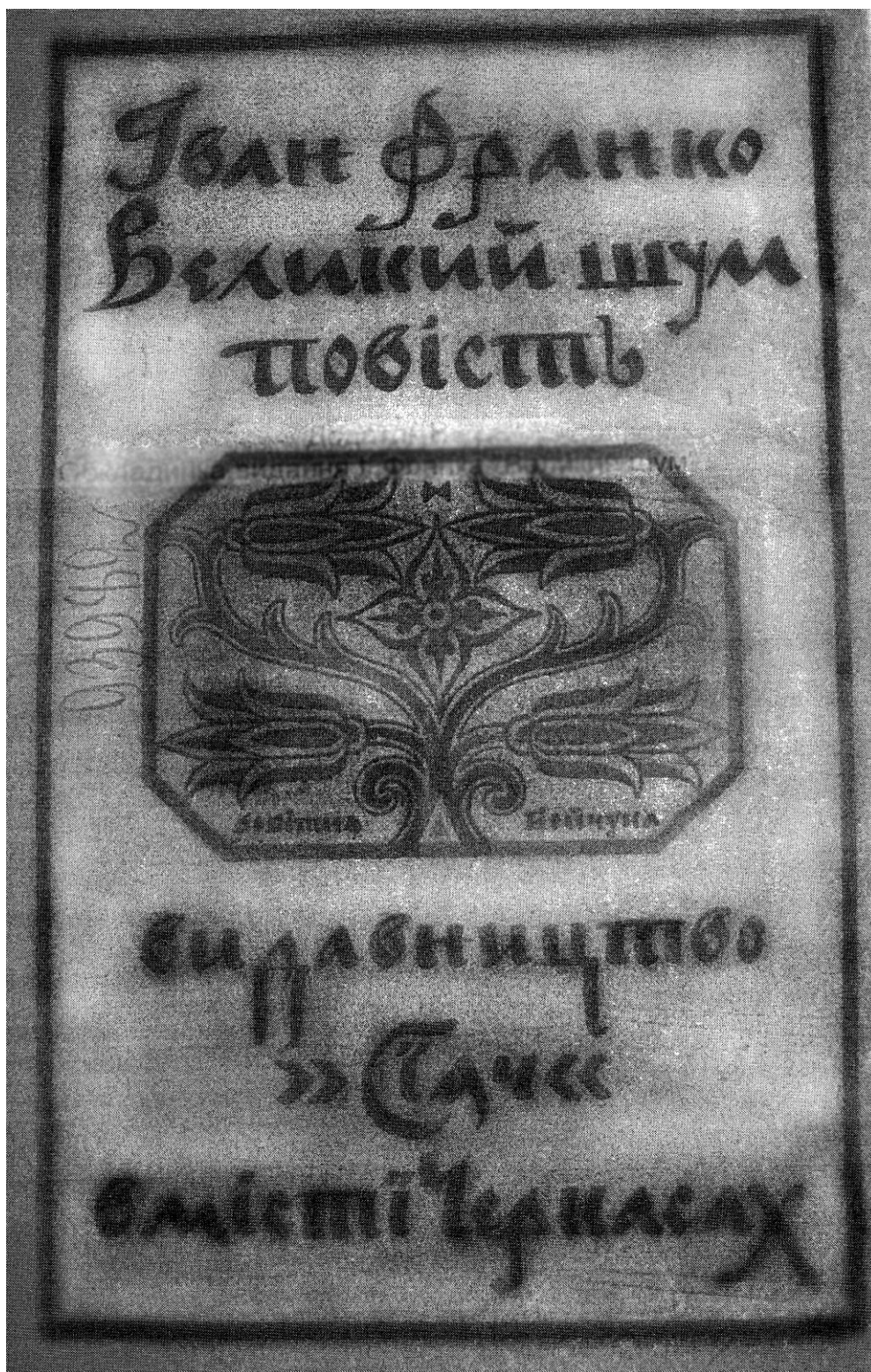
Додаток М

Обкладинка видання І. Франка «Поєми»

Додаток Н

Обкладинка видання І. Франка «Великий шум»

Додаток П

Каталог нереалізованих планів видавництва «Сіяч»

1. Берло А. Українська грамати́ка для вищих початкових шкіл.
2. Гаєрманс Г. Надія (драма).
3. Гоголь М. Переклади українською мовою.
4. Грінченко Б. Під широким світом.
5. Грінченко Б. Твори у чотирьох томах:
  - Т. 1 – Драми: «Ясні зорі», «Нахмарило», «Степовий гість».
  - Т. 2 – Драми: «Серед бурі», «На громадській роботі», «На новий шлях», «Миротворці».
  - Т. 3 – Оповідання: «Без хліба», «Сама, зовсім сама», «Покупка», «Хата», «Екзамен», «Непокірний», «Дядько Тимоха», «Ксеня», «Підпал», «Нелюб», «Серед чужих людей», «Зустріч», «Байда», «Павло хлібороб», «Каторжна», «Палії», «Хатка в балці», «Як я вмер», «Сам собі пан», «Болотняна квітка», «Брат на брата».
  - Т. 4 – «Перед широким світом».
6. Грінченко М. Француз – Боротьба за право.
7. Грінченка М. Усі педагогічні праці.
8. Данте Аліг'єрі.
9. Джованьйолі Р. Спартак.
10. Єж Т. Дагійщина.
11. Єж Т. Вдосвіта.
12. Загірня Марія Наша рідна мова. Читанка II.
13. Загірня Марія Рідна нива (для середнього віку).
14. Коваленко Г. Про Гуса.
15. Коваленко Г. Збірник статей.
16. Куліш П. Михайло Чернишенко. Історичні оповідання.

- 17.Лазаренко Б. Збірник творів.
- 18.Левицький М. Твори у двох томах.
- 19.Левицький О. Волинські оповідання.
20. Левицький О. Полтавські оповідання.
- 21.Левицький О. Шкільні спогади.
- 22.Мирний Панас Твори у п'яти томах:
  - Т. 1 – Дрібні приповідки: «В дорогу (замість передмови)», I. «Лихий попутав», II. «П'яниця», III. «Лови», IV. «Як ведеться – так і живеться»: а) «День на пастівнику» і б) «Батьки», V. «Казка про правду та Кривду», VI. «Морозенко», VII. «Лихо», VIII. «Серед степів», IX. «Сон», X. «Пригода з «Кобзарем», XI. «Дурниця».
  - Т. 2 – Повісті: «Пропаща сила (Хіба ревуть воли, як ясла повні?)», «За водою».
  - Т. 3 – «Товариші», «Повія» (три частини).
  - Т. 4 – Переклади: 1) «Дума про військо Ігореве», 2) «Дума про Гайявату» Лонгфелло, 3) «Король Лір» Шекспіра.
  - Т. 5 – Драматичні твори: «Перемудрив», «Лимерівна», «Згуба», «Спокуса», «Не вгашай духу!».
- 23.Нечуй-Левицький І. Бурлачка.
- 24.Нечуй-Левицький І. Перші Київські князі.
- 25.Нечуй-Левицький І. Татари і Литва на Україні.
- 26.Нечуй-Левицький І. Голодному і опеньки м'ясо.
- 27.Самійленко В. Збірники оповідань.
- 28.Сінклер А. Нетри.
- 29.Сумцов М. Леонардо да Вінчі.
- 30.Тургенєв М. Переклади українською мовами.
- 31.Філянського М. Поезії у трьох томах (мають увійти нові речі).
- 32.Франко І. Хрещення Володимира (з чеської).
33. Франко І. Для домашнього огнища.
34. Франко І. Сім казок.

35. Франко І. Учитель.
36. Франко І. Перехресні стежки.
37. Франко І. Батьківщина та інші оповідання.
38. Франко І. Зів'яле листя.
39. Франко І. Украдене щастя.
40. Франко І. Воа Constrictor.
41. Черкасенко Діткам. Казки.
42. Яворницький (Эверницкий) Всі твори.
43. Яновська Л. Збірник творів.
44. Пишуться на замовлення Історія Риму та Історія Болгарії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні та бібліотечні рукописні матеріали

1. Відбиток печатки видавництва довідкової та адресної книги «Все м. Черкаси» // Державний архів Черкаської області (ДАЧО). – Ф. Р–390. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 15.
2. Відбиток печатки редактора-видавця довідкової книги «Адреса-календар» М. А. Ольшанського // ДАЧО. – Ф. Р–390. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 46.
3. Відбиток печатки палітурної майстерні А. М. Тучинського // ДАЧО. – Ф. Р–390. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 40.
4. Відомості Черкаської міської думи // ДАЧО. – Ф. 8. – Оп. 2. – Спр. 910. – Арк. 10 зв.
5. Директиви про друк // ДАЧО. – Ф. 504. – Оп. 1. – Спр. 8.
6. Договір між М. Грінченко і видавництвом «Сіяч» // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Інститут рукопису НБУВ). – Ф. 170. – Спр. 85.
7. Договір між М. Грінченко і Правлінням Всеукраїнського кооперативного видавничого союзу // Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 170. – Спр. 89.
8. Документи Черкаської міської управи за 1918 рік // ДАЧО. – Ф. 8. – Оп. 3. – Спр. 250. – Арк. 154, 161, 163, 165.
9. Журнал входящих документів Київського тимчасового комітету у справах друку // Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 261. – Арк. 118–121 зв., 125–125 зв., 189–189 зв.

10. Журнал засідань Черкаської міської думи від 10.12.1913 року // ДАЧО. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 506. – Арк. 17.
11. Журнал засідань Черкаської міської думи від 26.07.1916 року // ДАЧО. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 510. – Арк. 1, 6.
12. Заклади, підпорядковані дії закону від 2 червня 1903 року // ЦДІАК України. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 1742. – Арк. 38.
13. Заметка для Черкаской Городской управы // ДАЧО. – Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 255.
14. Замовлення друкарні В. Колодочки // ДАЧО. – Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 457–460, 462–463, 467, 474 зв., 470, 471 зв., 477–479.
15. Зразки шрифтів стародрукарні П. Ю. Халевського. Відбитки печаток газет «Черкасскія Вѣсти», «Черкасскіе Отклики», Товариства газетної справи // ДАЧО. – Ф. Р–390. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 14 а, 90–90 зв., 101 зв.
16. Лист В. Біднова до А. Ніковського від 20.01.1917 р. // Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 226. – Спр. 63.
17. Лист видавництва «Сіяч» до М. Грінченко від 20.09.1917 р. // Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 170. – Спр. 56.
18. Лист видавництва «Сіяч» до М. Грінченко від 3.10.1917 р. // Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 170. – Спр. 367.
19. Лист видавництва «Сіяч» до М. Грінченко від 26.02.1918 р. // Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 170. – Спр. 57.
20. Лист видавництва «Сіяч» до М. Грінченко від 3.05.1918 р. // Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 170. – Спр. 368.
21. Лист видавництва «Сіяч» до М. Грінченко від 26.10.1918 р. // Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 170. – Спр. 58.
22. Лист видавництва «Сіяч» до М. Грінченко від 8.11.1918 р. // Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 170. – Спр. 59.
23. Лист В. Модзалевського до Г. Нарбути від 18.12.1917 р. // Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 12. – Спр. 816.

24. Листи
видавництва «Сіяч» до Н. Д. Романович-Ткаченко // Інститут рукопису
НБУВ.– Ф. 121. – Спр. 9.
25. Лист київського відділу видавництва «Сіяч» до М. Грінченко //
Інститут рукопису НБУВ. – Ф. III. – Спр. 43989.
26. Лист кооперативного видавничого товариства «Сіяч» до П. Я. Рудченка
від 16.09.1918 р. // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту
літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Інститут літератури). –
Ф. 5. – Спр. 452.
27. Лист кооперативного видавничого товариства «Сіяч» до П. Я. Рудченка
від 17.09.1918 р. // Інститут літератури. – Ф. 5. – Спр. 453.
28. Лист кооперативного видавничого товариства «Сіяч» до П. Я. Рудченка
від 10.10.1918 р. // Інститут літератури. – Ф. 5. – Спр. 454.
29. Лист кооперативного видавничого товариства «Сіяч» до П. Я. Рудченка
від 27.12.1918 р. // Інститут літератури. – Ф. 5. – Спр. 455.
30. Лист кооперативного видавничого товариства «Сіяч» до П. Я. Рудченка
від 25.11.1919 р. // Інститут літератури. – Ф. 5. – Спр. 456.
31. Лист кооперативного видавничого товариства «Сіяч» до П. Я. Рудченка
[без дати] // Інститут літератури. – Ф. 5. – Спр. 457.
32. Лист П. Я. Рудченка до Н. Д. Романович-Ткаченко від 14.01.1919 р. //
Інститут літератури. – Ф. 5. – Спр. 348.
33. Лист П. Я. Рудченка до видавництва «Сіяч» від 20.07.1918 р. // Інститут
літератури. – Ф. 5. – Спр. 384.
34. Лист П. Я. Рудченка до Н. Д. Романович-Ткаченко від 29.07.1918 р. //
Інститут літератури. – Ф. 5. – Спр. 1390.
35. Лист П. Я. Рудченка до Н. Д. Романович-Ткаченко від 16.04.1919 р. //
Інститут літератури. – Ф. 5. – Спр. 349.
36. Лист П. Я. Рудченка до Н. Д. Романович-Ткаченко від 9.05.1919 р. //
Інститут літератури. – Ф. 5. – Спр. 350.

- 37.Оголошення Черкаського військово-революційного комітету // ДАЧО. – Ф. Р–2328. – Оп. 1. – Спр. 1.
- 38.Окладні листи // ДАЧО. – Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 103–105, 118, 304.
- 39.О месте нахождения, принадлежности и числе рабочих (с указанием пола) в типографиях Киевской губернии // ЦДІАК України. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 1742. – Арк. 193–262.
- 40.О наличии в г. Черкассы в дореволюционный период типографий // ДАЧО. – Ф. Р–65. – Оп. 1. – Спр. 32. – Ч. 2.
- 41.Описание сахарного, винокурного заводов, типографий, булочных в г. Черкассах // ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 1–7.
- 42.Описание типографий в г. Черкассах // ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 2–6.
- 43.О пожаре в типографии мещанина Гониодскаго в Черкассах // ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 637. – Спр. 2. – Арк. 157.
- 44.О сгоревших типо-литографиях в гг. Киеве, Черкассах. Из ведомости о происшествиях // ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 627. – Спр. 2. – Арк. 115, 189.
- 45.Переписка с владельцами типографий Киевской губернии // ЦДІАК України. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 6, 26, 27, 108, 187.
- 46.Переписка с владельцами типографий Киевской губернии об утверждении правил внутреннего распорядка // ЦДІАК України. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 673. – Арк. 30, 38, 50, 60, 66.
- 47.Про існування в місті парової літодрукарні Ш. Л. Гоніодського. Відбиток печатки. Про існування друкарні Х. Раздольського. Відбиток печатки // ДАЧО. – Ф. Р–390. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 30, 33.
- 48.Про існування книгарні видавництва «Сіяч» в Черкасах. Відбиток печатки // ДАЧО. – Ф. Р–390. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 60 зв.
- 49.Про існування книжкової та газетної справи Л. Медведовського. Відбиток печатки. Про існування торгово-комісійної торгівлі

- Є. Перчика. Відбиток печатки // ДАЧО. – Ф. Р-390. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 54, 55.
50. Про існування літодрукарні і паперового магазину Зисіна і Золотаревського // ДАЧО. – Ф. Р-390. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 70.
51. Прохання на друк звіту Черкаського училища // ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 21, 26–26 зв.
52. Путевой журнал фабричного інспектора о техническом состоянии, составе и числе рабочих, об условиях работы на предприятиях Киевской и Волынской губерниях // ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 102 зв. – 103.
53. Путевой журнал фабричного інспектора за 1887 г. // ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 108.
54. Путевой журнал фабричного інспектора за 1888 г. // ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 162.
55. Путевой журнал фабричного інспектора за 1890 г. // ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 17 зв.–18, 174.
56. Путевой журнал фабричного інспектора за 1891 г. // ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 148.
57. Путевой журнал фабричного інспектора за 1892 г. // ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 45, 159 зв., 191.
58. Рахунки друкарні В. Колодочки // ДАЧО. – Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 366, 375, 431, 439.
59. Рахунки друкарні Ш. Гониодсаго // ДАЧО. – Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 203.
60. Рецензії на шкільні підручники // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 15, 18 зв.
61. Сведения о нормовых и сверхурочных работах в типографиях г. Черкасс за 1899 г. // ЦДІАК України. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 12 зв., 15.

- 62.Сведения о типографиях Киевской губернии // ЦДІАК України. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 564.
- 63.Списки типографий Киевской губернии // ЦДІАК України. – Ф. 574. – Оп. 1. –Спр. 1965. – Арк. 26.
- 64.Список видань, поданих у комітет // ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 487.
- 65.Список шкільних підручників, розглянутих спеціальними комісіями // ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 3. – Спр. 18. – Арк. 65.
- 66.Счетъ в Черкасскую городскую управу // ДАЧО. – Ф. 8. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 456–456 зв.
- 67.Уведомление владельца типографии в г. Черкасы Колодочки В. // ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 846. – Спр. 10. – Арк. 9, 35, 38, 80, 81.
68. Умова між М. Грінченко і видавництвом «Друкаръ» // Інститут рукопису НБУВ.– Ф. 170. – Спр. 86.
69. Умова між М. Грінченко і видавництвом «Сіяч» // Інститут рукопису НБУВ.– Ф. 170. – Спр. 87.
70. Умова між М. Грінченко і Всеукраїнським учительським видавничим товариством «Всеувито» // Інститут рукопису НБУВ. – Ф. 170. – Спр. 84.
- 71.Утвержденные фабричной инспекцией правила внутреннего распорядка для рабочих на Черкасской типографи Гониодскаго // ЦДІАК України. – Ф. 574. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 254–255.

Використана література

- 72.Абрамова І. Г. Художнє трактування етнопсихологічних типів українця у прозі І. С. Нечуя-Левицького 60–80-х років ХІХ століття : автореф.

- дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Абрамова Інна Георгіївна. – Запоріжжя, 2002. – 18 с.
73. Адресь-Календарь гор. Черкась. Справочная книга на 1913 годъ / подъ ред. М. А. Ольшанскаго. – Черкасы : Типографія Х. Д. Раздольскаго, 1913. – 131 с.
74. Айзеншток І. [Рецензія на збірку «Поезії» І. Манжури] / І. Айзеншток // Наше минуле. – 1918. – № 2. – С. 235–236.
75. Альбомъ Сосновки съ описаніємъ курорта : изд. фотографа Ю. С. Линкова. – Черкасы : Тип. Зысина и Золотаревскаго, 1914. – 48 с.
76. Антонович Д. Українська книга / Д. Антонович, О. Лотоцький // Українська культура : лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упор. С. В. Ульяновська ; вступ. ст. І. М. Дзюби, перед. слово М. Антоновича. – К., 1993. – С. 92–146. – («Пам'ятки історичної думки України»).
77. Біднов В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http : //litopys.org.ua/cultur/cult29.htm](http://litopys.org.ua/cultur/cult29.htm) (10.06.10). – Назва з екрана.
78. Біланич Г. Діяльність видавництва «Карпати» в краєзнавчому русі України (1945–1991 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 23.02.07 / Біланич Галина Петрівна. – К., 2007. – 213 с.
79. Білецький О. І. Грінченко Б. / О. І. Білецький // Українські письменники : дожовтневий період (XIX – поч. XX ст.) : біо-бібліогр. слов. : у 5 т. – К., 1962–1966. – Т. 2. : «А–М». – 1963. – С. 263–265.
80. Білецький О. Іван Семенович Левицький (Нечуй) / О. Білецький // Зібрання праць : у 5 т. – К., 1965. – Т. 2. – С. 317–367.
81. Білодід І. К. З історії книги на Україні / І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1978. – 113 с.

82. Білоусько О. А. Нова історія Полтавщини : кінець XVII – початок XX століття / О. А. Білоусько, В. І. Мирошніченко. – Полтава : Оріяна, 2003. – 264 с.
83. Благовірна Н. Роль «Українсько-руської Видавничої Спілки» (1899–1932) у формуванні національних засад редакційно-видавничої діяльності : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08 / Благовірна Наталія Богданівна. – Львів, 2005. – 272 с.
84. Богацький П. [Рецензія на видання В. Гаршина «Чотири дні» і Л. Андреєва «Петька на хуторі»] / П. Богацький // Книгарь. – 1918. – № 12–13. – С. 714–715.
85. Богацький П. [Рецензія на збірку «Приказок» Є. Гребінки] / П. Богацький // Книгарь. – 1917. – №3. – С. 135–137.
86. Богацький П. [Рецензія на новелу «Чабанський скік» Гі де Мопасана] / П. Богацький // Книгарь. – 1918. – № 6. – С. 327.
87. Богацький П. [Рецензія на оповідання Б. Грінченка «Павло хлібороб»] / П. Богацький // Книгарь. – 1918. – № 6. – С. 326.
88. Бойчуки // Митці України : енциклопед. довід. / під ред. А. В. Кудрицького. – К., 1992. – С. 78–79.
89. Боровиковський Л. Байки / Л. Боровиковський / під ред. Г. Коваленка. – Черкаси : Сіяч, 1918. – 66 с.
90. Бурчак Л. [Рецензія на повість І. Франка «Великий шум»] / Л. Бурчак // Книгарь. – 1918. – № 15. – С. 896–897.
91. Васильчук М. Українські видання в Коломиї (друга половина XIX – XX ст.): історико-функціональний і тематичний аспекти : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.03 / Васильчук Микола Миколайович. – Львів, 2003. – 248 с.
92. Вервес Г. Еліза Ожешко / Г. Вервес // Ожешко Л. Оповідання та повісті. – К., 1956. – С. 3–16.

93. Весь город Черкасы : адресная и справочная книжка / под ред. М. О. Айзенштейна. – Черкасы : Тип. Х. Д. Раздольского, 1911. – 134 с.
94. Весь город Черкасы : адресная и справочная книжка / под ред. М. О. Айзенштейна. – Черкасы : Тип. Х. Д. Раздольского, 1912. – 144 с.
95. Вечерницький А. [Рецензія на твори Джека Лондона] / А. Вечерницький // Книгарь. – 1918. – № 7. – С. 389.
96. Видавнича хроніка // Книгарь. – 1917. – № 3. – С. 159.
97. Видавнича хроніка // Книгарь. – 1917. – № 4. – С. 220.
98. Видавнича хроніка // Книгарь. – 1918. – № 5. – С. 287.
99. Видавнича хроніка // Книгарь. – 1918. – № 6. – С. 352.
100. Видавнича хроніка // Книгарь. – 1918. – № 15. – С. 923–925.
101. Видавнича хроніка // Книгарь. – 1918. – № 16. – С. 996.
102. Видавнича хроніка // Книгарь. – 1919. – № 17. – С. 1048.
103. Видавнича хроніка // Книгарь. – 1919. – № 18. – С. 1156.
104. Видавниче товариство «Сіяч» видрукувало такі книжки // Чехівський В. Боротьба чехів за волю й правду в часи Івана Гуса / В. Чехівський. – Черкаси, 1918. – С. I–II.
105. Видання підручників // Книгарь. – 1917. – № 2. – С. 57.
106. Видання. Основні види. Терміни та визначення : ДСТУ 3017–95. – [Чинний від 1996–01–01]. – К. : Держстандарт України, 1995. – 47 с. – (Національні стандарти України).
107. Владимиров В. М. Історія української журналістики (1917–1997 роки) / В. М. Владимиров. – Луганськ : СУДУ, 1998. – 164 с.
108. Г–а Г. [Рецензія на збірку Н. Романович-Ткаченко «Життя людське»] / Г. Г–а // Літературно-науковий вісник. – К., 1918. – Річник 19, т. 71. – С. 153.
109. Гай П. [Рецензія на жарт М. Левицького «Безпартійний»] / П. Гай // Книгарь. – 1918. – № 12–13. – С. 775–776.

110. Гай П. [Рецензія на збірку «Semper tiro» І. Франка] / П. Гай // Книгарь. – 1918. – № 6. – С. 347.
111. Гермайзе О. [Рецензія на видання Д. Донцова «Мазепа й Мазепинство»] / О. Гермайзе // Книгарь. – 1920. – № 1–3. – С. 51–55.
112. Г-ий О. [Рецензія на видання М. Левицького «Як писати службові папери»] / О. Г-ий // Літературно-науковий вісник. – К., 1918. – Річник 19, т. 69, кн. 1. – С. 111.
113. Гребінка Є. Приказки / Є. Гребінка. – Черкаси : Сіяч, 1917. – 31 с.
114. Гринівський Т. С. Часопис «Книгарь» як осередок вивчення видавничої справи в Україні періоду визвольних змагань (1917–1920 рр.) : дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.05 / Гринівський Тарас Степанович – К., 2008. – 285 с.
115. Грицак Є. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917–1922) / Є. Грицак. – Львів, 1923. – 20 с.
116. Грінченко Б. Без хліба / Б. Грінченко – Черкаси : Сіяч, 1917. – 24 с.
117. Грінченко Б. Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького / Б. Грінченко. – Черкаси : Сіяч, 1917. – 34 с.
118. Грінченко Б. Перед широким світом / Б. Грінченко. – К. : Друкарня С. А. Борисова, 1907. – 320 с.
119. Грінченко Б. Про книги. Як їх вигадано друкувати / Б. Грінченко. – Черкаси : Сіяч, 1917. – 48 с. : мал., портр.
120. Грінченко Б. Хата / Б. Грінченко – Черкаси : Сіяч, 1917. – 32 с.
121. Гуляк А. Художня модель героїчної минувшини у прозі Адріана Кащенко / А. Гуляк, Ф. Кейда // Дивослово. – 2004. – № 6. – С. 62–68.

122. Губа П. І. Українське відродження : спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси, 1917–1920 рр. : монографія / П. І. Губа. – Черкаси, 2002. – 263 с.
123. Гулак-Артемівський П. Твори / П. Гулак-Артемівський – Черкаси : Сіяч, 1917. – 28, [1] с.
124. Данилевич В. [Рецензія на видання М. Сумцова «Слобідсько-українські історичні пісні»] / В. Данилевич // Наше слово. – 1918. – № 3. – С. 171.
125. Дей О. І. Книга і друкарство в Україні / О. І. Дей. – К. : Наукова думка, 1964. – 313 с.
126. Дикий В. [Рецензія на видання Г. Банга «Чотири чорти»] / В. Дикий // Книгарь – 1918. – № 16. – С. 966–967.
127. Дикий В. [Рецензія на книги серії «Універсальна бібліотека» видавництва «Ґрунт» у Києві] / В. Дикий // Книгарь. – 1918. – № 18. – С. 1140–1142.
128. Діхтяр О. Убогий Гирей : башкирські народні перекази / О. Діхтяр. – Черкаси – Київ : Сіяч, 1918. – 20 с.
129. Дмитренко Г. Ціна на книгу / Г. Дмитренко // Книгарь. – 1918. – № 5. – С. 239–243.
130. Добкин С. Ф. Редактору и автору об оформлении книги / С. Ф. Добкин. – М. : Книга, 1971. – 272 с.
131. Дога В. [Рецензія на видання І. Нечуя-Левицького «Біда бабі Парасці Гришисі. Біда бабі Палажці Солов'їсі»] / В. Дога // Книгарь. – 1918. – № 12/13. – С. 710–711.
132. Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов – Дрогобич : Відродження, 1991. – 341 с.
133. Донцов Д. Похід Карла XII на Україну / Д. Донцов – К. : Т-во для поширення народної культури, 1918. – 28 с.

134. Дорошенко Д. Ів. Сем. Нечуй-Левицький / Д. Дорошенко // Книгарь. – 1918. – №8. – С. 426–437.
135. Дорошенко В. Роки державності (1917–1920) / В. Дорошенко, П. Зленко // Енциклопедія українознавства : в 3 т. / під ред. В. Кубійовича, НАН України. Інститут української археології. – Т. 3 : загальна частина : перевидання в Україні – К., 1995. – С. 975–976.
136. Дорошкевич О. Підручник історії української літератури / О. Дорошкевич. – К. : Книгоспілка, 1924. – 364 с.
137. Драгоманов М. Швейцарська спілка / М. Драгоманов – К. : Криниця, 1917. – 30 с.
138. Дурдуківський В. [Рецензія на оповідання Б. Грінченка «Без хліба», «Хата»] / В. Дурдуківський // Книгарь. – 1918. – № 6. – С. 326–327.
139. Дурдуківський В. [Рецензія на повість М. Гоголя «Загублена грамота»] / В. Дурдуківський // Книгарь. – 1918. – № 12–13. – С. 713–714.
140. Єфремов С. Вибране : статті, наукові розвідки, монографії / С. Єфремов – К. : Наукова думка, 2002. – 756 с.
141. Єфремов С. Голод на книжку / С. Єфремов // Книгарь. – 1917. – № 2. – С. 52–54.
142. Єфремов С. З хвиль кипучих / С. Єфремов // Літературно-науковий вісник. – К., 1919. – Кн. 7/9. – С. 140–150.
143. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Феміна, 1995. – 688 с.
144. Єфремов С. Карна експедиція / С. Єфремов // Книгарь. – 1920. – № 1. – С. 73–80.
145. Єфремов С. Про пошану до книги / С. Єфремов // Книгарь. – 1918. – № 5. – С. 251–253.

146. Єфремов С. [Рецензія на видання Г. Коваленка «Людина і громада. Думки про добро і правду»] / С. Єфремов // Книгарь. – 1918. – № 7. – С. 381–382.
147. Єфремов С. [Рецензія на оповідання А. Кащенко А. «За що?»] / С. Єфремов // Книгарь. – 1918. – № 6. – С. 324–325.
148. Животко А. Історія української преси / А. Животко / [упор., авт. іст.-біогр. нарису та прим. М. С. Тимошик]. – К. : Наша культура і наука, 1999. – 368 с. – (“Літературні пам’ятки України”).
149. Зборовський А. Будій Адриан Кащенко / А. Зборовський // Слово Просвіти. – 2008. – №16. – 22.10. – С. 6.
150. Зворський С. Л. Видавнича та бібліотечна діяльність київського товариства «Просвіта» (1906–1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 29.06.00 / Зворський Сергій Леонідович. – К., 2000. – 203 с.
151. Зелінська Н. Історія видавничої справи в Україні : до перегляду концепції / Н. Зелінська // Поліграфія і видавнича справа. – 2002. – Вип. 39. – С. 19–26.
152. Зелінська Н. Наукове книговидання в Україні : історія та сучасний стан / Н. Зелінська. – Львів : Світ, 2002. – 268 с.
153. Зеров М. [Рецензія на збірку Ів. Манжури «Поезії»] / М. Зеров // Книгарь. – 1918. – № 10. – С. 601–602.
154. Зеров М. [Рецензія на збірку Н. Романович-Ткаченко «Життя людське»] / М. Зеров // Книгарь. – Київ, 1918. – № 16 – С. 964–965.
155. Зеров М. [Рецензія на збірник К. Мандеса «Поезії в прозі»] / М. Зеров // Книгарь. – 1918. – № 6. – С. 346.
156. Зеров М. [Рецензія на збірку поезій П. Тенянка «До раю златосяйного»] / М. Зеров // Книгарь. – 1918. – № 10. – С. 601–602.
157. Зеров М. Українське письменство / М. Зеров / уклад. М. Сулима ; ред. М. Москаленко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 1301 с.

158. Зеров М. Українське письменство в 1918 році / М. Зеров // Літературно-науковий вісник. – К., 1919. – Т. 73, кн. 3. – С. 331–344.
159. Зленко Г. «Сіяч» у Черкасах / Г. Зленко // Черкаська правда. – 1973. – 25 січ. – С. 5.
160. Зленко Г. Книги розповідають / Г. Зленко // Черкаська правда. – 1975. – 26 жовт. – С. 4.
161. Зленко Г. Ужинок «Сіяча» / Г. Зленко // Друг читача. – 1975. – № 35. – С. 6.
162. Іванов В. Ф. Контент-аналіз : методологія і методика дослідження ЗМК : навч. посіб. / В. Ф. Іванов ; [наук. ред. А. З. Москаленко]. — К. : ІСДО, 1994. — 112 с.
163. Іванов-Меженко Ю. Рецензія на збірку Л. Пахаревського «Оповідання» / Ю. Іванов-Меженко // Літературно-науковий вісник. – К., 1918. – Річник 19, кн. 9, т. 71. – С. 269–270.
164. Івченко М. Рецензія на оповідання А. Кащенко «За що?» та Б. Грінченка «Братства і просвітня справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького» / М. Івченко // Літературно-науковий вісник. – К., 1918. – Річник 19, т. 69, кн. 1. – С. 111–112.
165. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Д. Ісаєвич. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
166. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / голов. редкол. : Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. Черкаська область / [обл. редкол. : Стешенко О. Л. (голова) та ін.] – К. : Голов. ред. Укр. рад. Енциклопедії АН УРСР, 1972. – 788 с.
167. Історія української літератури ХХ століття : у 2 кн. Кн. 1 : Перша половина ХХ ст. / за ред. В. Г. Дончика. – К. : Либідь, 1998. – 464 с.

168. Калениченко Н. Л. Українська література ХІХ ст. : напрями, течії / Н. Л. Калениченко ; АН України, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наукова думка, 1977. – 315 с.
169. Калениченко Н. Л. Українська проза початку ХХ ст. / Н. Л. Калениченко. – К. : Наукова думка, 1964. – 447 с.
170. Кароєва Т. Р. Книговидавнича справа Поділля: тенденції розвитку (друга половина ХІХ – початок 30-х років ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Кароєва Тетяна Робертівна. – К., 2004. – 215 с.
171. Кащенко А. Дрібні оповідання / А. Кащенко. – Черкаси : Сіяч, 1917. – 87 с.
172. Кащенко А. За що? / А. Кащенко. – Черкаси : Сіяч, 1917. – 43 с.
173. К. Ів. На шляху невпинної праці : (до 40-ліття діяльності Гр. Коваленка) / К. Ів. // Плужанин. – 1926. – № 12. – С. 29.
174. Ківшар Т. Український книжковий рух: книговидання та книгопоширення (1917–1923 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.08 / Ківшар Таїсія Іванівна. – К., 1996. – 46 с.
175. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917 – 1923 рр.) / Т. Ківшар. – К. : Логос, 1996. – 344 с.
176. Книга в Україні, 1861 – 1917 : матеріали до репертуару укр. книги / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; уклад.: С. Й. Петров, С. С. Петров. – К., 2002–2009. – Вип. 1–12.
177. Ковалевський О. [Рецензія на збірку оповідань М. Левицького] / О. Ковалевський // Книгарь. – 1919. – №18. – С. 1136–1137.
178. Коваленко Г. Бібліографічна замітка / Г. Коваленко // Боровиковський Л. Байки / Л. Боровиковський ; під. ред. Г. Коваленка. – Черкаси, 1918. – С. І–ХVІ.
179. Коваленко Г. Жарти життя / Г. Коваленко – Черкаси : Сіяч, 1917. – 219 с.

180. Коваленко Г. Людина і громада: Думки про добро і правду / Г. Коваленко. – Черкаси : Сіяч, 1917. – 48, [1] с.
181. Коваленко Г. Оповідання з української історії / Г. Коваленко. – Черкаси : Сіяч, 1918. – 118, II с. : мал., порт., карти.
182. Козаченко А. Минуле книги на Україні / А. Козаченко. – Харків–Київ, 1930. – 100 с.
183. Корицька Г. Великі проблеми «Дрібних оповідань» Адріана Кащенка / Г. Корицька // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2004. – № 3. – С. 177–185.
184. Корицька Г. Р. Творчість А. Кащенка: проблематика і поетика : автореф. дис... канд. філол. наук : 10.01.01 / Корицька Галина Романівна. – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.
185. Лагутенко О. Українська книжкова обкладинка першої третини ХХ століття : стилістичні особливості художньої мови / О. Лагутенко. – К. : ВПІ ВПК «Політехніка», 2005. – 124 с.
186. Левицький М. Як писати службові папери українською мовою / М. Левицький. – Черкаси : Сіяч, 1917. – 27с.; [4] с.
187. Левченко С. «Сіяч» – відроджене видавництво / С. Левченко // Черкаський край. – 1992. – 2 квіт. – С. 7.
188. Левчук О. Розвиток кооперативного книговидання в Україні в кінці ХІХ – першій третині ХХ століття : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08 / Левчук Олена Миколаївна. – К., 2003. – 229 с.
189. Леонова Е. А. Польская литература конца ХІХ начала ХХ века [Електронний ресурс] / Е. А. Леонова. – Режим доступу : <http://ae-lib.org.ua/texts/leonova> (15.03.10). – Назва з екрана.
190. Літературний огляд // Літературно-науковий вісник. – К., 1919. – Т. 75, кн. 7/9. – С. 191–195.
191. Лобода А. [Рецензія на видання М. Сумцова «Вага і краса української народної поезії»] / А. Лобода // Книгарь. – 1918. – № 5. – С. 279–281.

192. Лобода А. [Рецензія на видання М. Сумцова «Історичні зразки українського літературного єднання»] / А. Лобода // Книгарь. – 1918. – № 15. – С. 889–891.
193. Лобода А. [Рецензія на видання М. Сумцова «Слобідсько-українські історичні пісні»] / А. Лобода // Книгарь. – 1918. – № 9. – С. 538.
194. Лобода А. [Рецензія на видання М. Сумцова «Українські співці й байкарі»] / А. Лобода // Книгарь. – 1918. – № 9. – С. 537.
195. Лозняк М. Українська-науково популярна книга кінця ХІХ – початку ХХ століть як соціокультурний феномен : з історії виникнення та становлення / М. Лозняк. – Л. : ЛДРФ «Атлас», 2000. – 375 с.
196. Лотоцький О. Лист до Ф. Матушевського / О. Лотоцький // Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.) / В. Швидкий ; НАНУ, Ін-т історії України. – К., 2002. – С. 304–305.
197. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – т. 6. – 288 с.
198. Лукашевич М. [Рецензія на видання І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», «Старосвітські батюшки та матушки»] / М. Лукашевич // Книгарь. – 1918 – № 12/13. – С. 708–709.
199. Ляхоцький В. Тільки книжка принесе волю українському народові... : книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка / В. Ляхоцький. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2002. – 664 с.
200. Малиновська Н. Л. Українська книга другої половини ХІХ – першої чверті ХХ столітті на півдні України: історико-книгознавчий і бібліографічний аспекти : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.08 / Малиновська Наталя Леонідівна. – К., 2005. – 238 с.
201. Манжура І. Поезії / І. Манжура. – Черкаси : Сіяч, 1918. – XII, 88 с.

202. Меженко Ю. Українська книжка часів великої революції / Ю. Меженко. – К. : Держтрест «Київ-Друк», 1928. – 32 с.
203. Мельниченко В. М. Моя Черкащина : (історія рідного краю від найдавніших часів до сучасності) : навч.-метод. посіб. для вчителів та викладачів навч. закл. усіх типів / В. М. Мельниченко. – Черкаси : Вертикаль, 2006. – 232 с.
204. Мирний Панас Лист до М. Рудченка / Панас Мирний // Зібрання творів : у 7 т. – К., 1971. – Т. 7 : Поезія. Публіцистика. Епістолярій. – С. 575–577.
205. Мирний Панас Лист до Н. Романович-Ткаченко / Панас Мирний // П. Мирний Зібрання творів : у 7 т. – К., 1971. – Т. 7 : Поезія. Публіцистика. Епістолярій. – С. 565–566.
206. Міяковський В. Культурні здобутки / В. Міяковський // Літературно-науковий вісник. – К., 1919. – Т. 74, кн. 4/6. – С. 66 – 75.
207. Могилянський М. [Рецензія на видання Характерника «Мазепа в історії й літературі та для сучасності»] / М. Могилянський // Книгарь. – 1919. – № 18. – С. 1133.
208. Могилянський М. [Рецензія на збірку Н. Романович-Ткаченко «Життя людське»] / М. Могилянський // Літературно-науковий вісник. – К., 1919. – Кн. 7/9. – С. 168–173.
209. Мукалов М. Шкільні підручники / М. Мукалов // Книгарь. – 1919. – № 18. – С. 1152–1154.
210. Наш рідний край : хрестоматія з історії Черкащини : у 2 ч. Ч. 1/ упоряд. А. І. Кузьмінський, Г. В. Суховершко, В. Я. Чудновський. – К. : Молодь, 1993. – 368 с.
211. Наш рідний край : хрестоматія з історії Черкащини : у 2 ч. Ч. 2 / упоряд. А. І. Кузьмінський, Г. В. Суховершко, В. Я. Чудновський. – К. : Молодь, 1995. – 176 с.

212. Нестеренко П. В. Видавничий і друкарський знак / П. В. Нестеренко // Наукові записки НаУКМА : у 3-х ч. – К., 2003. – Т. 22, ч. I : – Гуманітарні науки. – С. 133–138.
213. Нечуй-Левицький І. Лист до Є. Трегубова / І. Нечуй-Левицький // Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів : у 10-ти т. – К., 1968. – Т. 10 : Біографічні матеріали. Статті та рецензії. Фольклорні записи. Листи. – С. 502–503.
214. Нечуй-Левицький І. С. Унія і Петро Могила київський митрополит / І. С. Нечуй-Левицький. – Черкаси : Сіяч, 1918. – 46 с.
215. Ніковський А. Історична белетристика / А. Ніковський // Літературно-науковий вісник. – К., 1919. – Кн. 7/9. – С. 122–132.
216. Новак І. [Рецензія на видання Г. Коваленка «Арабська земля і Магометова віра»] / І. Новак // Книгарь. – 1918. – № 12–13. – С. 745.
217. [Нові видання, надіслані до редакції «Книгаря»...] // Книгарь. – 1917. – № 4. – С. 227.
218. [Нові видання, надіслані до редакції «Книгаря»...] // Книгарь. – 1918. – № 6. – С. 355–360.
219. [Нові видання, надіслані до редакції «Книгаря»...] // Книгарь. – 1918. – № 8. – С. 486–488.
220. [Нові видання, надіслані до редакції «Книгаря»...] // Книгарь. – 1918. – № 11. – С. 678–679.
221. [Нові видання, надіслані до редакції «Книгаря»...] // Книгарь. – 1918. – № 10. – С. 614.
222. [Нові видання, надіслані до редакції «Книгаря»...] // Книгарь. – 1918. – № 12/13. – С. 691.
223. [Нові видання, надіслані до редакції «Книгаря»...] // Книгарь. – 1918. – № 14. – С. 872.
224. [Нові видання, надіслані до редакції «Книгаря»...] // Книгарь. – 1918. – № 16. – С. 1015.

225. [Нові видання, надіслані до редакції «Книгаря»...] // Книгарь. – 1919. – № 18. – С. 1159.
226. [Нові видання, надіслані до редакції «Книгаря»...] // Книгарь. – 1919. – № 20. – С. 1334.
227. [Нові видання, надіслані до редакції «Книгаря»...] // Книгарь. – 1919. – № 23/24. – С. 1653.
228. Огієнко І. Історія українського друкарства / І. Огієнко / упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2007. – 536 с.
229. Олесь Олександр [Рецензія на збірку «Твори» П. Гулака-Артемовського] / О. Олесь // Книгарь. – 1917. – №3. – С. 149.
230. Олійник-Шубравська М. М. Д. І. Яворницький: життя, фольклорно-етнографічна діяльність / М. М. Олійник-Шубравська. – К. : Наукова думка, 1972. – 252 с.
231. Отчеть черкаского общества пособія бѣдным за 1901 годъ. – Черкасы : Лито-типография В. В. Колодочки, 1902. – 20 с.
232. Отчеть черкаского общества пособія бѣдным за 1905 годъ. – Черкасы : Лито-типография В. В. Колодочки, 1906. – 34 с.
233. Отчеть черкаского общества пособія бѣдным за 1906 годъ. – Черкасы : Лито-типография В. В. Колодочки, 1907. – 32 с.
234. Паночіні С. Живий труп / С. Паночіні // Книгарь. – 1918. – № 12/13. – С. 693–698.
235. Паночіні С. Книжкова українська продукція в 1917 році / С. Паночіні // Книгарь. – 1918. – № 5. – С. 243–251.
236. Паночіні С. Огляд української книжкової продукції в 1918 році / С. Паночіні // Книгарь. – 1919. – № 20. – С. 1310–1326.
237. Паночіні С. [Рецензія на збірку Л. Пахаревського «Оповідання»] / С. Паночіні // Книгарь. – 1918. – № 12/13. – С. 700–702.
238. Паночіні С. [Рецензія на видання С. Черкасенка «Про небо»] / С. Паночіні // Книгарь. – 1919. – № 19. – С. 1208.

239. Паночіні С. [Рецензія на видання серії «Універсальна бібліотека видавництва «Ґрунт» у Києві»] / С. Паночіні // Книгарь. – 1919. – № 20. – С. 1283–1284.
240. Пахаревський Л. Оповідання : у 2 т. Кн. 1 / Л. Пахаревський. – Черкаси : Сіяч, 1918. – 116 с.
241. Пахаревський Л. Оповідання : у 2 т. Кн. 2 / Л. Пахаревський. – Черкаси : Сіяч, 1918. – 187 с.
242. Перфецький Є. Рецензія на видання Д. Донцова «Культура примітивізму» / Є. Перфецький // Літературно-науковий вісник. – К., 1919. – Т. 73, кн. 3. – С. 348–349.
243. Петров С. Книжкова справа в Києві / С. Петров. – К. : ТОВ «УВПК»ЕксОб», 2002. – 344 с.
244. Пінчук С. Слово про Адріана Кащенко [Електронний ресурс] / С. Пінчук. – Режим доступу : <http://kaschenko.uaweb.org> (18.04.10). – Назва з екрана.
245. Походзіло М. У. Іван Нечуй-Левицький. Літературний портрет / М. У. Походзіло. – К. : Дніпро, 1966. – 128 с.
246. Приходько А. Книжкова продукція на Україні за час революції / А. Приходько // Голос друку. – Х., 1921. – Кн. 1– С. 17–33.
247. Приходько І. Ф. Українська ідея у творчості І. Нечуя-Левицького / І. Ф. Приходько. – Л. : Каменяр, 1998. – 70 с.
248. Пшеничний М. І. Боротьба за владу Рад у Черкасах / М. І. Пшеничний // Красзнавець Черкащини : матеріали установчої конф. обл. краєз. т-ва / упоряд. В. А. Гончаренко, М. Ф. Пономаренко, П. П. Соса ; ред. В. А. Гончаренко. – Черкаси, 1990. – [Вип. 1]. – С. 28–37.
249. Ревуцький Д. [Рецензія на видання «Думи кобзарські»] / Д. Ревуцький // Книгарь. – 1918. – № 6. – С. 343–344.

250. Репертуар української книги, 1798 – 1916 : матеріали до бібліогр. / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л. : НАНУ, 2001. – Т. 5 : 1901–1905. – 416 с.
251. Решетуха Т. В. Видавнича справа Тернопілля кінця ХІХ – першої третини ХХ століття : (на матеріалі українськомовних видань) : дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.05 / Решетуха Тетяна Василівна. – К., 2011. – 298 с.
252. Романович-Ткаченко Н. Д. Життя людське / Н. Д. Романович-Ткаченко. – Черкаси : Сіяч, 1918. – 255с.
253. Романович-Ткаченко Н. Д. Твори : оповідання, повісті, спогади / Н. Д. Романович-Ткаченко / упоряд. В. Тищенко. – К. : Дніпро, 1987. – 399 с.
254. Рудий Г. Преса України 1917–1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти / Г. Рудий ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : НАН України, Інститут історії України, 2005. – 551с.
255. Русова С. Негайна справа / С. Русова // Нова Рада. – 1917. – № 119. – С. 1.
256. Русова С. [Рецензія на казку С. Черкасенка «Як вродилася пісня»] / С. Русова // Книгарь. – 1918.– № 15. – С. 278–279.
257. Саліковський О. В справі видання книжок для молоді / О. Саліковський // Книгарь. – 1919. – № 21. – С. 1455–1458.
258. Семененко П. Видавництво «Сіяч» у Черкасах / П. Семененко // Серп і молот. – 1970. – 4 квіт. – С. 6.
259. Сидоренко Н. Гетьманська преса у Європі / Н. Сидоренко // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія : зб. наук. пр. каф. історії України і зарубіж. країн. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 322–330.

260. Сидоренко Н. Пахаревський Леонід Андрійович / Н. Сидоренко // Українська журналістика в іменах. — Л., 2002. — Вип. 9. — С. 229–231.
261. Сінченко О. Засади суспільно-формуючої функції української літератури кінця ХІХ століття: І. Нечуй-Левицький та Б. Грінченко / О. Сінченко // Іван Нечуй-Левицький : постать і творчість : зб. пр. всеукр. наук. конф. — Черкаси, 2008. — С. 200–208.
262. Сірополко С. Петро Стебницький як книголюб / С. Сірополко // Українська книга. — 1937. — № 7/8. — С. 322.
263. «Сіач», вид. т-во в Черкасах на Київщині ... // Енциклопедія українознавства : слов. частина / голов. ред. В. Кубійович. — Л., 2000. — т. 8 : перевидання в Україні. — С. 2851.
264. Славятинский Н. А. Элиза Ожешко, 1842–1910 [Електронний ресурс] : очерк жизни и творчества / Н. А. Славятинский — Режим доступу : [http : // orzeszkowa.ru/biografia](http://orzeszkowa.ru/biografia) (17.09.09). — Назва з екрана.
265. Солдатенко Т. Я. Психологизм портретной живописи Элизы Ожешко [Електронний ресурс] : (на матеріалі повісті «Низини») / Т. Я. Солдатенко. — Режим доступу : [http : // www.nbu.gov.ua](http://www.nbu.gov.ua) (15.07.10). — Назва з екрана
266. Сосновський М. Дмитро Донцов : політичний портрет : з історії розвитку ідеології українського націоналізму / М. Сосновський. — Нью-Йорк–Торонто : [б. в.], 1974. — 419 с.
267. Список українських книжкових видавництв // Книгарь. — 1918. — № 16. — С. 1010–1011.
268. Старий В. Може ще не пізно / В. Старий // Книгарь. — 1918. — № 16. — С. 939–942.
269. Старий В. [Рецензія на повість Е. Ожешко «Хам»] / В. Старий // Книгарь. — 1918. — № 7. — С. 386–387.

270. Старицька-Черняхівська Л. [Рецензія на видання В. Степового «Запорожський зимовник»] / Л. Старицька-Черняхівська // Книгарь. – 1918. – № 12/13. – С. 693–699.
271. Старицька-Черняхівська Л. [Рецензія на оповідання Е. Ожешко «Gloria victis!»] / Л. Старицька-Черняхівська // Книгарь. – 1918. – № 12/13. – С. 711–713.
272. Стебницький П. [Рецензія на книги серії «Світова бібліотека»] / П. Стебницький // Книгарь. – 1919. – № 18. – С. 1138–1140.
273. Стебницький П. [Рецензія на підручник Гр. Коваленка «Оповідання з Української історії для початкових шкіл»] / П. Стебницький // Книгарь. – 1919. – № 18. – С. 1132–1133.
274. Стебницький П. [Рецензія на видання В. Чеховського «Боротьба чехів за волю й правду в часи Івана Гуса»] / П. Стебницький // Книгарь. – 1919. – № 19. – С. 1184–1185.
275. Стебницький П. [Рецензія на видання Д. Донцова «Культура примітивізму»] / П. Стебницький // Книгарь. – 1919. – № 17. – С. 1037–1040.
276. Стебницький П. [Рецензія на видання Д. Донцова «Культура примітивізму»] / П. Стебницький // Наше слово. – 1918. – № 4. – С. 182–184.
277. Стебницький П. [Рецензія на оповідання Г. Коваленка «Велика віра Азії»] / П. Стебницький // Книгарь. – 1919. – № 22. – С. 1487–1488.
278. Степовий В. Запорожський зимовник / В. Степовий. – Черкаси : Сіяч, 1918. – 24 с.
279. Степовий В. Козацькі думи й кобзарі / В. Степовий // Думи кобзарські. – Черкаси, 1918. – С. III–XII.
280. Страшкевич В. [Рецензія на видання Б. Грінченка «Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до

- Б. Хмельницького»] / В. Страшкевич // Книгарь. – 1918. – № 5. – С. 264–265.
281. Страшкевич В. [Рецензія на збірник Л. Боровиковського «Байки»] / В. Страшкевич // Книгарь. – 1919. – № 17. – С. 1048.
282. Сумцов М. Вага і краса української народної поезії / М. Сумцов. – Черкаси : Сіяч, 1917. – 64 с.
283. Сумцов М. Слобідсько-українські історичні пісні / М. Сумцов. – Черкаси : Сіяч, 1918. – 21 с.
284. Тараненко М. П. І. С. Нечуй-Левицький : семінарії / М. П. Тараненко. – К. : Вища школа, 1984. – 184 с.
285. Тенянюк П. В натхненнях щирих вогняних / П. Тенянюк // Літературно-науковий вісник. – К., 1918. – Річник 19, т. 69, кн. 1. – С. 82.
286. Тимошик М. С. Видавнича діяльність Київського університету в умовах заборон українського друку (середина ХІХ – початок ХХ століття) / М. С. Тимошик // Преса у політичній системі суспільства : тези доп. на конф. ф-ту журналістики. – К., 1992. – С. 47–49.
287. Тимошик М. С. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920–1990): організаційний аспект / М. С. Тимошик // Вісник Книжкової палати. – 2004. – № 2. – С. 40–45.
288. Тимошик М. С. Видавнича справа періоду Української Народної Республіки / М. С. Тимошик // Вісник Книжкової палати. – 2003. – № 4. – С. 30–35.
289. Тимошик М. С. До історії цензурних утисків українського друкованого слова в період проголошення конституційних свобод (1905–1917 роки) / М. С. Тимошик // Журналістика: преса, радіо, телебачення : зб. ст. – К., 1993. – Вип. 25. – С. 55–63.
290. Тимошик М. Дороговказ для майбутніх дослідників історії української книги / М. Тимошик // Огієнко І. Історія українського

- друкарства / упоряд., авт. передм. М. С. Тимошик. – К., 2007. – С. 7–28.
291. Тимошик М. С. Історія видавничої справи / М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2003. – 496 с.
292. Тимошик М. Її величність – книга. Історія видавничої справи Київського університету, 1834–1999 : монографія / М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 1999. – 308 с.
293. Тимошик М. С. Книга для автора, редактора, видавця : практич. посіб. / М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2006. – 560 с. – (Бібліотека видавця, редактора, автора).
294. Тимошик М. С. «При тих же університетах повинно бути друкарням...» : з історії книговидання університету Св. Володимира / М. С. Тимошик // Київська Старовина. – 2004. – № 4. – С. 62–78.
295. Тимошик М. С. Тема національного відродження на сторінках журналу «Украинская Жизнь» (1912–1917 рр.) / М. С. Тимошик // Українська періодика: історія і сучасність : доп. і повідомл. другої Всеукр. наук.-практич. конф. – Львів, 1993. – С. 128–132.
296. [Товариш голови Черкаської повітової Управи...] // Нова Рада. – 1917. – № 61. – С. 2.
297. Трембіцький А. Історія друкарства на Поділлі за працями Є. Сіцінського / А. Трембіцький // Київська Старовина. – 2003. – № 6. – С. 28–42.
298. Трубочанінов С. В. Історія Черкащини. Ч. 1: (З найдавніших часів до поч. ХХ ст.) : навч. посіб. / С. В. Трубочанінов, Г. С. Шевченко. – Черкаси : [б. в.], 1998. – 20 с.
299. У–ко М. [Рецензія на збірку оповідань Л. Пахаревського] / М. У–ко // Літературно-науковий вісник. – К., 1913. – Річник 14, т. 64, кн. 11 – С. 380–381.
300. Україномовна книга, 1798 – 1916 : у 5 вип. – К. : Абрис, 1996–2002.

301. Україномовна книга, 1808 – 1923 : бібліогр. покажч. / упоряд. : Р. С. Жданова, В. М. Лой. – К. : Абрис, 1996. – 176 с.
302. Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, 1798 – 1923 : бібліогр. покажч. : у 3 т. – К., 2003.
303. Українська дожовтнева байка : антологія. – К. : Радянський письменник, 1966. – 342 с.
304. Українська книга у фондах Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького, 1574–1923 рр. : каталог. – Одеса, 1991. – Вип. 1– 81 с.
305. Українська новелістика кінця ХІХ – початку ХХ ст. : оповід., новели, фрагм. форми. – К. : Наукова думка, 1989. – 688 с.
306. [У Черкасах на Київщині ...] // Нова Рада. – 1917. – № 67. – С. 3.
307. Франко І. Поеми / І. Франко. – Черкаси : Сіяч, 1917. – 141, [1] с.
308. Хижняк З. І. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. – К. : Вид. дім. «КМ Академія», 2003. – 184 с.
309. Ходзицький О. [Рецензія на твір Г. Бічер-Стоу «Дядькова Томова хата, або життя рабів-негрів»] / О. Ходзицький // Книгарь. – 1919. – № 18. – С. 1145–1146.
310. Ходзицький О. [Рецензія на читанку М. Грінченко «Наша рідна мова»] / О. Ходзицький // Книгарь. – 1919. – № 20. – С. 1284–1286.
311. Хоню В. Діяльність видавництва «Вік» (1894 – 1919). Становлення видавничої галузі в Україні : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08 / Хоню Вікторія Вікторівна. – К., 2000. – 198 с.
312. Хроніка // Искусство въ Южной Россіи : живопись, графика, худож. печать. – К., 1913. – № 2. – С. 108–111.
313. Цыбенко Е. З. Творческий путь Элизы Ожешко / Е. З. Цыбенко // Ожешко Э. Собрание сочинений : в 6 т. – М., 1991. – т. 1. – С. 5–26.

314. Черкасенко С. Микола Вороний : нарис літ. портрета / С. Черкасенко // Вороний М. Поезії. – Черкаси–К., 1920. – т. 1. – С. V–XI.
315. Черкасенко С. Про небо / С. Черкасенко. – Черкаси : Сіяч, 1918. – 84 с.
316. Черкасенко С. Українське життя в 1912 році / С. Черкасенко // Літературно-науковий вісник – К., 1913. – Річник 16, т. 61. – С. 183–193.
317. [Черкаська повітова управа ...] // Нова Рада. – 1917. – № 37. – С. 2.
318. Черкаський В. М. Панас Мирний : біографія / В. М. Черкаський. – К. : Наукова думка, 1973. – 392 с.
319. Черкаські популярні видання // Літературно-науковий вісник. – Л., 1900. – Річник 3, т. 9. – С. 152.
320. Чорновіл В. Твори : в 10 т. / В. Чорновіл. – К., 2002. – Т. 1 : Літературознавство. Критика. Журналістика. – 634 с.
321. Чугаев А. В. Описание и справочная книга Черкасского уезда Киевской губернии / А. В. Чугаев – Черкасы : Типография Х. Д. Раздольскаго, 1911. – 176 с.
322. Чухонцева Н. Б. Грінченко як літературний критик [Електронний ресурс] / Н. Б. Чухонцева. – Режим доступу : // www.librari.kherson.ua (18.07.10). – Назва з екрана.
323. Шаповал М. Новини нашої літератури / М. Шаповал // Літературно-науковий вісник. – К. – Львів, 1910. – Річник 13, т. 51, кн. 7. – С. 133–150.
324. Швидкий В. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.) / В. Швидкий. – К. : Інститут історії України НАН України, 2002. – 366 с.

325. Шманкевич Є. [Рецензія на видання М. Левицького «Як писати службові папери українською мовою»] / Є. Шманкевич // Книгарь. – 1918. – № 6. – С. 337.
326. Щербина М. М. Просвітянський рух на Черкащині в роки Української революції (1917–1920) / М. М. Щербина // Черкащина в контексті історії України : матеріали Першої наук.-краєзн. конф. Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкас. обл. – Черкаси, 2004. – С. 203–208.
327. Щукин П. Іван Іванович Манжура / П. Щукин // Манжура І. Поезії. – Черкаси, 1918. – С. III–XII.
328. Юренко О. П. Григорій (Грицько) Олексійович Коваленко / О. П. Юренко // Зневажена Клію. – К. : НАН України. Інститут історії України, 2005. – С. 257–274.
329. Янковська О. В. Культурне життя в Україні у період національно-демократичної революції (1917–1920 р.) / О. В. Янковська // Український історичний журнал. – 2005 – № 2. – С. 105–118.